

FRIED ISTVÁN

A közép-európai szövegúniverzum

KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK

FRIED ISTVÁN

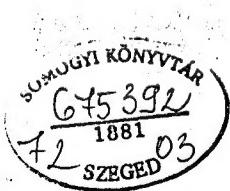
**A közép-európai
szöveguniverzum**

**BUDAPEST
2002**

Készült a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

és a Nemzeti Kulturális Alaprogram támogatásával

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000221667

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző

Grafikai tervező: Szabó János

2 810
2 F93

Felelős kiadó: A Lucidus Kiadó ügyvezetője

ISSN 1586 3144

ISBN 963 9465 05 4

© Fried István

© Lucidus Kiadó

TARTALOM

Útmutató a könyv olvasásához	9
A közép-európai szövegumiverzum	29
<i>Esettanulmányok a szövegalakuláshoz</i>	
A hungarus-tudat kérdőjelei	47
Három nemzetiségi gyülekezet ünnepe	69
Lelkésszek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban	79
Ján Kollár magyar környezetben	89
<i>Párhuzamok a szövegumiverzumban</i>	
A cseh–magyar összehasonlítás útjai	111
A szlovén irodalom történetéről magyar szemmel	129
<i>Szubrégiók a szövegumiverzumban</i>	
Erdély: kultúrák találkozása	147
Balkanisztikai kétségek	155
A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése	167

A múlt önmagában véve értelelem és alak nélküli; jelentése és körvonala csak valamely sajátos jelent illetően lesz. Ez az oka, hogy minden jelennek más-más múltja van; ezért kell a történelmet mindig újraírni, a művészet alkotásait mindig újrafordítani; ezért nem teljesen értelmetlen azonban az az állítás, miszerint a történeti múlt minden megértése bizonyos fokig félreérthető. Az a pont, amelyről a történelmet szemléljük, korántsem történelmen kívüli; a múlt szemlélete magának a történelemnek produktuma.

(Arnold Hauser: A művészettörténet filozófiája.
Ford. Tandori Dezső)

Részben a történelem elmés bölcselétéről van szó, valamint a vallásosan fenségesről, és ez inkább felel meg egy nemzeti prófétának, mint egy józan történésznek. Ily magasan nem tudunk szárnyalni, már csak azért sem, mert nincsenek szárnyaink. A földön kell maradnunk, empirikusnak kell lennünk, mivel számunkra a cseh történelem jóval bonyolultabbnak tűnik, mint Palacký számára.

(F. X. Šalda 1925/1936-os Jegyzőfüzetéből
idézi Dušan Jeřábek)

ÚTMUTATÓ A KÖNYV OLVASÁSHOZ

Fölös kérésnek tetszik, hogy a reménybeli olvasó ezt a könyvet „lineárisan” olvassa, azaz kezdje az elején, és fejezze be a végén. Fölös a kérés, mivel könyveket általában így szoktak olvasni, de fölös és „autoriter” a kívánság, mely szerint a szerző elő akarná írni az olvasás mikéntjét. Mindezt elismerve, mégis marad a kérés, és az alábbiakban ennek szokatlan indokolása következik.

Végigfutva a tartalomjegyzéken, az egyes fő- és alcímeket mérlegelve, joggal lehet a szemlélőnek olyan benyomása, hogy ismét tanulmánykötetet vett a kezébe, jóllehet a kötetcím (kis)monografiát ígér. Mainapság ugyanis (ez a hagyomány az előző korszakból öröklödött) több okból helyettesíti a tanulmánykötet a monografiát. Az életrajzi, pályarajzi, műfajtörténeti stb. monografiáról az a hír járja, hogy a XIX. századi pozitivizmus leleménye és öröksége, a teljesség, az egészelvűség „igézetében” készül(t), valamint oly mértékben zárt egység, hogy felőle, belőle nem nyílik lehetőség a kitekintésre, a továbbgondolásra. Hiszen bevégzettnek nyilvánítja a kutatást vagy egy kutatást, a tárgyalt problémát (amennyiben probléma és nem pusztán leírás) a továbbiakban letudottnak minősíti. Ellenben a tanulmánykötet, akár a monotematikus, akár az egy adott időszak termését betakarító, kisebb egységekben egy-egy problémát jár körül, és az egyes frások már csak terjedelmükön fogva sem hirdethetik az egészelvűséget, a bevégzettséget. Hogy ez valóban így van-e, vagy nincs így, egyelőre hagyjuk békében. Annyit részösszegzésül azonban idejegyzek: a monográfia gyanússá vált; az irodalmi alkotásnak töredék volta értékkategóriáként funkcionál, a monografikus építkezés a bármely kutatásra kiszemelt anyag át-

Útmutató a könyv olvasásához

tekinthetetlensége miatt illuszórikus, a kutatás határainak kijelölése legálább oly nehéz egy monográfia, mint egy rövid tanulmány esetében.

Vegyük figyelembe ezután egy másik – lehetséges – szempontot! Magyarországon (és nemcsak itt, feltehetőleg) a tanulmánykötetek inflálódásáról lehet beszélni. Emlékeztetek az *Elvek és utak* eufemisztikusan szólva vegyes értékű és tartalmú kötetekre, amelyek egy részét talán úgy lehetne jellemzni, hogy többnyire elgondolás nélkül egy kötetbe zsúfolt kritikák, különféle jellegű értekezések gyűjteménye. Semmiéle „follettes” szempont nem érződött, alkalmi írások váltakoztak tudományos igényűekkel. A dolgozatok többsége többször megjelent, esetleg rádiókritika formájában is elhangzott; nem egy – sorozaton kívüli – tanulmánykötet az előző tanulmánykötetekből is bőségesen merített. S ha nem volt elég „anyag”, akkor opponensi véleményekkel, interjúkkal dúsították föl. Ezek a tanulmánykötetek (és még ma is jelennek meg effélék) a szerző ama kimondatlan, ám sugallt véleményét hangsították föl: minden írás kötetbe mentendő, hiszen még a napilapokban leadott „érdekességek” is szerves részei az „életműnek”, nincsen fontos vagy kevésbé fontos, minden „szösszenet” lényegi hozzájárulás, egy a köztudatban már szinte közhelyessé vált filológiai adalék éppen úgy, mint egy már sokszorosan cáfolt levezetés. Kiváltképpen az opponensi vélemények (újra)közlése tetszik visszásnak, hiszen az olvasónak (esetleg) fogalma sincs, mit és kit miért opponált a szerző. Mindégy; e tanulmánykötet-epidémia terjed, de legalábbis nem látszik enyhülni. Ugyanakkor örvendetes módon több kismonográfia látott napvilágot, nem utolsósorban a pozsonyi illetőségű Kalligram Könyvkiadó jóvoltából.

Mármost a magam részéről szeretném elhelyezni a következő lapokon sorakozó írások gyűjteményét a tanulmánykötet versus kismonográfia erőterében. Elárulom: a magam részéről kissé bizalmatlan vagyok a monográfia hagyományos formájával/alkaszatával szemben. Bi-zalmatlanságomnak fő oka, hogy mivel még semmiéle más értekező műfaji alakzat nem volt képes fölváltani a monográfiát, az maradt annak, ami volt: olykor fölösen részletező, teljességre törekvő, a szükséges és a kevésbé szükséges adatok között különbséget alig tévő írás-

Útmutató a könyv olvasásához

mű, amely kényszerűen tesz eleget a teljesség igényének: ahelyett, hogy kidolgozna egy célszerű utalásrendszert, ismétlésükbe bocsátkozik. S ami a leginkább zavar: semmit nem bíz az olvasóra, nincsenek „üres helyek”, minden el akar mondani, s azt hiszi, minden elmond. Ugyanakkor a tanulmánykötetek (számomra) akkor érdekesek és érdemesek, ha az egész kötet, a kötetegész több, mint az egyes tanulmányok összessége, elmond valamit, ami az egyes tanulmányokban ki-mondatlanul bennerejtezik, de végigolvasva a kötetet folyamatos beszédről, egy probléma alapos körbejárásáról, fokozatos kibontásáról számolhatunk be.

Rátérve a jelen, furcsa című gyűjteményes kötetre: valahol a két alakzat közé helyezném. A címből csak a névelő nem igényel magyarázatot. *Közép-Európa* a sokat használt és főleg sokféleképpen használt fogalmak-jelölések közé tartozik. A sokféleség oka: például az ignorálás; Európa kétfelé osztása/osztódása történetileg a katolikus egyház szakadásával megtörtént. Az újabb kettéosztódás a reformáció és a török hódítás következtében ment végbe. A második világháborút követő események ismét két katonai/hatalmi tömbre vágták szét a szavakban egységesülő földrészt; s mainapság többen beszélnek (nem kevés joggal) szegény és gazdag Európáról. Itt a megkülönböztetés társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza, a hasadás elég látványosan zajlik (egyre) egy államon belül is. Ehhez rögtön hozzá kell tennem, hogy ebből a történeti nézőpontú határvonásból jórészt kimerad az irodalom és a művészet (és a kultúrából annyi értendő ide, amennyi szoros értelemben a vallástügyhöz kapcsolódik). De a Közép-Európatagadásnak oka lehet egy ugyancsak politikai, ám a szellemtörteneti megfontolásokhoz közelebb eső aspektus érvényesítése is. Amikor az első világháború idején Naumann felróppentette a maga Mitteleuropa-elgondolását, fogadtatása (nemcsak Magyarországon) vegyesnek volt mondható, utókora pedig eufemisztikusan szólva ellentmondásos. Egyesek azért mellőzték, mivel a német Keletre nyomulás (Drang nach Osten) megfogalmazódását véltek fölfedezni, mások a nagynémet tervről a „Közép-Európa” fölött megvalósítandó német (gazdasági) hegemoniára gondoltak és így tovább. Politikailag terhelt jelölés-

nek vélke, többen inkább lemondta róla. Közép-Európa helyettesítésére több kísérlet történt: a legbeszédesebb a Zwischen-, azaz Köztes-Europa/Európa tételezése. Ez egyfelől földrajzi megnevezés: az Oroszország és Németország közé eső kisebb országok, nemzetek, államok sorolhatók ide, amelyek a nagyhatalmak „érdekszférájába” sorolódnak, állandó fenyegetettségen élnek, nemzeti–állami létük e fenyegetettség lereagálásával jellemző, önmaguk igazolása egyszerű a keresztenység védőbástyájaként fogalmazódik meg, különleges tudat túldimensionálásával, másrészről Köztes-Európán belül a másik ország, nép, nemzet történetével és jelenével szemben; ahelyett, hogy az egymásra utaltság fölismerésének politikai és gazdasági következményeit levonnák. Közép-Európa szükségtelenségről is szó esett már, mondva Nyugat- és Kelet-Európa elegendő jelölés, azokon belül további szubrégiókra bontás lehetséges. A további elhatárolások, elutasítások említése helyett inkább a „nemzeti”–nyelvi különbségekre utalnának: a német tudomány ugyan ismeri és használja a Közép-Európa terminust, de hagyományként legalább oly mértékben él a Délkelet-Európa (Südosteuropa) megnevezéssel, ilyen intézet, folyóirat is létezik, s nagyjából-egészben Közép-Európa és a balkáni régió együttesét értik rajta. Persze, az 1930-as esztendők szóhasználata tartalmában igencsak különbözik a maitól. A problémát az jelenti, hogy az irodalomközi együttesek (csoportok) elméletét az összehasonlító irodalom- és történettudomány megkésve kezdte kidolgozni. Az természetes, hogy más kérdést, más választ kerestek a különféle disziplinák, mint ahogy irodalmi és történelmi korszakhatárok ritkán esnek egybe. A történeti korba besorolt irodalmi–irodalomközi folyamatok a történeti/társadalomi „alap” és az irodalmi/művészeti felépítmény nemigen igazolható viszonyrendszerében „marxista” gondolkodók leleményei közé tartoznak. A magam részéről irodalomcentrikusan gondolkodom Közép-Európáról mint régióról és Kelet-Közép-Európáról mint alrégióról (szubrégióról), s a regionális csoportképzésben erősen támaszkodom Dionýz Őrišin rendszerére, de idejét múlnak tekintem a nyelvrokonsági alapú felosztási szempontot (történeti vonzatait és jelentőségét elismerve). Ez azt jelenti, hogy a Közép-Európa régiót alrégiókra (szub-

régiókra) tartom felosztatónak, még hozzá aszerint, hogy az átmenneti/közvetítő szubrégiók közül egyes korszakokban mely mutat inkább közép-európai vonásokat. Így egyáltalán nem vélem elképzelhetetlennek és elítélendőnek, ha valaki az Osztrák–Magyar Monarchiát szubrégióként fogja föl, mint ahogyan nem politikai, nem nyelvrokonsági, hanem kulturális szempontként egy komparatív jugoszlavisztikát szintén megfontolandó vállalkozásnak minősítések.

Dionýz Őrišin irányításával és szempontrendszerével hatkötetes vállalkozás mutatta be a „sajátos irodalomközi együtteseket” (Osobitné medziliterárne spoločenstvá, Bratislava I–VI. 1987–1993.). A Őrišin-i elképzelés szerint egy régió irodalmait olyan jelenségek hat-hatják át, mint a két- és többnyelvűség, kettős- és többkultúráltság, a kettős irodalmiság (biliteránság), kettős honosság (dvojdomovost’). Az egyes irodalmak kapcsolatai, érintkezései, recepciói magatartásai, alakulástörténete irodalomközi folyamatot hozhatnak létre (medziliterárny proces), amennyiben az irodalmakat közösségeként, régióként, szubrégióként fogjuk föl, s ezek irodalomközi együttesént minősülhetnek (medziliterárne spoločenstvá). Miközben mind a nemzeti irodalmi (a magyar, a szlovák stb.), mind az irodalomközi (közép-európai, dunatáji stb.) folyamatot az irodalmi folyamat „alrendszereként” tételezi. Az irodalomközi folyamat ontológiai aspektusaként pedig az irodalomközi együtteseket (régiókat, szubrégiókat), illetőleg a vele összefüggésben látható-látható világirodalmat nevezte meg Őrišin. Az irodalomközi együttesek megkülböztető jellegéül az alábbiakat sorolja föl: etnikai, nyelvi (többnyelvű vagy egynyelvű rendszer), adminisztrativ (többnemzetiségi rendszer/irodalom), ideológiai (több irodalomból összetevődő rendszer), földrajzi, differenciáló, vallási, gyarmati stb. (Ez utóbbinál tünteti föl az irodalmi gyarmat, illetőleg az irodalmi metropolis fogalmát). Ugyanebben az alrendszeren az eddig inkább szinkron szemlélet után diakronikusan mutatja be az irodalomként irodalomköziségéggé válható tényezőket, a kezdetlegesebbtől a bonyolultabbakig: a szóbeliségtől a városállamokig, a poliszokig, majd a középkori „nemzetiségi” irodalomtól a nemzeti irodalmon át az újkori „nemzetiségi” irodalomig, azok kontextusáig.

Ez a rendszer mindenekelőtt annak a szlovák komparatistának álláspontját érzékeltei, akinek *nemzeté* (és irodalma is) sokáig betagolódott egy olyan országba, amelyben más nemzetekkel és irodalmakkal kellett együttélnie, ez együttélésnek előnyeivel és hátrányaival számolva. Így a szlovák irodalom változó helyzete előbb a többnemzetiségi, többkultúráliságú és többnyelvű Magyarországon, majd a Habsburgok irányította királyi Magyarországon, a Habsburg Monarchiában, illetőleg az Osztrák–Magyar Monarchiában, végezetül, két ízben is, Csehszlovákiában aligha értelmezhető a kettős irodalmiság, a kettős honosság százados hagyományának elemzése nélkül; a meghirdetett és olykor eltagadott, de létező érintkezései, tipológiai párhuzamai, hasonlóságai a közép-európai régió (a kelet-közép-európai szubrégió) legalább oly jellegzetes és jellegző irodalmává tette, mint például az Alpok–Adria (szub)régióban a szlovént. Az messze nem érdektelen, hogy minden politikai–nemzetiségpolitikai–földrajzi–adminisztratív–kulturális kontextusban helyeződik el a szlovák művelődés, de az újabb kutatások (Johann Strutz klagenfurti komparatista kutatásai) nyomán látjuk: egy régió irodalmait lehet olyképpen is bemutatni, hogy a narratív és esztétikai struktúrákat az adott regionális viszonylatok meghatározott nyelvi, esztétikai, kulturális, társadalmi és történeti összefüggéseinek funkciójaként írjuk le és értelmezzük. A komparatista ebben a fel fogásban az interkulturális és intermediális dialógus tudománya. Ami nem annak elfogadhatóvá stilizálása, miszerint minden mindenkelőtt összefügg, de még annak sem, hogy földrajzi és történelmi (esetlegességek) kultúrameghatározások fő feltételeiként jelölhetők meg. Inkább arra volna érdemes az eddigieknel kitartóbban figyelni, hogy a közép-európáinak, kelet-közép-európáinak nevezett régió irodalmai (például a magyar, a szlovák, a szlovén, a horvát, a németnyelvű stb.) részirodalmakból tevődnek össze, amelyeket részint országhatárok választanak el egymástól, részint olyan nyelvi kontextusok, amelyekbe település/telepítés (migráció), illetőleg külső (politikai) döntések következtében kerültek, és így a földrajzi/területi eltérések jelentkezése hozzájárul részint az egyes – nemzeti – irodalmak, részint az irodalmi régió/szubrégió nyelvi, kulturális, esztétikai polifóniájának szüntelen térem-

tődéséhez. Jóllehet (a szlovén irodalom példájával él Johann Strutz) e részirodalmak a közös szociokulturális azonosulási és kulturális minta ellenére mutatnak föl a nyelvi–kulturális érintkezések jellegéből és változó intenzitásából következő eltéréseket, így régióspecifikusan többközpontú és többnyelvű művelődési helyzetekben élnek. Mindez nemcsak a többnyelvűség és többkultúrális változatait eredményezi, hanem arra is erőteljesen utal, hogy olyan sokrétű érintkezési háló szövödik, amely a régió irodalomközi folyamataiban jut jelentékeny szerephez. Egyfelől beszélhetünk a különféle nyelvű kulturális/irodalmi centrumok között létrejövő kapcsolatfajtákról, másfelől az azonos nyelvű kulturális/irodalmi központok között természetesrőleg létezőkről. Ugyanakkor a kétfajta kontextus többnyire nem egymás ellenében működik, hanem egymásra hatva, egymás sokrétű befogadási folyamataiban tevélezzen részt kérve és kapva. Igaz, hogy a jelen kor szak inkább olvasói, mint írói kettős irodalmiságnak kedvez, ám a különféle nyelvű kultúrákban való részvétel a hagyománytörténetben és az élő irodalom szerveződésében egyként fölleszhető.

Ebből feltehetőleg levonható olyan következtetés: amellett, hogy az irodalom fogalma nem rögzíthető meg, hiszen koronként és elméletenként változik, mit tartanak irodalomnak, nemzeti irodalomnak; a régiófogalom legalább oly mértékben változik. Így az elsősorban, hogy az egyes (nemzeti) történetírások, regionális irodalom- és művészettörténetek

- 1) mit neveznek Közép-Európának (egyáltalában élnek-e ezzel a fogalommal, vagy legjobb esetben segédfogalomként használják-e);
- 2) amennyiben nem élnek vele, mivel pótolják, helyettesítik, milyen indokokkal mellőzik;
- 3) milyen regionális fogalma(ka)t gondolnak pontosabb(ak)nak;
- 4) hová helyezik (nemzeti) irodalmukat, művelődésüköt; ebbe bele foglaltatik: miékké kapcsolathálózatban vázolják föl a nemzeti irodalom/művelődés alakulástörténetét;
- 5) miképpen jelölik a nemzeti irodalmi/kulturális fénykort, illetőleg ezzel ellentétben: a „sötétség” korát, a „nemzetietlen” periódust, a „hanyatlás” időszakaszát (és mivel indokolják);

- 6) mihez képest, minek ellenében, milyen kontextusban nevezik meg az önazonosság, a nemzet- és népegyéniség feltételeit és fő vonásait;
- 7) miféle szimbólum- és emblémarendszer segítségével festik föl a nemzetkarakterológiát (amelyben az irodalom segítségével körülönbeli barát- és ellenségekkel is jelentős szerephez jut)?

Jóllehet a részletezett problémafölvetés mindegyike könyvnyi terjedelmű választ ígér, és az idevonatkoztatható előmunkálatok még nemigen vagy csak szórványosan kezdődtek meg (a nemzeties előítéletek lebontásán ugyan többen fáradoznak, ám fenntartásán sem kevesen például, az irodalom „nyelvészeti” fordulata az irodalomrendszerek egy részére jellemző, a nemzeties romantika olykor még „szakmunkákat” is áthat), annyi azért egészen bizonyosan előlegezhető: hasznosnak bizonyulhat résztanulmányok gyűjteményes kötetben összegzése, akár egy-, akár többszerűs munkáról van szó, amely különféle nézőpontok szerint mutatja föl (vertikálisan és/vagy horizontálisan) régiók meghatározott problémakörét/köreit, például olyat, mint a nemzetiségi kérdés alakulása és jelenkorai felfogása, gyakorlata, vagy a császári és királyi Monarchia hivatalnokainak és hadseregének irodalmi megjelenítése az egykori Monarchia népeinek kultúrájában, de még olyat is, mint I. Ferenc József alakja a Monarchia népeinek irodalmában/folklorjában/kultúrájában. Azért ezeket a példákat emeltem ki, mert efféle tárgykörből már megjelentek tanulmánykötetek, többnyire nemzetközi konferenciák anyagát tartalmazzák. Valamennyi tanulmánykötet – akarva-akaratlan – a maga módján a multikulturalizmus esélyeit és gátló tényezőit érzékelte, lényegében arra utal, hogy a szétesett többnemzetiségi államok helyén keletkezett többnemzetiségi államok ugyan nemzetállami programmal létesültek (ha szavakban biztosították is a nemzetiségi jogokat), de mindenkor nem sikerült fölszámolniuk a többnyelvűséget, még kevésbé a nyelvi hovatartozástól függetlenül létező (örökolt) többkulturáliságot. A följebb említett tényezők között olykor számottevő a feszültség, amely az irodalomban meglehetősen változatos tematikával és formában jelenik meg. Röviden: Közép-Euró-

pát nem lehet egyszer és mindenkorra meghatározni, sokkal inkább körönként és különféle aspektusokból tanácsos körülírni. A festészetből vett (sántító) hasonlat: szigorúan megkomponált festmény egyelőre nem készíthető róla, de körkép igen.

Lényegében ez a felismerés (vagy ráismerés) tántorított el attól a szándéktól, hogy Közép-Európa-„kézikönyvet” készítsek; az azóta olvasott-felgyült anyag alapján folytassam azt, amit Kelet- és Közép-Európa között című könyvemmel (amely szintén nem kézikönyv) elkezdtettem, illetőleg aminek próbája *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában* című gyűjteményes kötetem volt. Egyik sem monográfia a szónak régebbi és ma is érvényes értelmében. Az előbbi ugyan nem egymástól függetlenül keletkezett írások válogatása, hanem inkább a kelet-közép-európai problematika néhány szegmensének kutatási beszámolója. Az egyes fejezetek – reményeim szerint – felelgetnek egymásnak, a kötet mottói összekötik a heterogénnak tetsző fejezeteket, és az összegzésből talán kifetszik a kötet „vezérmotívuma”. Hasonló főlépítésű az utóbb megnevezett könyvecske. Az összehasonlító irodalomtudomány általam vélt helyzetleírásából indultam ki, a föltárnival vélt lehetőségek szerint igyeksztem szólni a magyar irodalom kelet-közép-európai kontextusáról, majd a magyar irodalomtudomány/történet néhány – megint így kell írnom: általam – jellegzetesnek/jellegadónak vélt irányáról mondtam véleményt, hogy erdélyi irodalmi (persze, nem szükebb értelemben vett irodalmi) kérdések taglalásával fogjam össze: miben látom a régió egy kitüntetetten fontos, az összehasonlító kutatás számára is termékenyenek bizonyulható területének elemzési lehetőségeit; a komparatistikában nem eleget kutatott, úgynevezett nemzetiségi irodalom státusának, fejleményeinek, önreflexiójának értelmezését. Ami ellenben mindenki kötetből hiányzik: az összekötő szöveg, tudniillik egy olyasfajta kezdése és befejezése egy-egy fejezetnek, amely az előzőre és a következőre utal, kissé erőszakoltan (vagy csak én érezném így?) összefűzi az egyes részeket, láthatóvá teszi azokat a kapcsolatokat, amelyek (vagy csak én hiszem így?) valójában léteznek az egyes részek között. Ám üres helyeknek hagytam azt, amit kitöltendőnek, szükségtelennek gondoltam. Éppen ezért nem mellékeltem „használati utasítást” egyik kötethez sem.

Ezúttal megteszem. Méghozzá olyképpen, hogy a továbbiakban a szöveguniverzumról ejtek néhány szót. Szeretném világossá tenni, hogy a szöveg ebben a szóösszetételben nem írásban vagy szóban közölt mondanandó, hanem a leginkább a kultúra emlékezetében létrejött és szüntelenül létre jövő tapasztalat és gondolatúság, amely a legtágabban értett kultúra valamennyi területén (az anyagi kultúrában is) realizálódhat, azaz művészetté és a hétköznapok élő kultúrájává lehet, nyelvi tapasztalattá, gasztronómiai, városrendezéssé, érintkezési szokássá éppen úgy, mint irodalommá. Talán az univerzum beiktatása érzékelheti, hogy részint kollektív (nemzeti, társadalmi, regionális) emlékezetről van szó, részint (minthogy egy régió és/vagy egy szubrégió létezését igyekszem igazolni) határtalanágában is behatároltról, számos változatában is valamiképpen összefoghatóról, olykor különféle művészleteket és szokásokat „kölcsönösen megvilágító”, közös cselekvési/magatartási formákról. Teljes joggal tulajdonított roppant fontosságot Vajda György Mihály az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben elnevezésű vállalkozásnak*. Márcsak azért is, mert kötetei a Monarchia valamennyi országára és tartományára vonatkozó (természet)tudományos és művészeti ismeretet közöltek (beleérte a népművészettel). Igaz, hogy a XIX. század végének szokásrendje szerint „additív” módon, azaz nem összehasonlíta egyes nemzetek-népek történetét, irodalmát, folklórját stb., hanem meghatározott rendben egymás mellé sorakoztatva, mégis, igazat kell adnom Vajda György Mihálynak: „Azóta sem volt az osztrák vagy a magyar tudománynak sem ereje, sem mersze, hogy hasonló volumenű és hasonlóan sokoldalú művel álljon elő”. Még egy megjegyzés: a XX. század elején a magyar irodalomtudomány legnagyobb teljesítménye az *Egyetemes Irodalomtörténet* volt (ma Világirodalom-történetet mondannánk), Heinrich Gusztáv szerkesztésében. A négykötetes, a kor színvonalán álló vállalkozás nemcsak az ún. „nagy” irodalmakat tárgyalta, hanem a IV. kötetben került sor az „ural-altájiak”-ra és a szlávokra is. Az additív – egymás mellé helyezett – szempont természetesen rüleg itt is érvényesült, ám az egyenértékűnek vélt (és nyelvrokonsági alapon megkülböztetett) régiók egy kötetbe, egy műbe sorolásával máig tanulságos példával szolgált.

Míg ez utóbbi kötet a szó szoros értelmében volt irodalomtörténet, az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* köteteiben az irodalom csak egyike azoknak az elemzésre-bemutatásra érdemes tárgyaknak, („szöveg”-eknek), amelyek alaposabb megismerése – a kiadvány szerkesztőinek reményei szerint – elvezethet a közös nyelvhez, a Monarchia-koinéhoz. E kifejezés tartalma: nyelvi és egy adott nyelv feletti, „nyelvek-közötti”; azt az egybevágó, nem véletlen és alkalmi hasonlóságon alapuló, egy irányba tartó, a közös élményiséget, tapasztalatot érzékeltető „nyelvet” jelentené, amelyből a közös szöveg, a – miként folyóbb írtam – határtalanságában határolt szövegúniverzum keletkezik. Irodalmi példával élve: amiként a Krúdy-hős azonos otthonossággal tér(t) be Fiuméban és Lembergben egy (hasonlóképpen ezüsttükörös) kávéházba vagy vendéglőbe, amelyben a helyi ízek mellett a Monarchia étkezési kultúrájába tartozó ételeket és italokat, egyként jó minőségeket, fogyaszthatta. Másik, irodalmivá vált példa: amiként meghatározott középületek Mária-Terézia- vagy schönbrunni sárgára voltak festve. Vagy: nosztalgiai váló, apamítoszt teremtő példa, I. Ferenc József szakkállviseletének utánzása...

Aligha volna helyes külsőleges jelzésekre szorítkozni. A kutatás több ízben olyaténképpen beszélt a Monarchia területén született (mert csak itt születhetett) irodalomról, mint ennek a Monarchia-koinénak talán leginkább jellegzetes megnyilatkozásáról: Kafkáról és a vele sokszor párból látott Hašekról, Bruno Schulzról és Krúdy Gyuláról, Joseph Rothról és Stefan Zweigról, Andrzej Kuśniewicznéről és Danilo Kišról, hogy csak néhány nevet említsek, a számtalanszor idézett osztrák–magyar operetteken túl olyan zenei megfelelések is szóba kerültek, mint Chopin–Liszt–Smetana vagy Janáček–Bartók–Alban Berg (én hozzájártam még Enescut is). A pályaudvarok és pályaudvari vendéglök (restik), a színházépületek és körutak, a hivatalok és a nyelvi fordulatok, minden-kiragadott darabjai ennek a szövegúniverzumnak, amely részben valóban csupán emlékezet, de legalább oly mértékben a jelen (nemcsak irodalmi) alkotórésze. S az sem felejthető el, hogy időnként föderációs tervek, az egymáshoz, egymás kultúrájához közelítési/közeledési elképzélések, látványos (protokolláris) szerződések,

közös (tudományos, kiadói stb.) vállalkozások, felhívások egymás jobb megismerésére jelzik, hogy a régió művészei, gondolkodói, jóval ritkábban: politikusai, mérવadónak tekintett személyiségei természetellesenesnek tartják a „kisnépi” izolacionizmust, a Közép-Európa-tagadás igen változatos formáit, az egyoldalúan Nyugatra tekintő pozíciót. Nem tagadható, hogy az egymással kapcsolatot keresők, illetőleg a múltbeli egységet újraállmodók elképzelései nem egyszer naivnak nevezhetők, nem egyszer igazolhatatlan előfeltevésekre alapozódnak. A transzsztvanizmus nemes eszméje az erdélyi népek-kultúrák összefogásáról mind a mai napig a tervezetés és a kísérletezés stádiumában rekedt meg, az olykor egyoldalú, máskor kis jóindulattal kölcsönösnek nevezhető fordításirodalom kevesek ügye maradt, az „erdélyiség” körülírásában – általánosítatunk – a román és a magyar álláspont nemigen közeleddet, legföljebb tiszteletre méltó egyéni kezdeményezésekkel tudunk, az adott pillanatban hatalomban lévő „fél” nem mutatott sok hajlandóságot a valódi kiegyenlítődésre. Gogolák Lajos 1929-ben, a *Magyar Szemlében* közölte frását *A felvidéki lélek kialakulása és a magyarság címmel*. Egészen a török időkig vezeti vissza ennek a szellemtörteneti, majd kisebbségi, emblematikus szerephez jutó kategóriának eredetét, amelyet a reformáció mozgalmai erősítenek meg. Gogolák szerint a magyar nemesség és a szlovák tömegek (?) alakítják a felvidéki szellemet, amelynek politikai története ugyan rövid időt fog át, mégsem nevezhető jelentéktelennek. Történeti adatok nemigen támogatják Gogolák ábrándját, a magyar-szlovák együttélés efféle szövetkezésről nem tud. A reformkori érdekegyesítésnek, majd a jobbágyfelszabadsátnak nem volt ilyen jellegű nemzetiségi karaktere.

Amikor a régió meghatározásakor néhány kutató történelmi sorsközösségről szól, nem efféle „hagyomány”-akra gondol, sokkal inkább azokra az évszázadokra, amelyek többnemzetiségű birodalmakban teltek el, az együttélésnek ama formáira, amelyek a többnyelvűséghez, a többkulturáltsághoz vezettek. Természetesen minden „hagyomány” konstruált, s a hagyományértelmezés, hagyományformálás minden a jelen nézőpontjából és szükségletei szerint történik. Ez nem mond el lent annak, hogy egy korszakban többféle érdekű, indítékű hagyomány-

értelmezés lehetséges, például a hivatalosságé és az e hivatalosságból kirekesztetteké vagy azzal szembefordulóké. Jódarabig hivatalos (történeti) álláspontnak számított, hogy a Habsburg Monarchia a népek börtöne volt, és ilyen véleményt nem kizárolag a hatalom birtokosaihoz közelálló történetírás hangoztatott, mint ahogy a Habsburgok – eszerint – gyarmati vagy félgyarmati sorban tartották országaikat, tartományaikat. A történeti kutatásnak köszönhetően ma már jóval finomabb, differenciáltabb nézetek kidolgozására került sor, és még a nemzetiségpolitikai szempontból valóban elmarasztalható horvátországi Khuen-Héderváry-rezsim is megfontoltabb értelmezéshez jutott (így gazdaságfejlődési tekintetben). A történeti/irodalomtörténeti gondolkodásban érzékelhető, hogy akadnak olyan kutatók, akik igénylik az elmozdulást a nemzeti–önelvű szemlélettől. A régió közép-európai jellegének elemzésében pedig az egymással érintkező kultúrák lesznek a régió „emblémájává”. Karel Kosík szerint „Közép-Európa különleges, a miaga nemében egyedülálló és semmivel fel nem cserélhető jellegű történelmi térség. Ez a térség nemcsak két nagyhatalom közt fekszik, amelyek időről időre (azaz ahányszor alkalom adódik rá) igényt tartanak a «védelmére» vagy bekebelezésére (ez két különböző szó egyazon dolog jelölésére), hanem elsősorban a legkülönfélébb kultúrák és nyelvek érintkezésének, kapcsolódásának, összecsapásának helye; termékeny, szintetizáló, alkotó, alapozó érintkezések helye”. Mihez a szlovén Aleš Debeljak egy megállapítását illesztem: „A kultúra, amit nem hat át a nyelvek életvidám sokfélesége, ugyanis tulajdon érdektelensége iránt is gyorsan érdektelenné válik, hiú módon elbűvölő tulajdon *sui generis* nagysága. Ez pedig a kultúrát lassú halára és a vitális szubsztanciák kiszáradására ítéli”. A kör bezárasaként (és visszafelé haladva az időben) Fülep Lajosnak a *Válaszban* publikált *Nemzeti öncélúság* című értekezéséből idézek:

„A nemzetinek ném okvetlen ellentéte a nemzetközi, mely a nemzetinek mintegy folytatása, s megbecsüli és megőrzi minden, ami a nemzetiből megmaradásra hivatott. Föltétlen és elvi ellentéte az ál-nemzeti, mert nem lehet valami csak ál, anélkül, hogy egyben ellentétes is ne legyen; s ezért az ál-nemzeti a tulajdonképpen nemzetietlen, söt nem-

zetellenes, mert a nemzeti problémák és föladatok helyére a nemzeti életet gátoló, hátráltató elzárkózást, élettelen ál-ideált, meddő jelszót, a cselekvés alól fölmentő alibit, hazug hagyományt; fejlődni nem akaró önelégültséget, gyilkos giccset állítja".

Mindhárom szerző jól kitapintható, „nemzeti” beszédmódra, gondolkodástörténetre reagál saját álláspontját kifejtve. A cseh bölcselő Kosík érvelésében Palacký fenntartásos ausztrioszlavizmusa, Čapek polgári demokrata felfogása és a két háború közötti közép-európai cseh külde-tés-gondolat érzékelhető, nem is szólva a cseh történelem és a cseh-német együttélés politikai és kulturális tapasztalatairól, valamint Kundera téziséről az elrabolt Közép-Európáról. A szlovén Debeljak viszont irodalma kétnyelvűségeből és kettős kulturáltságából merít: példái között leljük a drámaíró-történész Linhartot, aki polgári tragédiát németül, falusi környezetben játszódó vígjátékot szlovénül írt, Prešerent, a szlovén irodalommalapítót, aki egy forma virtuozitással alkotott szonettel anyanyelvén és németül, valamint az 1930-as évek óta magyarra is fordított szlovén drámaírót és novellista-regényírót, Cankart, aki német nyelvű újságcikkeivel a bécsi újságírás alakjává is lett. A kényszerű kétnyelvűségtől a több kultúrában való részvételig ível a szlovén irodalmi gondolkodás, és ez a „közép-európai” vonás szerecsés esetben a nemzeti irodalmat gazdagító tényezőként érdemel figyelmet. Fülep Lajos a „népi frók” folyóiratába szánta programadó értekezését, nem utolsósorban a magyar irodalmat/történetírást többszörösen megosztó nézetekre reagálva. Míg egyfelől a *Nyugat* című folyóirat, illetőleg a „nyugat”-hoz való viszony értelmezése és gyakorlata méretik meg, másfelől a hagyomány-konstruálás szerkezete (és tartalma). 1934-ben még nem dölt el véglegesen, hová áll Magyarország az Európában lassan-lassan kirajzolódó, egymással ellentétes módon európai „rendet” tervezgető hatalmi-politikai és ezzel szoros összefüggésben kulturális/antropológiai (vö. fajelmélet) teóriák és gyakorlat vitájában. Jóllehet a magyar hivatalosságnak az olasz és a német hatalom felé tájékozódása immár nem leplezhető, a reformok ismételt elődázása szintén, illúziók, remények még mindig élnek részint arra vonatkozólag, hogy a kormányzat esetleg megnyerhető a jó ügyeknek,

részint arra, hogy tartani lehet majd a kívülről szemlélő pozícióját. Nem kevésbé adta föl a leckét, mint értékeljék Szabó Dezső világne-zeti változásait, illetőleg a fokozatosan tért nyerő szélsőjobboldalt, amelynek ál-nemzeti retorikájára pontosan illik Fülep jellemzése. Konkrét közép-európai programot nem ő adott, hanem Németh László, aki több ízben tért ki arra, hogy miért volna rendkívül szükséges és fontos egy cseh-lengyel-magyar központú Közép-Európa-történet megírása. Itt és most csak futólag: 1934-ben jelent meg a közép-euró-pai humanizmus folyóiratának, az *Apollonak* első száma, amely folyó-irat joggal emlegette a problémakör úttörői között Bartók Béla zene-folklorisztikáját, s amely folyóirat munkatársai között jórészt a kisebb-ségi sorsot megtapasztalt fiatalok mind a kapcsolattörténeti, mind a közép-európai szintetizáló szempontot tudományos kutatásaik vezéreltek jelölték meg. S amikor az 1960-as esztendőkben újrain-dulhat az addig háttérbe szorított összehasonlító irodalomtörténet, az *Apollo* kezdeményei érnek be, a különféle kiadványok szerkeszti-szerzői között leljük Sziklay Lászlót, Hadrovics Lászlót, Gáldi Lászlót. Akik kezdeményeik korszerűségét éppen úgy igazolni tudták, mint azt, hogy mily mértékben voltak hüek a „haladékony időhöz”.

Ha szabad a továbbiakban az eddig rejtozkodó szubjektivitásból kilép-nem, és személyesre fordítanom a beszédet, avval folytatnám, hogy szándékomb szerint részben követni szeretném elődeim kutatásait a régió jellegzetességeinek, irodalmi/művelődési történetének feltárássában, részint azzal csatlakoznék hozzájuk, hogy az összehasonlító irodalomtu-domány módszeres eljárásait e régió irodalmi jelenségeinek elemzése során próbálnám meg. Nem pusztán tudománytörténeti jelentőségünk vélem az elődök munkásságát, hanem olyan elő hagyománynak, mely-hez állandó „viszony” kialakításában érzem magam érdekeltnek. Nem valamennyi kutatási téma reagálók, hanem elsősorban azokra, amelyek továbbgondolása párbeszédet indíthat el a magyar és a többi euró-pai Közép-Európa-kutató között. Ennek következtében ennek a kötetnek talán egyik összetartó „ereje” a párbeszédre nyitottság különféle disz-kurzusokkal, azaz a régió irodalmi elemzési stratégiáinak egy bizonyos szempontú továbbgondolása. A kötet vezérfonala a „közép-európai szö-

veguniverzum” szerveződésének, önreflexióinak, önmagát koronként át- és újrastrukturáló igyekezetének nyomon kísérése – méghozzá tematikai egységekben, az általános és a különös egybejátszata révén. Minnek következtében a látszólag perifériális, kapcsolattörténeti jelenség is – szeretném hinni – betagoolidik egy nagyobb egységbe. Ez a nagyobb egység az irodalomközi együttes, a régió (vagy szubrégió), amely tere (és ideje) az irodalomközi folyamatoknak, egyben tere és ideje a különösnek is, amelynek viszont gyakori alakja a kétoldalú – kulturális – kapcsolat. Ha például a szlovák irodalmi nyelv megteremtéséről van szó, ennek lehet irodalmi nyelvi történeti aspektusa, beállítható a nyelvújítások közép-európai, kelet-európai histórikumába (ilyen elemzésről olvashattunk Richard Pražák egyik kitűnő tanulmányában), de látszólag peremterületre érkezünk, ha arról gondolkodunk, miféle visszhangja volt protestáns lelkészek magyar nyelvű írásaiban. Igaz, a közép-szlovák nyelvjárás irodalmi nyelvvé emelése nem volt csupán szlovák belügy, a cseh reakciók ismerősök, mint ahogy a bibliai cseh nyelv hívei részről-történő fogadtatás sem ismeretlen. Ám az a tény, hogy magyar nyelvű folyóiratban a szlovák irodalmi nyelvről vita bontakozott ki, azt a feltételezést engedi meg kimondani, hogy a nyelv és irodalom „belő” problémái régiószerre kiáradtak, régióproblémákká lettek, az új nyelvi/irodalmi helyzetet részint „modellként” fogták föl, amelynek helyi vonatkozásai nem hagyták közömbösen a más nyelvi kultúrába tartozókat sem, részint, az utókor felől tekintve, a különösből az általánosig rövid az út, másképpen szólva: a különösen többnyire ott az általános. Még pontosabban: a régió irodalmának/történelmének minden (vagy majdnem minden) pontja: archimédeszi pont.

Ennyi ugyan mesze nem elegendő ahhoz, hogy egy tanulmánykötet monografiának legyen nevezhető, de talán kiindulási alapnak elfogadható. Azt azonban remélem, s ez már célomhoz akár közelebb is vihet, hogy ennek a könyvnak van egy, másoktól is észrevehető haladási irányta, az általánostól az egyesig, onnan vissza az általánosig. Konkrétizálva: a közép-európai szövegungiverzum leírásától e szövegungiverzum részben lebontó, részben esettanulmányokkal újra-konstruáló frásokig, majd onnan vissza az egyes szubrégiók problémaköréig, sosem

felejtve, hogy a regionális részletkérdések egy nagyobb egészről vannak kiragadva anélkül, hogy a nagyobb egészre emlékeztető utalásoktól, illúziótól megfosztónának, majd a szubrégiók úgy illeszkednek a nagyobb egészre, hogy nagyrészt leképezik, más fénytörésbe állítják, mert máshonnan szemlélik az egészet, amely egyfelől maga is rész (például az egyetemes kultúra vagy a világirodalom része), másfelől részekből tevődik össze (különféle nyelvű kultúrákból/irodalmakból). Koncentrikus köröket is emlegethetnék: visszatalok Johann Strutz egy már idézett tanulmányára a szlovén részirodalmakról. E részirodalmak összessége a szlovén irodalom, miközben a különböző kontextusokhoz tartozó részirodalmakban föllefthetők a szlovén irodalomra vonatkozható jegyek (esetleg az egészről némileg eltérő megoszlásban). Megkerülve a nehézkes fejezetek útvesztőit, Goethére hivatkozom, 1820 körül született *Epirrhemájára*:

*Müsset im Naturbetrachten
Immer eins wie alles achten...*

*Kein Lebendiges ist ein Eins,
Immer ist's ein Vieles.*

(Szabó Lőrinc átültetésében):

*Fürkéssz a Lét műhelyében
mindig egész a részben...*

*ami él, nem Egy soha,
kerete a Soknak*

(Szó szerint: a természet szemlélésekor mind az egyre, mind a mindenre ügyni kell... [ti. Nektek, valamennyiötöknek!]... egyetlen Élő sem Egy, mindig Sok).

Amihez még egy Goethe-versrészletet illesztenék, olyat, amit Márai Sándor is szívesen írt naplójegyzetei közé, és amely tartósság és válto-

zás egymásba játszását állítja szemléletesen előn. Azt ugyanis, hogy miközben a forma őrzi alakját, élete a változás. Valamint azt, hogy állandóság és alakulás csak egymáshoz képest értelmezhető, gondolható el:

*Und keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt.*

*Mivel idők s hatalmak el nem rontják,
mely élve nő, a rendeltetett formát.*

(Keresztfury Dezső)

*S idő, erők hiába ostromolják
a szervesen fejlődő tiszta formát*

(Somlyó György)

(Sem idő sem a hatalom nem darabolhatja szét a megalkotott formát, amely élve fejlődik/alakul).

A följbeli passzusok a regionális problémákra is kivetíthetők. Goethe természetszemléletét versben fogalmazta meg, poétikus formát kölcsönözve metamorfózis-gondolatának. Miért ne fordíthatnók vissza a goethei szavakat az irodalomra, a hagyomány-konstrukcióra, a regionális alakulástörténetre? S ha lehet eképpen kísérletezni, ennek esetleg az olyan gyűjteményes kötet biztosíthat helyet, amely egy meghatározott körű szövegúniverzumot jár körbe, keresztül-kasul, mégis: az önmaga megszabta rendet betartva.

Felhasznált–hivatkozott szakirodalom

Erhard Busek–Emil Brix: Projekt Mitteleuropa. Wien 1986.

Aleš Debelský: Otthon és külföld. Budapest 1998.

Leopold R.G. Decloedt (hg.): An meine Völker. Die Literarisierung Franz Joseph I. Bern 1998.

Hugo Dyserinck: Komparatistik. Eine Einführung. Bonn 1977.

Fried István: East-Central-European Studies. Szeged 1997.

Fülep Lajos: Nemzeti öncélúság. In: *Uő: Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1940*. Vál. Timár Árpád. Budapest 1976. 153–184.

Gogolák Lajos: A felvidéki lélek kialakulása és a magyarság. Magyar Szemle 1929. 7: 5–14.

Hauser Arnold: A művészettörténet filozófiája. Ford. Tandori Dezső. Budapest 1978.

Dušan Jeřábek: Streit um den Sinn der tschechischen Geschichte und Josef Dobrovský. In: Das slawische Phänomen. Festschrift für Prof. dr. Antonín Měšťan zu seinem 65.

  Geburtstag. Hg. Prof. dr. Dr. Sc. Karel Mácha. Prag 1996. 81–87.

Kiss Lajos: Asbóth Oszkár. Budapest 1996. (A múlt magyar tudósai)

Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit. Festschrift für Zoran Konstantinović. Hg. Fridrun Rinner und Klaus Zerinschek.

Heidelberg 1980.

Karel Kosík: Harmadik München? Ford. Mayer Judit. Irodalmi Szemle 36, 1993, 1: 4–16.

Littérature hongroise – littérature européenne. Red. István Sötér et Ottó Süpek. Budapest 1964.

Peter Mast (hg.): Nationaler Gegensatz und Zusammenleben der Völker. Österreich-Ungarn im Spiegel der deutschsprachigen Literatur. Ein Modell für Europa? Bonn 1994.

Nationalitätenprobleme in Südosteuropa. Hg. Roland Schönfeld. München 1987. (Német és angol nyelvű tanulmányok)

Richard Pražák: Typologická charakteristika českého a slovenského neologického hnutí ve srovnání s vývojem u Mad'arů a Rumunů. In: Československé přednášky pro VII.

  mezinárodní kongres slavistů (Varšava 1973). Praha 1973. 411–416.

Uő: K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jihovýchodní Evropě.

In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha 1978. 229–234.

Johann Strutz (hg.): Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten. Klagenfurt/Celovec 1998.

Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Budapest 1965.

Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Csapláros István,

Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László. Budapest 1969.

Eva Tkáčiková (zost.): Dejiny a literatúra v kontaktoch. Zborník prednášok z vedeckého

kolokvia konaného v Dolnej Krupe 19–22. júna 1989. Bratislava 1989.

Tradícia a literárne vzťahy. Ved.red. Mikulás Bakos. Bratislava 1972.

Vajda György Mihály: Egy irodalmi Közép-Európáért. Budapest 2000.

Alois Woldan: Der Österreich-Mythos in der polnischen Literatur. Wien–Köln–Weimar 1996.

Peter V. Zima: Komparatistik. Eine Einführung. Tübingen 1992.

Uő (hg.): Vergleichende Wissenschaften. Interdisziplinarität und Interkulturalität in den

  Komparatistiken. Tübingen 2000.

A KÖZÉP-EURÓPAI SZÖVEGUNIVERZUM

Nicht Ganze mehr, nur Teile
wollt ihr sein...

(Franz Grillparzer: *Libussa*)*

Deine Gegenwart schleppt immer
eine ganze schwere Last von
unverarbeiteter Vergangenheit
mit sich.

(Arthur Schnitzler: *Anatol*)**

Közép-Európa földrajzi-, „meteorológiai” fogalomból fokozatosan szellemi–irodalmi–művészeti jelenséggé változott, és ezzel párhuzamosan csúszott egymásra/egymásba az egykori Osztrák–Magyar Monarchia, a „tegnap” világa a különféleképpen megnevezett, a német és az orosz „birodalom” közötti terület minősítése. Már csak a névadás történelmi, politikai, gazdasági, kulturális „indítatása” következtében létre jött terminológiai sokféleség is jelzi, hogy bármiféle meghatározás ellenében fel lehet hozni egy hasonlóképpen indokolhatót (vagy kevésbé indokolhatót); sőt: igaznak tetszik egy kutató ama megfigyelése (valójában Bismarck–parafrázisa), miszerint a politikusok többségére akkor beszéltek (beszélnek?) Közép-Európáról, amikor saját nemzetük, illetőleg népük érdekelben olyan célt tüztek ki, amely nem(igen)

* Többé nem egészek, részek akartok lenni.

** Jelened a feldolgozatlan múlnak egész súlyos terhét cipeli magával.

volt összeegyeztethető a nemzet(iség)ek önrendelkezési jogával. S bár ez a bon mot szándéka szerint a 19–20. század fordulójának politikai viszonyait érzékeltetné, a mi–ök viszonylatban szelídén fogalmazva a kettős mérce alkalmazása (volt) jellemző. S bár ez a „nemzeti látószög” szerinti politikusokat és politikát általában jellemzi, az említett időszak „közép-európai” nemzetiségi kérdésre kiváltképpen elmondható ez. Így a századforduló Közép-Európáját egymással ellentétes érdekek és érdekérvényesítő törekvések jegyében lehet leírni, annak ellenére vagy éppen azért, mivel – miként Hanák Péter írta – „A történeti közgondolkodás sémái és modelljei az egész térségen, egész Kelet-Közép-Európában szoros eszmei és időbeli rokonságban állnak egymással.” Mindehhez némi magyarázat: nem annyira „hatások” és közvetlen érintkezések okozzák areánk egybeláthatóságát, hanem az egymásról alkotott (elő)ítéletek azonos vagy hasonló indítéka, szerkezete, valamint az egymás állításait, önmínősítéseit, önmeghatározásait vitató állítások, minősítések és meghatározások „mélystruktúrá”-jában ki-mutatható és/vagy érzékelhető lényegi összeolvashatóság jelei. Amit másképpen úgy is meg lehetne fogalmazni: miközben a saját politikai, gazdasági, kulturális (f)elsőbbségének igénye bukik ki a nemzet- és népvédő(?) érvelésekből, ezenközben nem lehet nem kihallani a replikákból, az értekezések ből, a versekből és a történetírásból a „mondottak hogyan”-jának hasonlóságait, az érvelések olykor megdöbbentően azonos felépítettséget, nem egyszer azonos „forrás”-ait, illétéleg a retorikák azonosságát. Gáldi László közhelyesnek tetsző, ám a följebb közölt gondolatot alátámasztó kijelentések erősítő, jellegzetes (költői) magatartásra utal, a második világháborút követő esztendők optimistára hangszerelt tónusában: „a költő szava sohasem lehetett pusztajáték, hanem mindenkor sorsvállalás is volt, összeforrás az egyes népek s maga a dunai táj életbevágó érdekeivel”. Az a tény, hogy nem partikulárisként feltüntetett kisnápi–nemzeti érdekről van szó, hanem a térség bármely kultúrájából visszaköszönő költőről, jelzi, hogy ez a mentalitás nem egyszerűen általánosítható, hanem alapvetően jellemző (szinte néptől, nemzettől, korszaktól függetlenül). Ugyancsak Gáldi László megállapítása, hogy a térség nyelvi helyzetét bemutató jellem-

zés nem feltétlenül a nyelvrokonságnak a XIX. században tudományos diszciplinát alapító tényét tartja szem előtt, hanem „szívesen foglalkozik a genetikusan össze nem tartozó nyelvek közt fennálló kulturális rokonsággal.” Ami újólag fölveti egy az első megközelítésben kevessé kitetsző „közösségek”, a „csoportképzés” problémáit. Méghozzá a majd másfél százados, „hivatalossá” vált tudományos trenddel, az akadémiai diszciplinává lett szlavistikával, finn-ugrásztikával, germanisztikával szemben.

A Közép-Európa-kutatás már több ízben aképpen kételkedett létezése jogosultságában, hogy a határokat és a határoltságot jelölte meg önnön elbizonytalanodása okául, kijelentve, hogy a térség aligha nevezhető állandónak, hiszen mind Kelet, mind Nyugat felé nyitott (Kerestury Dezső egy 1934-es írásában állította, miszerint a „Magyar táj, nép és történelem valóban egy kelet–nyugati erőtér hatásait mutatják”), lezáratlan és lezárhatatlan, nemcsak történelmi–földrajzi, hanem szellemi–kulturális tekintetben is. Sőt: mások szerint zónánk belső tagozódása nem pusztán a szubrégióvá válást segíti, hanem a bizonyos mértékű „önállósodást” is, nevezetesen azt, hogy az egyik szubrégióban a balkáni, másban a keleti, megint másban a nyugati elemek befogadása lehet dominánsá. További széttartó tényezőként emlegettetik a kapcsolattörténeti kutatásokban megmutatkoz(hat)ó esetlegesség, nevezetesen az a jól ismert módszertani „félretájékoztatás”, amelynek során a kapcsolati tényezők nem valódi jelentőségükben, hanem felülrőlkelve, túl-interpretálva mutatkoznak meg. Ugyancsak egymástól gyökeresen eltérő interpretációhoz vezet(het) a különféle diszciplinák eltérő megközelítési módja, egy irodalmi alkotás a történeti vagy a szociológiai kutatásban nem feltétlenül fikcióként, hanem az információk közvetlen forrásaként, nem egyszer reflektálatlanul funkcionál, illetéleg a történetiség elvetése olyan korszakokra vetíthet rá később keletkezett szellemi–politikai irányokat, a „nemzeti szubjektum” körvonala-zódását, amelyeknek lét- és személyiségfelfogása, nemzet–meghatározása egészen más tartalmi jellemzőkkel rendelkezett. A „másság”–gal kapcsolatos viszonylag korai és nem egyszer anyagi természetű okokkal magyarázható ellenszenv nemzeti/nemzetiségi „mitológiai gyűlölet”–

ként* megnevezése bizonnal ebbe a körbe sorolható, akár a különféle kontinuitás-elméletek, amelyek egy előbb lappangó, majd tudatosodó nemzet(i) tudat folyamatos jelenlétéit képzeltetik el.

Kérdés, hogy a centripetális erők (például a XIX. század elején megtervezett, részint átesztítált, részint egy idealizált Habsburg-küldéstől áthatott „birodalmi patriotizmus”) és a centrifugális erők (amelyek a grillparzeri, jellemző módon *verses* meghatározás szerint azt a nacionalizmus uralta mezőt népesítik be, amely a humanitás és a bestialitás között terül el, a bestialitáshoz közelebb) milyen mértékben rendelkeznek a realitás esélyével; egyrészről a realitás illúziójáról, másrészről az illúzió realitásáról beszélhetünk-e több joggal? Kapcsolatos ez az *utólagos* kérdésföltevés a nemzeti tudat szerkezetében történő elmozdulásokkal, a kölcsönös kapcsolatok tudatosulásának állandó fölülírásával, és a közép-európaiságnak a hamvába holt föderációs elközpelések területére való utalásával. Egyébként is: az úgynévezett közeledési–közelítési törekvések ritkán találkoztak (találkoznak?) az időszerű és korszerű politikai elközpelésekkel (amelyek a centrifugális erők ténykedését erősítették az esetek többségében), ugyanakkor ezeknek az elközpeléseknek megfogalmazói többnyire tökéletesen tisztaban voltak azzal, hogy aligha képesek visszafogni, csöndesíteni, kultúrálttá szelfidíteni a politikai törekvések harci zaját, mint ahogy viszonylag kevés eséllyel szállhattak szembe a Közép-Európa-ellenes vagy egy-egy nemzeti hegemoniájú Közép-Európa-képzet szolgálatában álló „szellemi” csoportosulással (a „nemzeti látószögű” történetírással, az önelvű irodalomtörténet-írással, a nemzetinek vélt tematikát előtérbé helyező képzőművészettel és így tovább). Érdemes ebből a szempontból két Jókai-művet idézni, hogy miféle stratégiák munkálkodtak a közép-európai „közeledés”-eken, ugyanakkor nem lehet nem fölfogyni azokra a kevéssé rejttet szándékokra, amelyek az állami-politikai statusquo-ban mutatkozó érdekeltségen jelölhetők meg. Még anyityit előlegezésül, hogy az önmagukban is széttartó megfogalmazások,

* Vladimír Mináč jelmezte eképp a szlovákok érzését; viszonyát a magyarsághoz.

az első megközelítésben szinte problématlannak tetsző magatartások mögött a korszak fokozatosan minden jobban összekuszálódó „Monarchia-problémái” rejthetők. Ezt másképpen úgy lehetne az eddigieknel valószínűleg érthetőbbé tenni, hogy egyfelől a szövegek (ezeken belül a kulturális szövegek) felülértekelődésének folyamata zajlik, másfelől viszont az ezeket a szövegeket minden türelmen kívül, dekonstruálni kész „nemzeti” jellegű akciók szerveződnek. A két „trend” ütközési pontján folyamatosan zajlik a szövegszerveződés, részint a közös szöveg formálására törekvés, részint a közös szöveg irhatóságában és/vagy olvashatóságában való kétség. Jókai Mórnak *Politikai nemzetisége* című cikke a provizórium első éveinek becses dokumentuma, már csak azáltal is, hogy az irodalom meg a kultúra felől is értelmezhetőnek tartja ezt az akkor még nem oly agresszívnak bizonyuló terminust, ugyanakkor a kultúra versus akció kérdéskörét leegyszerűsítettnek minősítve létrehozhatónak véli a minden nemzetiség számára élıhető államot. A szellemi és az anyagi javak létesítettsége egymást föltételezi, az egyikból következik a másik (és megfordítva). Igaz, akár utópikusnak is nevezhetjük ezt az elgondolást, amelynek lényege a politikai és a szellemi ellenállás, a felülről a nemzetekre kényszerített rend felváltásának igénye éppen a közösen frott szöveg jegyében. Az alcím, amelyhez a Jókai-idézetet párosítjuk: „Közös nemzeti művelődés és közös jólét”. Amire külön fölhívnam a figyelmet, a következő évtizedre oxymoron-ná vált attributív szerkezet, tudniillik a közös meg a nemzeti alárendelése az egyetemesebb jelentésű művelődésként jelzett fogalom alá. Ez a művelődés már csak azért is egyetemes, mivel a korszak két lehetőségét foglalja magába, az egyedit meg az általánost, anélkül, hogy az egyik vagy a másik elsőbbsége melletti állásfoglalásra kerülne sor, amiből következhet, hogy minden nemzeti művelődés közös(ségi), illetőleg a közös művelődésnek nemzeti a színezete.

„Sokkal nagyobb feladatak ezek (mármint a közös nemzeti művelődés és közös jólét. F. I.), mint hogy elég legyen öket megénekelni; vagy egy karddal a kézben ki lehessen vívní. Ide kitartás, ide egyetér-tés, ide áldozatok kellenek. De ha azokban ki nem fáradunk, ha egymást öszintén, tartalékeszmék nélkül gyámolítjuk; akkor megérhetjük,

hogy Magyarország minden fia gyöngéd szeretettel fogja mondhatni a földre, amelyen megáll: »ez az én hazám« s emellett teljes önrézzel vallhatja magát annak aminék született».

S bár az idézet érzelmekre hivatkozik, logikusnak tetszik a levezetés, annál is inkább, mert az *áldozatok* nem a szakralitás irányába mozgítja a cselekvést, hanem érzékeltei annak fáradtságos, akadályozott voltát. És még egy szempont: a feltételes állítások inkább az utópia létesülését segítik, mint a helyzetmegállapítás realitása mellett tanúskodnak. Sőt, ezen túl, egy olyan mentalitás „megalkotását” sürgetik, amelynek egy változata már a múltban megvalósult: a történeti kutatás a XVIII. század többnyelvű, nem feltétlenül magyar származású értelmiségijéinek *hungarus patriotizmusáról* emlékezik meg, és amelynek olyan, a XIX. század közepére vitatott–bírált képviselői voltak, mint a Vörösmarty által epigrammában kigúnyolt Rumy Károly György (aki nem pusztán a magyarországi népmeségek, hanem az egész Birodalomnak kívánt almanachot és folyóiratot szerkeszteni a XIX. század elején), vagy Csaplovics János-Johann von Csaplovics (aki a magyarországi etnográfia úttörői között tartandó számon, és aki Magyarországban az európai soknyelvűség és sokkultúrlátság leképződését vélte föltárolni). Ez a *hungarus patriotizmus* nem a birodalmi patriotizmus előfutára, annál inkább a regionalitás gondolatáé. Mivel „aktánsai” egy szubrégió, adott esetben a multikulturalitással, a szokások, nyelvek stb. pluralitásával jellemző országnyi, tartományi egység különféle diszkurzusait egymásmellettiséggükben, átszövődéseikben képesek a magukénak elfogadni. Ennek következtében nyelvek/kultúrák/irodalmak között nem érzékelik (a sajátosság szinte maradéktalan elismerése mellett) azt a merev és elktölönítő határt, amelyet a nyelvi nacionalizmus korszaka fog kijelölni. S bár Jókai országról, szubrégióról beszél, és 1862-ben még korántsem annak a nézetének ad hangot, mint majd az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képbén* szerkesztések (azzaz az osztrák tényező ekkor még kizáratik ebből a gondolkodásból), innen már nem kell túlságosan sok lépést megtennie, hogy a nevezett sorozat későbbi kiadásával (Rudolf trónörökös és mások társaságában) megszeresse a Monarchia különféle népei különféle hitvallású, elkö-

telezettségű tudós szerzőinek közreműködését, amelynek révén meg-alapozódik az a fajta közép-európai művelődéstörténet, amelynek megírása mind a mai napig nem történt meg. Igaz ugyan az, hogy az egyes tartományok bemutatását vállaló kötetek szinte egymástól függetlenül szólnak a régióba–szubrégióba tartozó művelődésekéről, egy kötetbe, egymás mellé sorolódva azonban nem pusztán egy kormányzati, állami–politikai egység létéről hoznak hírt, hanem mindenekelőtt az egymásra olvashatóság lehetőségéről, a kultúráknak egymáshoz képest, egymáshoz viszonyított komplementer voltárol.

A másik Jókai–idézet a kései, 1891-es *Nincsen ördög* című regényből származik. Nem Jókai beszél, hanem a mű főszereplője, aki szinte návül kerül egy észak-magyarországi választási komédiába (ennek a műfajnak különféle nyelvi műalkotásokban való fölbukkanása a tematika, a kidolgozás, a figuraformálás hasonlóságát prezentálja régióink irodalmában, és ezen keresztül a szociokulturális környezet modellezésének irodalmi párhuzamosságára, szintén egymásra játszhatóságára utal). A „pánszláv”, szlovák, magyar viszonyokban járatlan főszereplő a magyar nemzetiségi politika káros ostobaságát szóvá téve, a maga értetlenkedő módján ad hangot a művelődések pluralitását értékelő elvrend-szernek, s a maga különállásával nem pusztán egy/az író (szellemi) függetlenséget jelzi, hanem ezt fölerősítve a (napi) politikai csatározásokon és kétes értékű aspirációkon túllépve az egykor „tudósköztársaságok” életben tartásának vagy életre galvanizálásának igényét is. Minek következtében (egybevágólag korábbi idézetünkkel) a művelődés közös célként jelöltetik meg, amely aképpen utal – ha távolról is – egy lehetőséges szintézisre, hogy nem feltétlenül antitízeisekből vezeti le, hanem mintegy mástípusú tézisek egybefoghatósága mellett voksol:

„Mi bajom nekem a Maticával?

Annyit tudtam, hogy ez egy tót irodalmat gyámolító társulat, s az én felfogásom szerint akárminős nyelven terjesszék is a közművelődést, annak az egész országra nézve csak üdvös eredménye lehet.

Éppen nem voltam elfogult a nemzetem iránt, sőt megvallom, hogy erősen hajlottam a kozmopolitaság felé.”

A szlovák visszhang elmaradt, talán azért is, mivel Jókai „közvetlenebb” állásfoglalásai, a kormányzó párthoz tartozása némileg eltértek regényhőse önmeghatározásától; Jókai nem hajlott a kozmopolitáság felé, ellenben egy közép-európai szöveg íródásában részt vett. Talán „romantikája”, az érdekesen szött cselekmény nem az egyetlen oka annak, hogy cseh, lengyel és szerb olvasói sűrűn fordultak nagy számban lefordított regényeihez; s még például francia „sikere” erősen viszonylagosnak mondható, a német nyelvterületen azonban sokáig maradt rendkívül népszerű.

Jókai példája azonban annyit minden bizonynal jelez, hogy a politika centrifugális erői csak részben tudták magukkal ragadni a szellemi világ ágenseit, legalább vágyakban élt a regionális tudat létesülésének igénye. Olykor még az exponáltan nemzeti látószög, az önelvű nemzeti kultúra kialakításának hátterében is ott rejtezhet a kultúrák/nyelvek összeszövödésének emléke. Az olasz ügynek elkötelezett trieszti Slataper 24 eszten-dősen (1912-ben) körvonalazza emígy a maga szituáltságát:

„Te tudod, hogy én szláv, német és olasz vagyok. A szláv vérből származik a bennem élő különös vágyódás, az új, az elhagyatott erdők utáni vágy; érzelmesség, mely gyöngédséget igényel, határtalan, vég nélküli ágom. A német vérből van bennem a szamár makacsága, diktatórikus akarat és tónus, bizonyosság tervezemben, hogy kedvetlenséget, vitákat is akceptálnom kell, követelés uralomra és erőre. Ezek az elemek olvadtak össze az olasz vérben, mely megkíséri harmóniába hozni, kiegyenlíteni, ezáltal leszek «klasszikus», művelt, szabadvers helyett tizenegyszötagos”.

Az allegorikus beszéd egy monologikussá fajulható, de a kezdeti állapotban még dialógus-képes alakulástörténetet reprezentál, személyhez és íráshoz kötött szubjektummá elgondolást. Ez az imagologikusan átvilágított szubjektum a különnemű elemek harmonizálásából épülhet meg, lényegivé a szintén allegorikusan fölfogott kulturális/irodalmi révén válhat (abban a pillanatban, amikor az extatikus megszólalást lehetővé tévő szabadversből esetleg ariostoi vagy tassoi endecasillabová

„nemesül”). Ez az irodalomba térés visszautal a nép-sztereotípiára, amennyiben azokat szintén szövegiségükben (kevésbé értelmezi, mint inkább) tartja elsősorban leírhatónak. A triesztségnek ez a századfordulós megfogalmazódása (Claudio Magris szerint Slataper az irodalomban leli föl identitását, egyebekben Trieszti sokkal inkább mint más város, irodalom, az irodalomban önmaga) kiváltképpen kedvez az ideológiák létesülésének, amelyek keretén belül ütköznek meg egymással a közép-európai szöveg megalkotói és dekonstruktörjei. Slataper olaszsága ugyan multikulturális háttér előtt formálódik, hagyatéka azonban nem sejteti a később szubrégióként önmagát meghatározó Alpok–Adria térséget, amely viszont Slatapert is beleilleszti a maga multikulturális önmeghatározásába. A történet során retrospektívé változnak a beszédmódok: ami centrifugális erőként artikulálódott, egy újabb rendszerelképzésben centripetális erőként tételezhető. Az irodalom létförmaként, azaz szövegiségében kínál föl azonosulási lehetőséget, hiszen a nyelvi hovatartozás abszolutizálódása egyszerre indítja meg a centrifugális erőket, s lesz következménye a centrifugális erők működési formájának. Ugyanakkor a felejtésre ítélt és inkább ellenpólusként elhelyezett emlékezet időnként feltör, megnyilatkozik, alakzattá lenni készül. Így sem a felejtés nem lesz teljes, sem pedig a nyelvi hovatartozás abszolutizálódása nem szünteti meg a korábbi létfállapotok továbbból gondolatát, tudathasadást viszont okozhat, s így sürgetheti a pszichoanalízis minden szélesebb körben alkalmazását.

Ennek a kérdéskörnek egy másik, „pozitív” vetületét jegyzi föl Triesztkrónikájában Milo Dor. A szerző 1932-ben Budapesten született, Nagy-Becskereken, tehát a királyi Jugoszláviában gyermekeskedett, és Belgrádban élt, majd jugoszláv partizán volt, hadifogságba került, a háború után Bécsben telepedett le, osztrák íróként szerzett nevet, hogy a Közép-Európa-szövets továbbszövői között tarthassuk számon. Egy olyan antológiában találtam írására, amelynek címe: *Trieszti – város három világ között*. Az egyik (elhanyagolva a földrajzi szempontot) a tegnapé, s akkor Stefan Zweig *A tegnap világa* című önéletrajzi regényét idézi föl (amelyhez termézzetszerűleg párosíthatjuk Krúdy Gyula „tegnapi-jainak ködlovagjait. Ha Zweig Ferenc József Bécsére gondol vissza,

Krúdy szintén megörökíti ködlovagjai között az uralkodót). A másik a jelenből a múltba tekintő, amely a jelenben földolgozandó hagyománytöredékekkel vet számot, az egykor nevezetes multikulturnálitással. Ugyanis a trieszti (irodalmi, kulturális) jelen átminősíti a Monarchia-, a Közép-Európa-hagyományt, a nemzeti művelődéseket a soknyelvűség, a különféle, kulturális meghatározottságok változataként tekinti. Ennek révén egy olyan Közép-Európa-tudat ébren tartásában jeleskedik, amely még a megszakítottságokat is e tudat folyamatosságának vizonylataiban látta. Milo Dor a tudatkihagyások, tudatébresztések, tudat-, „tudatosulások” összjátékába ágyazza bele Trieszt-krónikáját, amely egy városé, egy kultúráé, egy beszédmódé. Trieszettel „osztrákabb”-nak látja számos osztrák városnál, és képzeletbeli térképén Bécs, Budapest és Csernovic mellé helyezi, mint az építészet „nyelvé”-nek egy markáns, (szó szerint) leírható változatát. Trieszettel Közép-Európa ki-kötővárosának terveztek, a közép-európai világra tártsgának szimbólumaként emlegették (hozzátehetném, akár a nem kikötő városokat, Bécsét, akár Budapestet, akár Prágát), csakhogy itt a tenger-jelkép különös hangsúlyjal járult hozzá a közös szöveg szerveződéséhez. Az emlékeket a jelen művelődésének munkája nem oltja ki, sőt: lépten-nyomon földereng, kibukik, nem egyszer látványos akciók révén dokumentálódik. Milo Dor beszédes példával szolgál a Monarchia Közép-Európájára emlékező/emlékeztető szövegegyüttesre;

„Amikor Triesztnél voltam, a szlovén színház (...) éppen a velencei Carlo Goldoni Chioggiai csetepatéját játszotta. Nemcsak egyszerűen szlovénra fordították a darabot, hanem Chioggia ből áthelyezték Trieszt mellé a tengerpartra. Így a velencei békebíróból, akinek halászok meg halásznék csetepatéit kell elegyengetnie, cs. és kir. törvényszolga lesz, akinek íróasztalán Ferenc József szobra áll. A munka kezdetekor minden leveszi a kendőt, amellyel a szobor le van takarva, és újra ráteszi, mielőtt távozik. Végül, mikor megszűnik a Monarchia létezni, [a törvényszolgaj] hónalja alá fogja a szobrot és elmegy, a pártokat mintegyre maguknak hátrahagyva”.

Ellenpélda egy nem oly messzi tájról hozható: a történelem az egybetartozás, az összelátás ellen dolgozik. *Tri brati* címmel ír verset a horvát Drago Gervais (1904–1957): a párhuzamosságok ellentétté vállhatásáról, az azonos sorsokról, mint a szétszóródás tragikumáról, a hivatalos szövegeknek (ebben az esetben himnuszoknak), a különféle nyelven azonos jelszavaknak-felkiáltásoknak a közös szöveget tagadó voltáról. Az egy horvát anya szülte három testvér dala-kiáltása közép-európai sorsokat példáz, a nyelvi eltérés ellenére is az ismétlődés kikerülhetetlenségét. Pepić, a legidősebb, osztrák matrózként szolgált egy hadihajón és meghalt, mikor a Zenta elsüllyedt. Azt énekelte, hogy *Gott erhalte*, és azt kiáltotta: *Hoch der Kaiser*. Amikor az olaszokhoz kerültünk (ti. Dalmácia), Tone, a középső, átment a határon, Jugoszláviában lett kapitány. Bože pravde, énekelte, és *Živio kralj*, ezt kiáltotta. Zvane, a legfiatalabb, otthon maradt, s Bersagliérinél szolgált, Abessziniában elvészette fegyverét, és éremmel jött hazára, *Giovinezza*, ezt énekelte, és *Viva il re*, ezt kiáltotta. Mindhármat Zvanka hozta a világra az Opatija-Vasanska harmincötös számú házból. [Opatija = Abbazia]

A vers átvezet a többnyelvűséghöz, amely az együttelő/lakó népek megkülönböztető sajátosságára. Az irodalmi meg a tájnyelv kettőssége még egy nyelven belül is a nyelvi polifóniát engedi keresztültörni, a különféle nyelvek olykor keveredése, máskor különféle alkalmakhoz illesztése pedig egymást kiegészítő gondolkodásformák jelenlétére enged következtetni. A világ így átláthatóbbá és megfoghatóbbá lehet, hiszen különféle részei, mozaikai különféle nyelveken nevezhetők meg, szólíthatók meg, írhatók le, mindenkihez könnyebbé válik az út az eltérő gondolkodásokhoz. Az együttelésből fakadó természetes többnyelvűség nem egyszer irodalmat, verset nevel, a prózai epika nyelvi fordulataira szintén hatással van. A lengyel Galícia-regényekben megjelenített Monarchia-hadseregbeli garnizonok tisztei nevükkel jelzik egy nyelvhez, nemzethez tartozásukat, miközben a Monarchia-katonaság szociolektusának művelésében érzékelhetik lényegi összetartozásukat. Ez a Monarchia-koiné nem kizárolag bizonyos iparágak szóincsében érezeti hatását, szinte máig, nem pusztán a Monarchia jól szervezett hivatalainak, a leginkább a közös intézményeknek szolgálati

nyelkeként funkcionált, hanem az irodalomban szintén létrehozta a maga műfajait és az ezekhez a műfajokhoz a legjobban illő nyelvet; legyen szó akár az újságírói nyelv változatairól, a tárcanovellák, a kispróza líraiságba vagy szatírába hajló „irodalmiság”-áról, legyen szó az e tájón meghonosodott (közéleti) kabaréről, amely a helyi vonatkozásokat tekintve a városi-kispolgári folklórba mehet át, és ennek révén a Monarchia világából származó szókincset őrzi, vagy a kabaré műfajformáló jellegéről, amely a kuplénak alulnézetből szemlélt „erkölcs”- és politikai történetét foglalja magába; de legyen szó a kávéházi kultúráról, amely a társaséletnek és a „szabadidő” eltöltésének kedvelt változata, ezen belül külön hangsúlyjal érdemel említést a művészkházként számon tartott és fokozatosan legendássá váló variáns, amely vitafórum, megnyilatkozási hely, olykor szerkesztőség és az egyén munkahelye. mindenéppen életforma, amelyből szemlélet következik, és amelyet szemlélet értelmez, amely állásfoglalás (ti. ki melyik kávéházi társasághoz tartozik), de amely kivonulás a bohém világba, az egyívánsú, önmagukat a társadalmon kívülállónak tételező társak közé.

A kávéházi irodalom mára részint becsmérlő meghatározássá vált, részint olyan művészmagatartást reprezentál(t), amely szembeszegül(t) (többnyire) a társadalmi elkötelezettséget hirdetőkkel, de a patétikus retorikájú hivatalossággal is, és amely egyetlen szabályt ismert csupán el: a kávéházi perspektíváét, amely eppenséggel nem volt mentes a társadalmi problémák megítélésétől, a világ zürzavarának és nyelvi ellentmondásainak kimondásától. A századfordulós újságírói műfajok egyfelől, a kötetlen életforma szabadsághite másfelől korántsem reprezentálták az irodalomba, a különöködésbe lépés anarchizmusát. Peter Altenberg vagy Molnár Ferenc még akkor is „közéleti” szerzők, ha a fővárosi lét apró jelentéktelenségeiről szólnak; az pedig mindenéppen figyelemre méltó, mily mértékben tapasztalják a nyelvi kitíredést, és e tapasztalatukat miképpen szervezik (nem egyszer párbeszédes) kispróbájukba. E két szerző, jóllehet „nyelvében” akartan és jól érzékelhetően bécsi, illetőleg budapesti, ennek ellenére (vagy talán éppen ezért?) népszerűek nemcsak saját városukban, hanem a másik városban is. Amit Claudio Magris a trieszti kereskedő-polgárok rít, ne-

vezetesen azt, hogy az író elrejtőzik a kalmár mögött, de minden kalmár potenciálisan író, valahogy akképpen fogalmazható „rá” a Monarchia irodalmára/művészeti általában: a meggazdagodott polgárok gyermekei közül jónéhányan hagyják ott a jól jövedelmező családi üzemet, gyárat, bankot, hivatalt, és vállalják a művészlet kockázatát, nem csekély ironiával tekintve arra a polgárságra (is), amelyből származnak, amelynek szokásait igen mélyen megismerték, és amelynek világát tagadják. Hozzá kell tennem, hogy ami a színműveket illeti, olykor éppen abban a típusú színházban, amelyet az akadémikus-hivatalos színjátszás-műsorpolitika ellenében a polgárság számára épített Monarchia-szerte a Fellner és Helmer cégek; egyben hozzájárulva a közép-európai városképek hasonló szervezettségéhez. Az ebbe a színházépületbe való belépés a (polgári) társasági életnek éppen úgy jellegzetes gesztusa, mint a törzsasztalos kávéházi tartózkodás, a munka meg a munkán túli idő szabályozott elosztása, miként az arisztokrácia páholybérletei más színházakban, más típusú összejövetelei, illetőleg katonai élete szintén egy szinte „nemzetekfelettesi” létmód jelzései (nem pusztán a korszakot megörökítő irodalomban). Már a XIX. század elejének nem egy magyar szerzője szerezte művészeti/irodalmi élményeit a császári és királyi hadsereg kötelékében, hirtelenül Kisfaludy Károly, Szontagh Gusztáv vagy Jósika Miklós neve kerül elő; később a katonaiskola Monarchia-szerzők személyes élményévé válik (a sok név közül legyen elég itt a Rilkéé); illetőleg a katonaiskola a kiszolgáltatottságok és öntudatra ébredések, lelepleződések és szétfoszlott remények allegórikus helye. A közép-európai egymásra utaltságok és szembefordulások terére szintén lehet a hadsereg (vagy már a katonaiskola), mint ahogyan a közép-európai garnizonok zárt, belső világa meg a garnizonoknak helyet adó város és lakosság érintkezési módja többnyire szintén a közép-európai félreértések színhelye. Igaz, a vasárnapi délelőtti térzenék „anyaaga” egy közép-európai zenei koiné révén kultúranépszerűsítő tényező, ám garnizonoknak és városnak „szellemi”, olykor „nyelvi” távolsága mindenéppen a közép-európai antinómiák birodalmába tartozik.

Az oly, birodalmi kiterjedtségű „intézmények”, mint a katonaság, a közigazgatás, az államvasutak egyszerre hozták közelebb egymáshoz

Közép-Európa, kiváltképpen az egy kormányzás alatt élő dualista Monarchia népeit, szellemi életét, és távolították el őket egymástól. Míg az „idegen” földön szolgáló katonák a sajátjuktól eltérő viszonyokkal és nyelvvel ismerkedtek, és ez mintegy leckekeként szolgált a másság befogadására, más esetben irodalmi művek révén nyilatkozott meg, olykor a másik nyelv elsajátításában gyümölcsözött, a MÁV „nyelve”, a vasúti kocsik feliratai hosszas és elkeseredetten huzamos vitákra adtak alkalmat például a horvát és a magyar fél között, és ez a vita Miroslav Krleža munkásságában is állandó érv a rossz kormányzás, a hegemonisztikus törekvés ellen. Ugyanakkor a kényszerű találkozás a másik nyelvvel nem minden esetben hatott elidegenítő módon, nem is szólva arról, hogy az iskolákban tanult német nyelv szintén kettős szerepben értékelődött: részint a nagyvilágba való kitörés nyelve volt, a helyi és az országos sajtó lehetőséget teremtett a „külföldi” partnerhez szólásra, részint az egyoldalú tájékozódásra korlátozódott, amelynek ellenében Párizs és a francia kultúra jelentette az európai művelődést. A századforduló nem egy közép-európai irodalmának francia érdeklődése fölérődött (a német–osztrákkal szemben), jórészt anélkül, hogy az osztrák–német közvetítés jelentősége lényegesen csökkent volna. Ezzel párhuzamosan a bécsi modernség „világirodalmi” telítettsége maga kínált példákat arra, miként léphet ki egy művészeti, egy irodalom a maga belterjességből. Arról nem is szólva, hogy a társtudományok közép-európai önszerveződése elsősorban a régió szellemi problémáit jelezte (mint például a pszichoanalízis és a nyelvfilozófia), a historista–akadémikus nézőpontok cífolata egyben a modernség önálló újragondolását eredményezte, s ezzel a közép-európai értelmiség számára alternatívát létesített a nemzeti nagy elbeszélés és az epigonizmus kizárágosságával szemben. Ez a közép-európaiság úgy volt a Monarchiából származtatható, hogy perdöntő érvül nem elsősorban a születési hely jött számításba, hanem az a sokkultúrlátsággal jellemezhető tudat, amely még akkor is áthatotta a mentalitásokat és az írói/művészeti élelműveket, ha a tematikát tekintve kevéssé érvényesült benne a Monarchia-történet. Sokkal inkább a nyelviségen megmutatkozó analógiák, a kölcsönösségeiben jelentkező nyelvhasználat minéműsége az, amely

végül is a Monarchia-irodalom/művészet nyelvében artikulálódott, abban a szövédékben, amely a nyelvrokonságtól függetlenül teremtődött meg a Monarchia-koinéban. Hogy ez a Monarchia-szöveg például Krudy Gyulától vagy Arthur Schnitzlertől egészen a lengyel Bruno Schulzig olvasható, jelzi, hogy különféle műfajokban, különféle nyelviség révén őrződik a Monarchia-szöveg (messze nem végső soron az aspektusok hasonlósága által). Aligha tagadható teljesen, hogy a Monarchia megszűnése után válik Közép-Európává, a Közép-Európa-szöveg teremtői mindenekelőtt az egymásra vonatkoztatások lehetőségének földerítésében mutatkoznak érdekelteknek. Ez ismételten visszavezet a többnyelvűség és a többkultúráltság fölemlegetéséhez, értékeléséhez és megkülönböztető sajátosságként kezeléséhez. Ami egyben a Közép-Európa-fogalom állandó újragondolását igényli. Méghozzá egy irodalmi/művészeti és kevésbé politikai jellegűét, bár a (napi) politika (ki) használja mind a fogalom szüntelen alakulásából következő (látszólagos és valós) bizonytalankodásokat, mind a felszíni jelentésből adódó, egy más fogalomértelmezését kétségbe vonó állásfoglalásokat. Csakhogy egy „dialógikusan” felfogott Közép-Európa aligha szorítható az egyetlen és kizárágosságot követelő nézőpont határolta értelmezési mezőbe. Éppen a Monarchia-Közép-Európa-koiné sokrétűsége, többértelműsége, változatokban gazdag rétegzettsége teszi lehetővé: gondoljunk ismét a Krúdytól a bécsieig, Roth Radetzky-indulójától Schulz Fajjas boltok című novelláskötetéig, az *Europa erleben...* sorozat olvasókönyveiig terjedő szépirodalmi és útleíró, értekező prózába hajló és különös hangsúlyjal verses fogalommagyarázataiig, amelyekben a régió és a szubrégiók jellegének megfelelően nem azonosságra törekvés, hanem a sokszerűség értékként fölmutatása tetszik valóban lényegesnek. Így Közép-Európa ugyan több szempontból, földrajzilag, államilag–politikailag, ám mindenekelőtt kulturális–irodalmilag leírható, néven nevezhető; lényegéhez azonban olyan szövetszerűség tartozik, amely nem egyszeri rögzítésképpen keletkezett, hanem amely minden nyitottan fogadja a továbbírást (íródást), és ezt az állandó gyarapodást, formálódást, roncsolódva épülést nem különnemű elemek keverékeként tudatosítja, hanem koinéja tetemes, kamatos kamatot hozó nyereségeként.

Irodalom

- A Dunánál. Történelmi figyelő. Szerk. Hanák Péter. Bp. 1981.
Gáldi László: A Dunatáj nyelvi alkata. A Dunatáj irodalmi fejlődése. Bp. 1947.
Balázs János (szerk.): Nyelvünk a Duna-tájon. Bp. 1989.
Eisendle, Helmut (hg.) Triest – die Stadt zwischen drei Welten. Ein literarisches Lesebuch. München-Zürich 1994.
Fried István: Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában. Bp. 1999.
Uő: Kelet-közép-európai válaszújaim. Európai utas 2000. 1–2, 3–4. sz. (folytatásban)
Magris, Claudio: Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur. Salzburg 1966.
[A]Lojze Wieser [Verlag] kiadta Europa erleben... sorozatból:
    Istrien. Hg. Johann Strutz. Klagenfurt/Celovec 1997.
    Dalmatien. Hg. Johann Strutz. Uo. 1998.
    Triest. Hg. Susanne Gretter. Uo. 1997.
    Galizien. Hg. Stefan Simonek und Alois Woldan. Uo. 1998.
Brandtner, Andreas-Michler, Werner (hg.): Zur Geschichte der österreichisch-slowenischen Literaturbeziehungen. Wien 1998.
Neohelicon XXV/1. 9–199. (Entre Seine et Danube—Une nouvelle poétique de la subjectivité 1880–1930)
Közép-európai változatok. Álmok és realitások. Disputa a Tiszatájban. Szerk. Olasz Sándor. Szeged 1993.
Vladimir Mináč: Összefüggések. Ford. Tőzsér Árpád. Bratislava 1980.
Vajda György Mihály: Egy irodalmi Közép-Európáért. Budapest 2000.

Esettanulmányok a szövegalakuláshoz

A HUNGARUS-TUDAT KÉRDŐJELEI

A *hungarus-tudat* ama fogalmi (?), érzelmi (?), imagológiai (?) tényezők közé tartozik, amelyeket a történet-meg az irodalomtudomány, valamint a művelődéstörténet sűrűn használ, jórészt anélkül, hogy kijelölné – amennyiben fogalom – kompetenciáját, időbeli érvényességét; – amennyiben érzelmi jellegű, valahová tartozást érzékeltető magatartási forma–tartalmi (és formai) jegyeit; – amennyiben az imagológia tartatna igényt rá – karakterisztikumát; azaz létezik-e vele rokon jelenség, hasonlít-e hozzá a régiónak más, többnemzetiségi, multikulturalitással leírható jelensége, avagy olyan magyar(országi) sajátosság, amelynek egykor létezése, bomlási folyamata, utóélete megkülönböztető vonásokkal rendelkezne. Kiegészítésül jegyzem meg, hogy az időbeliség nem feltétlenül játssza a főszerepet a fogalomként használt, valójában inkább elmosódott jelentéssel bíró „fenomén” meghatározottságában; konkretizálva: a középkori, koraújkori időszakban másképpen merül föl, ha egyáltalában fölmerül, a nemzeti hovatartozás problematizálódása. Így a latin nyelvi univerzalitás periódusa meg a XVIII. század a nemzetfogalom szempontjából sem nem vethető egybe, illetőleg ha mégis, nyilvánvalóan az egybevethetőség kockázatos volta tetszik majd ki, sem nem húzható nyílegyenek vonal, mint a valamiből valamibe tartó „fejlődés” argumentálható igazolódása. Hiszen a *hungarus-tudat* kérdőjelei éppen azért rajzolódnak ki (az idevonatkozó határozott kijelentések, magabiztos megnyilatkozások és viszonylag mérsékelt intenzitású kutatások ellenére/miatt), mivel a teleológikus történetfelfogás ebben a kérdéskörben is fejlettebb és kevésbé fejlett szakaszot állapít meg, a nemzeti látószögű történetfelfogás/írás pedig a nemzeti tudatot

megelőző, a nyelvi nemzeteszme előtt létező nézetként, jelenségként, magatartásként: *előtörténetként* könyveli el. Ugyanakkor a hungarus-tudatnak minősített nemzetszemlélet, magatartási forma stb. nem hal el akkor, amikor a nemzethez tartozásnak nyelvi/kulturális tartalmai a háttérbe szorítják a szociológiai/földrajzi tényezőket, hiszen a tudati változások részint megelőzik a társadalmi/politikaiakat, de a társadalmi/politikai szubverzió nem feltétlenül semmisíti meg a tudati berögződtségeket, jóllehet a különnemű jelenségek egymásra hatása, egymást kölcsönösen alakító volta aligha tagadható. A középkori/koraúj-kori államképzetet Magyarországon is, másutt is járászt az olykor más országból érkezett, másnyelvű uralkodóhoz, dinasztához való hűség szabályozta, ellenségként és ellenségeképként az országra törő külső hatalom határozódik meg, ehhez viszonyítatik a nemzeti jellemvonás, amelynek nem lényegtelen összetevője az azonos érzelmi magatartás a hazának vallott területtel kapcsolatban. A XVIII. században már azáltal is differenciálódik ez a középkorban/koraújkorban viszonylag egyenmű mi-ők szembenállás, mivel mindenek az ideológiává szerveződő (járászt a kultúra körébe sorolódó) tartalmak a korábbi állam/nemzet/nép-felfogásokat a mind inkább „szakosodó” tudományok szempontjából átstrukturálják, és részint – Magyarországon – az országismeret tantárgy oktatásával, részint a hagyománytudat új formáinak jelentkezésével egyfelől a nemzethez tartozás ismérvei rétegződnek, másfelől ebből a rétegződésből kibukó, sokrétű eltérések válnak szélesebb körben ismertté. Ugyanakkor feltehetőleg hiba volna a XVIII/XIX. század fordulójára korlátozni a hungarus-tudat válságának első jeleit. Mert az valóban igaz, hogy II. József uralkodásának évtizedében hangsúlyosan vetődik föl a nyelvkérdés, meg az sem tagadható, hogy a *divide et impera* habsburgi metódusa (például II. Lipót által) sikerrel alkalmaztatik a magyar nemesség mozgalmainak ellensúlyozására, ám nem kevésbé mérlegelendő, hogy a különféle nemzeti/nemzetiségi mozgalmak önszerveződésében mikor milyen szerephez jut a nemzeti jelleg önmeghatározása, ezen belül a hagyományos ország/nemzet-tudat mely elemeit mikor kezdik tagadni, illetőleg mikor lesz meghatározva egy „nemzeti” mozgalomban ama célképzet, amelynek lényegét talán úgy

lehetne megfogalmazni; a nemzetként emancipálódás eszméje mely időben válik az ideológia leglényegesebb összetevőjévé.

Alapvetően, azaz leginkább jellemző vonásában elfogadható az az előfeltevés, miszerint az anyanyelv kollektív és személyes élménnyé válása, ezzel részint párhuzamosan a latin nyelv univerzalitásának visszaszorulása, kikezdhetetlenségének megkérdőjelezése (beszédes módon: az államügyekben, nem pedig a tudomány, az irodalom, a történetírás vagy akár nyelvészeti terén) végső fokon a korábbi századokban érvényesnek és hatékonyak, természetesnek és általánosan elfogadottnak bizonyult nemzet/ország-fogalom szétpolásához vezetett, ahol nevezetesen, hogy a többnemzetiségű államban minden egyes nép/nemzetiség/etnikai csoport önmagát a többiekkel egyenrangú nemzetnek hirdette meg. Részint azáltal, hogy egyediségét, különösséget, bár nem feltétlenül anyanyelvi, mégis kulturális és egyéb teljesítményeit a többiekkel legalább egyenrangúnak tételezte, részint a nemzethez tartozás kritériumaiban szuverén módon kezdett el differenciálni, és a nemzethez rendelt értékszerkezetben módosításokat eszközölt. Így a közösként átélt történelmet kisajátította magának, a társadalmi tagozódás szerint osztályozott nemzetalkotó tényezőket nem a maguk változatlanságában tekintette, hanem átértékelte egy, a korábbiakban kevesebb szerephez jutó értékszempont alapján: ez az a határ, amelynek mentén a nyelvi közösséggel virtuális története fontosabbá válik, mint a pusztán dinasztikus, „nemzetek feletti” állam története. Mindez ismét kétfelé ágaztatja a szemléletet: először is az európaizálódás törekvései állítja az előtérbe, a „nyugati”-nak tekintett nemzet/államfelfogások „modell”-jét tartja követendő példának, s ez az „egy politikai nemzet” – „nemzetiség” ideájának konkretizálódását igényli, másodsor az „egy politikai nemzet”-tel szemben látszólag a többnyelvűség és többkultúralság törvényesítését (vagy törvényben: „alkotmányban” rögzített elismertetését) kísérli meg biztosítani, a korábbi évszázadok megegyezéssel ugyan nem szabályozott, a gyakorlatban azonban működőképesnek bizonyult államiságára hivatkozva. Csakhogy az egy politikai nemzetben kételkedők, azt önvédelmi érdekből tagadók, jóllehet olykor hivatkoznak egy korábbi, a nyelvi vitákat jóval megelőző korszakra, mint a nem-

zetiségi béké időszakára, és hangoztatják a multilingualitásban és -kulturalitásban érdekeltségüket, valójában nemcsak érvrendszerük szerkezetében egyeznek meg az egy politikai nemzet hitét vallók jelentős többségével, hanem abban is, hogy jogaiat a valaha megszerzett/elismert érdemekre, az egykor (saját) teljesítményekre alapozva indokolják, s egy olyan folyamatosságot létesítenek, amelynek jelenkorú végpontján a markánsan megfogalmazott önmeghatározás tetszik ki, mint kétsége nem vonható igazság.

Olyan szempontrendszer körvonalazódik, amely az általában emlegett francia, illetőleg német nemzetfelfogásban, az állam- versus „kultur”-nemzet tételezésében csúcsosodik ki, mint amely nemcsak a másik „nemzet” vélt vagy valódi jogosultságát nem fogadja el, hanem kizárálagosságra tör, annak határozott jelzésével, hogy a múlt közös kulturális/állami/gazdasági teljesítményeitől elvitatta azok sokirányúságát, összetettségét, ha úgy tetszik, „nemzetek feletteségét”, jóllehet a nemzet ismérvei korról korra változtak; mint ahogy a régebbi korszakokra az volt a jellemző, hogy az egyik anyanyelvi kultúrához (irodalomhoz) tartozás nem zárta ki sem egy másikhoz tartozás kinyilvánítását, sem nem jelentett olyan típusú nemzeti elkötelezettséget, mint amilyet már a XIX. század megkövetelt.

Visszatérve a hungarus-tudat fogalmának meghatározatlanságához, annak megjegyzése kívánkozhat ide, miszerint a mi-ök viszony a legkorábbi korszakokban sem mellőzhető jelensége az állammá alakulás, illetőleg az államszerveződés évtizedeinek/századainak; az önelnevezés és a nem kevésbé szükséges, részint az önelnevezés révén megnyilatkozó önmeghatározás szerves velejárója az elhatárolódás, valamint a közösségre utalás megfogalmazódása. Az azonban aligha vitatható, hogy a további századok során a *mi* meg az *ők* köre részint szükül, részint tágul, jórészt aszerint, hogy miféle történelmi/kulturális „kihívásokra” kényszerülnek válaszolni a történelem mozgásirányában tájékozódni kívánó résztvevők, illetőleg aszerint, miféle elvárás érkezik az írásbeliség különféle formái iránt az egyes szociokulturális területek „nyelvének” alakítására vonatkozólag. Ebbe a folyamatba belefoglaltatik a latin nyelv sokáig érintetlen státusza, a preszitzsnyelvekre

vonatkozó társadalmi magatartási normák változása, valamint az írásbeliség különféle és különnemű alakzatai közül egyesek fölértékelődése, mások szükebb szakmai körökbe rögzülése.

Mindennek következtében, illetőleg mindeneket megfontolva a hungarus-tudatot még a régebbi periódusokban sem tarthatjuk statikusan, részint társadalmi, részint kulturális tudatformaként meglepő alkalmazkodó képességgel rendelkezik; és aligha hagyható figyelmen kívül, hogy nemcsak az úgynevezett nacionalizmus előtti évszázadok nemzetfogalmának egyik lényeges tényezője, hanem szinte a XX. század első évtizedéig mutatható ki jelenlété még olyan (jelentős) alkotók műveiben is, akik egyébként vagy az egy politikai nemzet elvében gondolkodtak, vagy megtagadták a közösséget mindazokkal, akik ennek a felfogásnak jegyében működtek, s így tagadták a kultúráknak, nyelveknek azt a típusú egymás mellett, sőt együtt-élését, amely a hungarus-tudat *patriotizmusban* megjelenő közös alakzataként fogta egybe az egy államban élőket. A hungarus-tudatot a magam részéről tehát összetett jelensékként fogom föl, amely a politikában és a kultúrában egyként megjelent, többnyire (a régebbi periódusokban) egymással összefonódva, olykor (az újabb és a XX. századi eleji évtizedekben) egymástól elválva. Ennek a szétválasztódásnak lehetséges olyan megjelenési formája, mint a nosztalgia egy a jelennél jóval idillikusabbnak érzett időszak iránt, „visszafelé irányuló utópia”, amely a nyelvi-politikai megosztottsággal szemben például a latin nyelvi univerzalitás kiegyenlítő erejét állította az acsargó jelenkor elé, valamint olyan magatartás kialakítása, amely szembeszegül a nyelvi, ezen keresztül nemzeti szempontú értékminősítéssel, és elutasítja a „vulgáris” nyelvek „agresszió”-ját; másképpen szólva: a latin hivatalos, „diplomatikai” nyelvként nemcsak szoros összefüggésben áll a megszólalás, a helyzet, a társadalmi rang biztosította kiváltságokkal, és e kiváltságokban a közösség teszi lehetővé a viszonylag kevés problémát jelentő nemzetfelfogást, az azonos szituációból következő közös tudat létre, hanem a „vulgáris” nyelvek használatát a leginkább a magánéletre korlátozza, legfeljebb az anyanyelvi irodalmak művelésére, amelyek éppen azáltal nélkülözik a sokakhoz szólás képességét, mivel egyelőre nem adatik meg számuk-

ra az intézményi háttér. S bár a XVIII. századi latin nyelvű történetírás, az irodalmi műfajok közül leginkább az epikának több változata megszólaltatja a később erőteljesebb hangokon zengő, úgynévezett hazafias tematikát, legyen szó a népek saját történelmük legendáit, mondáit megéneklő elbeszélő költeményről, a helyi–táji–„kisközösségi” (városi) nevezetességek antik epikai mintákra kiképzett versbe foglalásáról, a „mondottak hogyan”-jában azonban nemigen bukanunk lényeges eltérésekre, a retorikai–poétikai mintakövetés meghatározza az előadást, s az olykor szinte a XIX. századi terminológiával megfogalmazott, képzetté váló motívumok, tárgyak, jelképek a későbbi érveket előlegezik, igaz, a szűk térbe szorítottság feltehetőleg korlátozza a szláv vagy a magyar mondandó hatóerejét. A latin díkció a beavatottak viszonylag csekély számát mozgósíthatja, amennyiben mozgósítja; nagyobb esély adódik arra, hogy az elkészült mű késziratban marad. Az országos, az állami „trend” egyébként is másfelé mutat, és a XVIII/XIX. század fordulóján legalább oly mértékben és igyekezettel szólalnak föl a hungarus-tudatot ápolók, mint az azt háttérbe szorítani kívánók. Beszédes adatként tartható számon, hogy a XVIII. század latin nyelvű, nem bizonyosan jó minősítéssel „hazafias epikának” nevezett irodalmat a mai kutatásnak úgy kell kiásni a teljes elfeledettségből, míg a latin nyelvű történetírás ugyan sokat hivatkozott forrássá vált, de a korszerűbb (és anyanyelvi) történetírás fényében a régi korszak megnyilatkozásaként viszonylag ritkán kapott pozitív értékelést.

A problémakör összetettségét, megítélésének sokféleségét bemutató idézem Jókai Mórnak 1870-es esztendőben írt regényeit. Először az 1872-es *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* egy jelenetére utalnék: a nádor párbeszéde Jenőy Kálmánnal több vonatkozásban paradigmatiskus jelentőségű. A beszélgetés tétele a nemzeti irodalom/drámairodalom/színjátszás, egy, a nemzeti intézményrendszer létre segítése, mindenki által kiszakadás a nemzeti nyelvi „ébredés” előtti korszakból, maránys megfogalmazódása részint irodalom és nemzet, nyelv és nemzeti tudat összekapcsolódásának, az irodalom, a színjátszás, a nyelv nemzeti funkciója hangsúlyozódásának. Mindezzel szemben József nádor arra figyelmeztet, hogy a magyar nemzeti mozgalom szerveződésének

egyenes következménye lesz a nem magyar nyelvű népek nemzeti mozgalmának szerveződése, ennek lehetséges következménye (ez azonban már az 1870-es meg a későbbi évek olvasójának „történelmi” tapasztalata) a nyelvharc, a nyelvi tudatok kiszorítósdija, a latin nyelvi univerzalitás „arisztokratizmus”-ának fölcserélődése az anyanyelvi irodalmak harcra mozgósító „anarchizmus”-ával. Talán arra kellene az eddigiek nél jobban figyelni, hogy Gyulai Pálnak a történelmi regényrel kapcsolatos elvárásai („korhűség”, adatbeli azonosság az irodalom- és színháztörténettel stb.) azért alkalmatlanok Jókai művének értelmezésére, mivel Jókai az 1870-es esztendők nyelvi/nemzeti dichotomiához igazította a (valószínűleg) XIX. század elejére időzített történeteit. Amit Jókai igen élesen érzékelte: a nemzetivé szerveződés kulturális vetülete, s amit ezzel szembeállít, nem pusztán konzervativitás, hanem a később valóban bekövetkezett események antedatálása, valójában különféle időszíkok egymásra vetülése, ennek következtében kezdemény és beteljesülés együttes megjelenése. Félreérts ne essék: József nádor nem azt a típusú hungarus-tudatot képviseli, amely mindenek előtt a XVIII–XIX. század magyar, szlovák és német anyanyelvű értelmiségijeinek egy részét jellemzi, még csak nem is a romantika nemzetszemléletével állítja ellentétbe a felvilágosultnak sem igen minősíthető államfelfogást. Amit ebben a jelenetben kapunk, annak tudatosulása, hogy a többnemzetiségi, többkultúráltságú államot az elemeire hullás veszedelme fenyegetheti, amennyiben az egyik, a kezdeményező kultúra nyelvi/politikai/kulturális kiválási törekvései érvényesülnek. József nádor magatartása ebben a regényben az államegyiséget a szűkebb körűen nemzeti szempont fölött helyezi, míg a vele vitatkozó Jenőy Kálmán érvi elsősorban irodalmiak, nem kifejezetten nemzetiek, illetőleg annyiban nemzetiek, amennyiben az irodalmi alkotás tárgya a nemzeti történelem egy fontos epizódját részint a műfaji piramis csúcsára helyezett tragédia nyelvén szólaltatja meg, részint a tragédiával döbbenetené rá a nézőket a nemzeti történelemből adódó, nem feltétlenül irodalmi tanulságok levonására, valamint az anyanyelv ápolásának kötelességgére. Amit azonban nem felejthetünk el: Jenőy Kálmán költöként, színműíróként a maga körén belül marad, nála semmiféle utalást nem

találhatunk az ország soknyelvűségére, többkulturáltságára. Mintha ez számára nem létezne. Kizárolag nyelvi/irodalmi céljairól beszél, az anyanyelvi színjátszás, a nemzeti intézménnyé szerveződés, legalább is első megközelítésben, a nemzetté alakulás nyelvi/kulturális szakaszának megkerülhetetlen fázisa. Csak a későbbi kutatás tételezte az anyanyelvi színjátszásnak monokulturális szándékát; mindenről Jenőy Kálmán fejtegetéseiben már csak azért sem olvashatunk, mivel az anyanyelv kiművelése, alkalmassá tétele mindenféle stílusnemre, valamint a műfaji rendszer kiegészítése, teljes differenciáltságának megvalósítása sem a regényben, sem az 1800-as, 1810-es évek irodalomtörténeti helyzetében sehol nem tartalmaz oly agresszivitást, mint amely az 1870-es évekre általában jellemző, illetőleg amelyet a nemzeti/anyanyelvi színjátszás későbbi regénybe, röpiratba, tudományos művekbe foglalói tulajdonítottak az eredetileg a plurikulturalitással (is) jellemezhető színi mozgalmaknak. Jókai regényfejezetében kimondva nem szerepel a hungarus-tudatra utalás, József nádor a magyarság ügyének képviselete – Béccsel szemben. De a magyarság ügyének képviselője Pest-Budán, Magyarországon is, mivel tudja, hogy Magyarország nemcsak a magyarok országa, hanem az itt élő többi, nemzetté válni akaró népe is.

A regény szerzőjének állásfoglalása rejtett, találhatósokra adhat alkalmat. Mert rokonszenes író-főhősének végső „érzelmij” érve a romantikus regény kontextusában meggyőzőnek hangzik, de az 1870-es évek olvasói tapasztalata még akkor sem cáfolja a nádor fejtegetéseit, ha a még ekkor létező többkulturáltságról, többnyelvűségről nem óhajt is tudomást venni, s a nemzetiségi törvényben foglaltak fokozatos és helyenként látványos visszavonásával egyetérteni látszik. A regényegész, kiváltképpen a hangsúlyos helyen lelhető Budapest-látomás Jenőy Kálmán „igaza” mellett voksol, ám Jókai Mórnak ugyanebben az évtizedben írt másik regénye (Görögítűz, 1877.) más szempontból tér vissza az együttelő népek nyelvtudatának-érintkezésének kérdéséhez. A soknyelvű kaukázi vidéken játszódó műben kirajzolódik a sokszínűség lehetősége: csak az első pillanatban lephet meg annak (ön)értelmezése, hiszen ezek a passzusok sem zárják ki, hogy az egykorú és a hajdani magyar viszonyokra ráolvassuk:

„— S mi tart ennyiféle népet össze?

— Éppen az, hogy oly sokfélék. A maga csoportjában mindegyik fenntartja ősi nyelvét, viseletét, szokásait. A kormányzatban pedig van egy közös nyelv, melyet elfogadott valamennyi, azért, mert egyiké sem: ez a latin. Törvényhozás, kereskedés e nyelven folyik.”

Valójában a XVIII. századi dilemmát élteti újra a regény, ez a dilemma változó formában a mindmáig a kellő mélységen fel nem dolgozott Kazinczy–Berzeviczy Gergely levelezésítében újra fölmerül, és változó hangsúlyjal valamennyiszer előkerül, amikor az ország hivatalos nyelvéről van szó (mint például a horvát–magyar viszonyban). A hungarus-tudat kérdőjelei ott is kirajzolódnak, vagy ott elsősorban, ahol az anyanyelv versus hivatalos nyelv üggyé, problémává, egymást kizáró tényezővé válik. Hiszen mindenki, akit hungarus-tudattal minősít a kutatás, legalább két nyelven működnek, olykor tevékenységen vésznak részt két anyanyelvi kultúrában, illetőleg hivatali/hivatalos tevékenységek nem feltétlenül követeli meg a másik nyelv használatát, vagy – és erre is bőven akad példa – a szépirodalom, a hivatal, a közélet más-más nyelvet igényel, így nincsenek rákényszerítve a választásra. Majd amikor egyre több támadás éri azokat, akik nem kötelezik el magukat egyik–másik nyelvi mozgalom mellett, a megtámadottak némi értetlenséggel fogadják támadóik vádját, miszerint rossz hazafiak, netán „hontalanok” lennének, többnyelvűséggel egy új Bábelt készítenek elő. Mielőtt negativitásában mutatkozna meg a hungarus-tudat, még egy irodalmi példával érzékeltetném, miképpen váltak el az utak. Herczeg Ferenc *A hét sváb című regénye* (1916) a háromnyelvű déli vidékre vezet, ahol 1848/49-ben egymás ellen fordulnak az eddig egymás megértésében élő népek. Nem a regénynek és Herczeg életműve egészének asszimilációt hirdető irányzatát emelném ki, mint amely a hungarus-tudat oly továbbgondolását tételezi, amely részint a magyarságba olvadást készíti elő, részint az azonosulást a magyar üggyel. 1848/49-ben – mint ismeretes – a délvidéki szerbek és magyarok között harcra került sor. A regény egy szerb szereplőjét emígy jellemzi egy másik figura:

A hungarus-tudat kérdőjelei

„Mi lelte Manin szomszédot? A szolgabíró eddig mindig magyar ember számba ment, hiszen nemes ember volt. A leányával magyarul szokott beszélni. Most azonban, a karlócai hírek hallatára, megpezsdült ereiben a forró szláv vér...”

A múlt idő Manin hungarus-tudatú korszaka. Minthogy nemes volt, a magyarok közé számították. Az elbeszélő bizonytalanságban hagy afelől, hogy ő is oda számította-e magát, vagy csupán a hivatali előmenetele érdekében idomult magyar környezetéhez. Hiszen a karlócai hírek hallatára semmivé foszlott „hungarus-tudata”, amely eszerint felületes viselkedési forma volt. Hogy leányával magyarul szokott beszélni, talán érthető úgy is, hogy nyilvánosan, nem mindig, otthon talán szerbül. Annyi bizonyos, hogy a délnyugati szerbek (Maninban az elbeszélő jellegzetes figurát igyekezett alkotni) a hungarus-tudatuktól búcsúztak, mikor az eddigi viták harcba torkolltak. A szerb alakkal szemben az öreg Hoffer nemcsak más típus, hanem a hungarus-tudat más fokán áll, s ezt saját szavaival érzékelteti az elbeszélő:

„Igen, mi németek vagyunk. Mi németek vagyunk és úgy fogunk viselkedni, ahogyan a német becsület kívánja. A becsület pedig azt kívánja, ha békességen együtt élünk a magyarokkal, hát állunk melléjük a veszedelemben is.”

Igaz, 1848/49 a hungarus-tudat szempontjából kései korszak, hiszen nemcsak az 1844-es II. törvénycikken, a magyar nyelv hivatalossá tételei vagyunk túl, nemcsak Széchenyi István figyelmeztetésén, mikor 1842-es akadémiai beszédében a gyors magyarosodás/magyarosítás híveinek üzeni, hogy a szólás még korántsem érzés (mintha ezt visszhangozná akarata ellenére *A hét sváb* idézett passzusa a magyarul beszélő szerb és a németül beszélő német magatartását bemutatandó), és túlvagyunk (visszafelé haladva az időben) az úgynevezett Pyrker-pörön, amelynek során a magyarországi német származású Schedel-Toldy Ferenc a magyar egyházi főmértságot viselő Pyrker János Lászlót német nyelvű költészettel róta meg (Vörösmarty epigrammájától támogat-

va), föltéve a kérdést „magyarok” és hazai „németek” nyelvi viszonyával kapcsolatban, valamint túlvagyunk a *Tudományos Gyűjtemény* E.P.N.P. álnévű/jegyű szerzőjének a bibliai cseh nyelvű szlovák szerkesztő, Juraj Palkovič és lapja, a *Týdeník* elleni támadásán, mivelhogy a lap alcímében szerinte a nemzeti jelző jogtalan és téves használatra vall, hiszen Magyarországon csak magyar nemzet létezik (más kérdés, hogy a szlovák *národ* egyként jelent nemzetet és népet), és ebből aztán hosszú ideig tartó vita keletkezett. Egyszóval: az időben visszahátrálva egymásután bukkanhattunk rá olyan polémikra, kérdésfeltevésekre, amelyek részint a nemzethez tartozás kritériumait, részint a nyelvhasználatot emelték a vita centrumába; többnyire a két részterület egymásra vonatkoztatva problematizáltatott. Érdemes a polémia néhány részről egy-két szót említeni, hogy pozicionáltságukra és ezen kerestükön önértelmezésükre fény derüljön.

Ami mindenkorral feltűnő: a hungarus-tudat leírása, elfogadása, vitatása, kiiktatásának szándéka, a körülötte zajló, személyes vonatkozásokban gazdag polémikák története. Az első időszakban jórészt „belso” vitákban fogalmazódnak meg a múlt értelmezésének, a történelmi személyiségek nemzeti történelembe ágyazottságának, a nemzeti érzések kritériumait érintő tézisek, példák, meghatározások. Oly értelemben minősíthetők „belso”-nek a polémikák, hogy nem az országban lakó különféle nemzetiségek versengeniek kedvezőbb jogi, hatalmi, gazdasági, nyelvi, kulturális helyzetért, bár eféle törekvésektől sem tekinthet el a problémakör majdani monográfusa (a szlovákok már az 1820-as esztendőkben kívántak tanszéket létesítetni a pesti egyetemen, a pesti szerbek önálló nyomdát szerettek volna létrehozni és így tovább); az első időszakban a nemzethez tartozás összetevői körül csapnak össze a vélemények, illetőleg a nyelv szerepről gondolkodnak el a vitázók. Az 1830-as években már csak azért is fölérösödik a küzdelem, mivel ekkor a belső viták a „nemzetközi” szinten folytatódnak, a szlovák nemzeti mozgalom képviselői röpiratokat adnak közre, amelyekben már kifejezetten nemzeti jogaiak érvényesítését tűzik ki célul, anélkül, hogy a történeti Magyarországon kívül képzelnék el életüket. Igaz az, hogy az első, szlovák szerző fogalmazta, a magyar aspirációkat táma-

dó irat már 1821-ben megjelent, Svájcban, németül, de itt még – látni fogjuk – a szerző megkísérel egyensúlyozni a hungarus-tudat szükebb és a szláv öntudat tágabb értelmezése között.

Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely teljes egészében még senki által át nem tekintett, főleg levélbeli vitája azonban már részben kirajzolja a később egymás ellen szegülő frontokat. Itt azzal a megszorítással élhetünk, hogy egy birtokos nemes költő, fordító polemizál egy birtokos nemes közigazdással. A közös „jakobinus” múlt sem tartotta őket vissza attól, hogy a XIX. század elejére ne homlokegyenest ellenkező elveket valljanak. Kazinczy Ferencnél ez azt jelentette, hogy jelentősen módosította álláspontját, amelynek egy időben a Józsefinus iskolapolitikában való hathatós és hatásos részvétel volt jellemzője, de módosította (legalább is részben) azt a nézetrendszerét, amely a magyar jakobinus mozgalomba vitte, bár – későbbi művei igazolják – sosem tagadta meg. A politikai cselekvéstől természetesen legfeljebb kevésbé látványos megnyilatkozása volt annak, amiképpen támogatta a magyar nemzeti mozgalmat. Az a tény, hogy a provokatív 1808-as tübingi pályázatra, amelynek tárgya a magyar nyelv hivatalossá tétele volt, mégis megírta tanulmányát, s itt (olykor másutt is: korábban például a *Hamlet*-fordítás előszavában a nem pusztán nyelvi [visszaj]magyarosodásról beszélt, inkább a megcélzott olvasóknak szóló üzenetként, taktikaként értékelhető, mint nacionalista eszmerendszernek. Hiszen ezzel szembenáll a szerb költőhöz, Lukijan Mušickihoz küldött 1812-es levele, amelyben a nyelvek-kultúrák békéje mellett tesz hitet, de szembenáll ezzel viszonylag kevesebbet méltatott korai-történeti felfogása, amely egyetlen elhatárolódás a romantikus nemzeteszmétől; Kazinczy magát a „dühösséig”, de nem a *hazugságig* merészkedő hazafinak vallotta. Berzeviczy Gergely az ország üdvét, szükséges változását nem a nyelvfejlesztésben, még csak nem is a nyelvi mozgalomban látta, hanem a kereskedelemben, a mezőgazdaság átszervezésében, a társadal-

mi (és a napóleoni háborúk idején politikai) változásokban. Kazinczy nem vitatja Berzeviczy Gergely nemességekritikáját, csupán attól tart, hogy a németül és latinul olvasó külföldi olvasóközönség egyoldalú ítélete az egész magyarságot kedvezőtlen színben tünteti majd föl. Kazinczy a nyelv ügyét minden más fölé emeli, Berzeviczy fölveti a kérdést: vajon nemzet-e a magyar, a nemzetet az állam fölé kell-e helyezni, nem arra kellene-e törekedni elsősorban, hogy az ország valamennyi lakosa számára jóléttet, megfelelő életkörülményeket biztosítsanak. Berzeviczy egyoldalúságát lát a nacionalizmusban, Kazinczy viszont nemzetietlennek minősíti Berzeviczy véleményét, akinek valóban nem sok érzéke volt a nyelvkérdéshez. Kiegészítésül jegyzem meg, hogy Rumy Károly György egy későbbi polémiaiban, amelyben a több nyelven írás volt a téma, éppen Berzeviczy Gergelyre hivatkozott, aki nemcsak a Magyarországon magyarul, hanem a németül és latinul olvasókra is számított, és műveinek olvasását a külföldi érdeklődők számára is lehetővé akarta tenni. Innen, valamint a nemzethez tartozásnak nem nyelvi meghatározóját kiemelve, válik talán világosabbá Berzeviczy Gergely, majd Rumy Károly György (és mások) álláspontja: nem a magyar nyelv ellen szólnak, de a nacionalizmus ellen (amelynek jelentéstartalma messze nem azonos például azzal, ahogyan a XX. században értétek). Ez a nacionalizmus azonban nem feltétlenül hozza magával a magyarosítást, de igényli a magyarosodást, nem zárja ki mindenáron az országban használt nyelveket az érintkezések köréből, de a magyarnak – mindenekelőtt a hivatali ügyintézésben – elsőbbséget biztosít, egyáltalában nem ellenséges más népekkel, más kultúrákkal (Kazinczy Ferenc egész pályája tanúbizonyság erre), de a magyar (nyelvű) kultúra fejlesztését favorizálja, törekzik arra, hogy megteremtse ennek intézményes kereteit. A Kazinczy–Berzeviczy-vita azonban már jelzése annak, hogy a XVIII. században még elvrókonok, harcostársak éppen nemzetfogalmukat tekintve eltérő úton keresik a nemzet jövőjét. Amit szempontunkból úgy összegezhetnénk: Berzeviczy Gergely azáltal, hogy elutasítja a nyelvi nacionalizmust, megmarad hungarus-tudatú gondolkodónak, olyannak, aki nem tesz különbséget nyelvek alapján az állampolgárok között, és elképzelhetőnek tart olyan reformot (tár-

A hungarus-tudat kérdőjelei

sadalmiit, gazdaságit), amely nem eredményezi a nyelvek/kultúrák szembefordulása után várható következményeket. Ezektől Kazinczy sem tart, elutasítja a „nekidühült” hazafiságot, a múlt romantizáló felfogását, de nélkülözhetetlennek véli a nyelvfejlesztést, a nyelv/irodalom kimüvelését, hiszen ez biztosítja (majd) a hatékony szólást.

A valósznűleg joggal Ján Kollárnak, akkoriban ifjú pesti szlovák (és szlovák tudatú) evangélikus lelkésznek tulajdonított újságcikk beszédes címmel (*Etwas über die Magarisirung der Slaven in Ungarn*) pontos híradással szolgál arról, miképpen bonita meg a hungarus-tudat szerkezetét az éppen alakuló szlovák nemzeti mozgalom reprezentánsa. Az újságcikk első mondata: A szlovákok és a magyarok ama két fő nép, amely a Duna két partján lakik. A többi nép egyes csapatokban illeszkedik köréjük. A továbbiakban aztán részint „szláv” (ezúttal: szlovák) sérelmeket emleget föl, a leginkább az erőszakos magyarrá térités tárgyában, részint szláv–magyar egybevetéssel igyekszik kimutatni, mennyi minden köszönhetnek a magyarok a szlávoknak. A szlávok jellemzését Herder nevezetes művének szláv–fejezete alapján végzi, hangsúlyozva a szláv (szlovák) nyelv költészetre alkalmasságát, a szláv (szlovák) nyelv kellemességét, a szlávok munkaszeretetét, jószolgálatait. Valahányszor szlávokat és magyarokat hasonlít össze, minduntalan az tetszik ki, mit vettek át a magyarok a szlávoktól, hol maradnak el a magyarok az egybevetésben. Általánosságok mellett két dokumentumra hivatkozik, Schwartner Márton statisztikai művének egy kitételére, valamint a *Tudományos Gyűjtemény* támadására Palkovič folyóiratának alcíme miatt. Ugyanakkor Kollár gesztusokat is tesz: Magától értetődik, hogy az efféle jogtalanságot nem az egész nemzet követi el, hanem csak néhány ultranacionalista túlbugzgó bűnszámlájára írható, és így csak róluk lesz szó. Másutt olvasható e kétes dicséret: Egy nemzet nem fiainak sokaságán méretik meg, hanem jóságán, a magyar szívesen őrzi igazi nemes vérét, ezáltal egész Európa számára emlékműve lesz egy nem nagy, de eredeti nemzetnek. Vagy: amennyiben nyelveteket és nemzetiségeteket terjeszteni akarjátok, tegyétek ezt Isten nevében, egy másik, egy emberi úton. Szép az, hogy ennyire szeretitek anyanyelveteket, de ez a szeretet ne legyen a mások elleni jogtalanság és gyűlölet anyja.

A hungarus-tudat kérdőjelei

Kollár szinte mellékesen tér ki arra a vádra, amelyet a XVIII. században a valóban hungarus-tudatú szepességi német frástudók vetettek párra: a Szepességen a szlávosodás (értsd: szlovákosodás) tünetei mutatkoznak, a cipszerek a szlovákokhoz asszimilálódnak. Már az is eseményszámba mehet, hogy Kollár fölemlegeti ezt a későbbiekben nem emlegettet problémát, ám feltehetőleg pusztán azért, hogy részint a szlovákok képességeiről szólhasson dicsérőleg, részint az erőszakos és a spontán asszimilációt egymással szembesíthesse, az előbbieken a magyarokat elmarasztalva, az utóbbit a szlovákokat dicsérve. Ahogy bevezeti fejezetésein, igen figyelemre méltó: általánoś ama megjegyzés vagy inkább ama vád, hogy ahová a szláv lép, minden rövid időn belül szlavonizál. Azt is lehet tudni, hogy sem nem alkalmaz kényszert, sem el nem csábít, sem semmiféle egyéb eszköze nincs, minden valóban oly öntudatlanul és részéről akarattalan történik. A magyar válasz nem késsett, ám éppen nem ezeket a sorokat pécézték ki, sokkal inkább a nem elégé dokumentált vádaskodásokat, miszerint a túlbugzgók testi erőszak igénybe vételével magyarásítanak. S bár Kollár hangvétele mérsékeltnek mondható, lényegében megalapozza a későbbi röpiratok érvrendszerét a szlávok felsőbb rendűségét, a magyarok erőszakosságát illetőleg, ezzel azonban lehetővé teszi, hogy az együttelésre, a közös műltra emlékeztető kitételek egy kevésbé védekező, mint inkább támadó szláv nemzetpolitikai stratégiába illeszkedjenek. A hungarus-tudat maradványai időnként fölbukkanak, egyhelyütő Štúr csupán azt tagadja, hogy „magyar magyar” volna, mivel ő szláv magyar, az érzelmi közösséggel azonban már Kollárnál a múlté, az együttélt századokra már semmi sem emlékezhet, a nyelvek nem egymás mellett, sokkal inkább egymás ellenére gondolhatók el.

Lényegében nem sokkal különbözök ettől a Pyrker-pör néven ismertes polémia. Az irodalmi hatalmat teljes mértékben átvenni készülő Bajza József–Toldy Ferenc–Vörösmarty Mihály triász számára botránykönek számított, hogy a magyar anyanyelvű, de egyházi pályáján Magyarországtól, a magyar nyelvtől, kultúrától, de nem a történelemtől elszakadt egyházi méltóság, a Johann Ladislaus Pyrker névvel dinasztiáhú osztrák költő fordítások révén megjelent a magyar irodalomban is; egyfelől az előző, hazafiú öntudat szempontjából az övéktől eltérő meg-

győződésű Kazinczy Ferenc a Pyrker-művek áttültetésével egy másjellegű esztétikát és világszemléletet tolmacsolt, másfelől talán akaratlanul igazolta a kétnyelvűséget abban a korban, amely (nemcsak a magyar gondolkodásban) az egynyelvűségre, az anyanyelv dominanciájára épített. S hogy ebben a küzdelemben az a Schedel-Toldy Ferenc haladt elől, akinek apja a pest-budai német nyelvű polgár hungarus-tudatában élte életét, nem egyszerűen tünetszerű, hanem az arra való rádöbbened dokumentuma, hogy a nyelvi tudat egy neműsítése még korántsem bevégezhet feladat, a magyarosítás programja fokozatos megvalósításának útjában a passzivitás, a hungarus-tudat jegyében kialakított értelmi-ségi magatartás még az 1830-as esztendőkben is gátlólag van jelen. Lukács Móric az 1840-es években már a magyar politikai élet jeles személyisége, akkor talán már nemigen emlékeztek arra, hogy német nyelvű költőként működött valaha, és tevékenységéhez ideológiát alakított ki. A pest-budai *Der Spiegel* című lap 1831-es évfolyama 61–62. lapján közölt Lukács-vershez az alábbi szerkesztői megjegyzés olvasható: „A hazaszeretet bármely formája mellett sem lehetséges vétséget abban, ha valaki anyanyelvén kívül egy másik nyelven is ír verset. (...) Természeten elismerjük, hogy a hazai nyelvnek minden más előtt kell lennie...” Egészen közel a Pyrker-pörhöz, a Pyrkert és a magyarországi német nyelvű költészettel, írásbeliséggel, ezen keresztül a maga (köz)írói tapasztalatát szegezi Toldyék ellen az a Rumy Károly György, aki a XIX. század első évtizedében olyan almanachot és folyóiratot akart (volna) kiadni, amely vállalta (volna) többnyelvűséget, legalább oly mértékben a többkulturáltságot. A szepességi születésű Rumy előbb a szlovák-német nyelv és művelődés kereszteződési pontján élt, majd a debreceni kollégiumban a magyar nyelv és irodalom élményében részesült. Számára a szláv, a német és a magyar művelődés megítélésében a göttingai neohumanizmus szempontjai voltak irányadók, és helyzeténél fogva a közvetítés lett az a tevékenységi forma, amely mellőzte azt a kulturális/nyelvi elkötelezettséget, amely mind a különféle szláv, mind a magyar (nemzeti) mozgalmakban korszerű magatartásként könyveltetett el. Egy szlovák röpirat hasonlóan éles szavakkal bélyegzi meg a kétnyelvűséget, mint Toldy(ék) Pyrker és Rumy tevékenykedését két kultúrá-

ban (Pyrker élelművének számottévő része minden, amit Eger városáért, építészeteért tett), ugyanakkor Rumy a kétnyelvűségen részint azoknak pozicióját védi, aikik nem a magyar írásbeliség már elfoglalt, kiosztott helyeinek újraszervezésére törekednek, hanem a maguk írói/kulturális köreikben maradva, egy más eszmeiség és modalitás továbbgondolásában érdekeltek, részint a kultúraközvetítésnek tágabb szempontú művelésére törekszenek, hogy ezáltal a maguk kettős „elkötelezettsége-nek” továbbra is polgárjogot szerezzenek. Aligha hagyható figyelmen kívül, hogy ezen a téren számottévő a különbség Kazinczy(ék) és Toldy(ék) magatartása között. Kazinczy maga is szükségesnek vélte a részvételt a német nyelvterület kultúrájában, Vörösmarty ilyenirányú igyekezetéről nem sokat tudunk. Rumy szorgalmasan küldözgette a német, osztrák sajtóba magyar irodalmi ismertetéseit, s a magyarországi sajtóban szintén beszámolt a német nyelvterület kulturális fejleményeiről. Rumy aprómunkája még akkor sem egészen független Toldy Ferencnek az 1830-as években kifejtett „világirodalmi” téziseitől (amelyek nyilván a goethei alapvetést követik), ha a Pyrker-pörben vitatták egymás nézeteit. Ugyanis a magyar irodalom külföldi elismertetése Kazinczyéktól örökül Toldyékrá maradt: ebben a kérdésben legfeljebb a megközelítés módja változott. Rumy hungarus-tudatának kulturális gyakorlata a közvetítés, Toldy ellenben az irodalomközi folyamatba lépés lehetőségeit igyekszik végiggondolni, mikor „eredeti” és idegenből adaptált cikkeiben az 1830-as években szemlézi ama irodalmi mozgalmakat, amelyeket a magyar irodalom szempontjából fontosaknak vél. Rumy hungarus-tudata azzal a realitással számol, hogy Magyarországon több nyelv, több kultúra él egymás mellett, és ezeket a konkuren-ciaharc mellőzésével egymáshoz lehetne közelíteni. Ennek egyik módja a több nyelven olvasók, írók összefogása, „közvetítő” munkája, ennek részese ő, a másik módja a többnyelvűség, többkulturáltság gazdagként és nem leküzdendő problémaként való kezelése. Ugyancsak a *Der Spiegelből* idézem (1831. 258.):

„Igazi magyar patriota lehet valaki, Magyarországhoz méltó érzések fűzhetik, és egyúttal értheti a magyar nyelvet, érezheti annak

szépségét és erejét, becsülheti irodalma értékét, mégis hivatásának tarthatja, hogy kiváltképpen német nyelven írjon (...), mivel azt szeretné, hogy külföldön is olvassák műveit, mivel ifjúságában neveltetése és iskolai révén inkább a német nyelvvel és irodalommal barátkozott meg, mivel férfikorának egy részét németek és szlávok között töltötte, továbbá azért, mivel azokban a szakágakban, amelyekről ír, magyar nyelvű mű számára, az olvasók csekély száma miatt, nem találna kiadóra, végül pedig mivel német nyelven külföldön ismertebbé szeretné tenni Magyarországot, a magyar nemzetet és irodalmát”.

Csáky Móric egy kiváló tanulmányában a „hungarus-koncepciót” a magyar nemzeti állam eszméje valós alternatívjaként mutatja be (*Die Hungarus-Konzeption. Eine realpolitische Alternative zur magyarenischen Staatsidee?*). A hungarus-koncepcióról más adatokat is elősorolva értékelve nem kevésbé kitűnő monografiája egy fejezetében szintén megemlékezik: *Von der Aufklärung zum Liberalismus* (Wien 1981. 156–169: Liberale Patrioten und das Problem des Nationalismus). A reálpolitikai alternatívat nem aszerint tételezi Csáky Móric, hogy megvalósult-e, illetőleg: miféle esély nyílt e koncepció megvalósulására. Csáky Móric igen gazdag (levéltári, kézirattári) példa- és idézetanyaggal érvel, igaz, a szakirodalomból az egykorú szlovák, szerb, horvát művek kimaradtak, a végkövetkeztetés azonban viszonylag egyértelműnek tetszik: egy ideig megvolt a lehetősége annak, hogy a „hungari” realizálják elképzeléseiket. A nyelvi nacionalizmus reprezentánsaival szemben a hungari-ként emlegetett személyiségek szociális érzékenységgükkel tüntek ki, valamint gazdasági fejtegetéseiük valós vonatkozásával. Mindebből adódik az összegzés: a hungarus-koncepció képviselői egy igazságosabb, humánusabb és modernebb szemléletet hirdettek, mint a nyelvi nacionalizmuséi. Annál is inkább, mert az előbbieknél az ország valós adottságaiból indultak ki, figyeltek a politikai–etnikai és a társadalmi–etikai követelésekre.

Nem vitázom a történész, művelődéstörténész Csáky Móric szuggesztív tézisével, irodalomtörténésként és az összehasonlító irodalomtudo-

mány kutatójaként eleve máshová teszem a hangsúlyokat. A korszerűség aligha határozható meg oly természetességgel, hogy igazságot lehetne tenni az egymással valóban szembenálló nézeteket tekintve. Ugyanis a kérdés úgy vetődik föl, mihez viszonyítjuk a korszerűséget. A nemzeti irodalom megtérítése éppen úgy korparancsa a kultúrának, mint a feudális szisztemának legalább is reformja a gazdaságnak. Az egységes nemzeti nyelv létrehozása éppen úgy igénye az értelmiségi és nemcsak értelmiségi törekvéseknek, mint a politikai reform. A kutatás általában megegyezik abban, hogy a nemzeti mozgalmak első fázisa kulturális/nyelvi, ekkor fogalmazódnak meg azok az ideológiai tézisek, amelyeknek a politikai aprópénzre váltása a következő periódusban történik, hogy a politikai követelések visszahassanak a kulturális/nyelvi szerveződésekre, olykor egészen közvetlenül a művészletekre (nemzeti tárgyú irodalom, festészet, zene). Ebben a folyamatban fölérösödik az igény az anyanyelvűség összetartó erejének örzésére, fokozására, mindenek kirekesztésére, amely a – elismerem – nem csekély egyoldalúsággal körülírt nemzeti egységet, „autochtonitást” gyengíti, illetőleg egy olyan kontinuitás-képzet népszerűsítésére, amelyet a nemzeti történelem, művészet, nyelv, művelődés feltétlenül igazolni képes.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a hungarus-koncepció a XIX. század harmincas éveiben legfeljebb utóvédharcokra kényszerült a méltánylás, az elismer(tet)és csekély esélye nélkül. A XIX. század első évtizedének Habsburg-abszolutizmusa nemigen engedte az oly nyílt vitát, mint amelynek az 1810-es évek közepétől kezdve, még inkább az 1830-as esztendőktől olvasói lehetünk. Nemcsak magyar részről vonták kétségbbe a hungarus-koncepciót, legalább oly mértékben léptek ki belőle például a szlovákok is, Ján Kollárnak az 1830-as évek közepén fogalmazott röpirata a szlávok irodalmi kölcsönösségről, a horvát Ljudevit Gaj illír mozgalma pontosan jelzi a szlávok tájékozódásának irányát, egy, a hagyományban rögzült magyarországitól, a hungarus-koncepciótól eltérő kontextus létesítését célzó kezdeményezést. A leginkább a magyarországi németek egy nemzedéke mutatkozott érdekelteknek a hungarus-tudat ápolásában, védelmében; s hogy ebben a körben generációs ellentéteknek is szemtanúi lehetünk, azt Pukánszky

Béla (*Német polgárság magyar földön*, Budapest [1944.] 47.) szavai-val mutatjuk be:

„Az apák és fiúk nemzedékének lényegében eltérő magatartását a színházzal szemben érdekesen fedi fel a magyarságba olvadt Toldy Ferenc egyik önéletrajzi leleplezésekben gazdag novellája, »Buda és Pest«. Apa és fia áll benne egymással szemben. Az apa buzgó lokálpatrióta; Pest nagyságáról és dicsőségéről álmودzik, és német színházba jár, akárcsak Schedel postamester, aki még 1816-ban a német színház bérlii között szerepel. A fiú már tüzes magyar hazafi. Ez a fiú természetesen már nem akar tudni német színhárról, még vidéki vendégeit sem engedi oda...”

A „hungari” (hogy Csáky Móric kifejezésével éljek) elleni támadások nem csitáltak az 1840-es esztendőkben sem, jóllehet korábban sem alkottak egységes tábort, nem szervezték rendszerré elképzéléseiket: idevonatkozó megjegyzéseit még Berzeviczy Gergely sem fejtette alaposabban ki, jóllehet kéziratos munkáiban részletesebben foglalkozott az ország gazdasági és részben politikai viszonyaival. Az etnográfus Csaplovics János munkássága kétségtelenül a hungarus-koncepció jegében áll, bár az 1840-es években – az ellene irányuló támadások hatására – erősen közeledett a szlovák nemzeti mozgalomhoz. A *hungari* aulikus képviselői, mint a sokoldalú Mailáth János, kevessé dicsőséges politikai szereplése miatt sem fejthetett már ki számottévő hatást, a „német elem” szerzőinek kötetbe gyűjtését Kertbeny Károly Mária ugyan vállalta, de a kötet nem védhette meg a hungarus-koncepciót attól, ami már folyamatban volt: a marginalizálódástól. Ugyanakkor: a kétnyelvűség változó formában még sokáig volt jelen a magyar művelődésben, a többkultúrliság egykor és jelenkor létezését oly magyar intézmény tudatosította, mint a Kisfaludy Társaság, mikor a nemzetiségi népköltészeti kiadására vállalkozott. S nem utolsósorban az irodalomban tört föl a hungarus-tudat emlékezete, elsősorban az említett Jókainál, vagy oly vállalkozásban, mint a több nyelven megjelentetett *Osztárok-Magyar Monarchia írásban és képben*, illetőleg a *Magyarország*

vármegyéi és városai. Az együttélés évszázadainak pozitívumait a dualista korszak ideológiai tagadták, inkább egy más ignorálását sugallták a hivatalos politikák. De éppen a kritikus 1914-es esztendőben, a világháborúból hallatszik ki a magyar irodalom fordítójának, a szlovák nép követelései szószólójának, Hviezdoslavnak hangja, aki *Véres szonettek* című ciklusában pozícióját így körvonalazza: patriota vagyok, egyúttal szláv is. Ez a kettős érzés, amelyet a szlovák költő vállalt, a hungarus-tudat kései megnyilvánulása.

Felhasznált szakirodalom

Csáky, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. österreichisch-ungarischen Historikertreffens.* Wien 1980. Hg. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka und Adam Wandruszka. Wien 1982. 71–89.

Feid István: Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahre 1806. In: *Mátyar Könyvszemle* 90 (1974) 262–268.

Uő.: Adatok Rumeny Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez. In: *Ugyanott* 95 (1979) 288–297.

Uő.: Zu den Anfängen der ungarischen Jugoslawistik. In: *Vjesnik Biblioteka Hrvatske* 1981 (1983) 77–86.

Uő.: Eine unzeitgemäße wissenschaftliche Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1985. 49–55.

Uő.: Szavak századok viharában. In: *Tiszatáj* 1986. 3: 37–43.

Uő.: Deutsch-ungarische Biliteralität. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 3. Budapest-Berlin 1988. 79–93.

Huszti Dénes: Kazinczy és Berzeviczky Gergely vitája a jobbágykérdésről. Katolikus Szemle 1938. 335–345.

Jahrbuch des deutschen Elementes in Ungarn. Hg. Carl Maria Benkert. Budapest 1846.

Jókai Mór: Cikkek és beszédek VI. Vál. és s.a.r. Láng József és Rigó László. Jegyz. Kerényi Ferenc Budapest 1975.

Kazinczy Ferenc tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808. Kiadta Heinrich Gusztáv. Budapest 1916.

[Kollár, Johann]: *Etwas über die Magyarisierung der Slawen in Ungarn.* In: *Überlieferungen zur Geschichte unserer Zeit.* Gesammelt von Heinrich Zschokke. Aarau 1821. 552–558.

Uő.: Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation. Pest 1837.

A KÖZÉP-EURÓPAI SZÖVÉGUNIVERZUM

A hungarus-tudat kérdőjelei

Sziklay László: A szlovák irodalom története. Budapest 1962.

Uđ.: Die Völker Ost- und Ostmittel-Europas in der ungarischen Zeitschrift *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1832). In: Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südost-europäische Wechselseitigkeit. Festschrift für Zoran Konstantinović. Hg. Fridrun Rinner, Klaus Zerinschek. Heidelberg 1981. 475–493.

Uđ.: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Budapest 1987.

Vyvíjalová, Mária: Juraj Palkovič (1769–1850). Bratislava 1968.

Uđ.: Slovenská účast' v reformnom hnutí Uhorska v rokoch 1829–1834. Literárnomúzejný letopis 18. Martin 1984. 143–182.

(Párhuzamosítható példa a szlovén–osztrák viszony a „birodalmi”-tól a szláv–szlovén tudatig: Horst Haselsteiner: Die Bedeutung Wiens als Universitätsstadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts am Modell der slowenischen Studenten. In: Wegenetz Europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. Hg. Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack. Wien 1983. 294–302.)

HÁROM NEMZETISÉGŰ GYÜLEKEZET ÜNNEPE

1837: Pest-Buda történetében jelentős évszám. Közel ötven esztendős fáradozás és reménytelennék tetsző küzdelem után, augusztusban végre megnyílik a pesti Magyar Színház. Tiszteletére számos nyelven írt versekből álló kötetet tervez Jankovich Miklós. A szlovák poéták megnyerését Sárkány Sámuel pilisi evangéliikus lelkészre bízza, aki ekkoriban a Pest megyei esperesség dékánjaként végzi könnyűnek aligha nevezhető szolgálatát. Sárkány Jankovichhoz küldött válaszlevelében arra kéri a mecénáskodó gyűjtőt, hogy Pest megyei lelkésekkel felszólító köriratát továbbítsa Ján Kollárnak, a szlovákok és általában szlávok ügyéért mindig tettre kész pesti lelkésznek, ő majd Rákoskeresztúrra juttatja el, onnan Cinkotára, majd Csomádra. (Pavel Jakubovič cincotai lelkész valóban megírta köszöntőjét.) Arra valószínűleg Sárkány Sámuel sem gondolt, hogy a szlávok irodalmi kölcsönösségeinek eszméjét röpiratban közrebocsátó lelkész maga is beáll a magyar művelődés e fontos intézményét ünneplők sorába. Csupán úgy vélte, hogy közvetítőként számíthat a vele sok tekintetben egyet nem értő (nem érhető) Kollárra, Sárkány ugyanis a magyarosodásnak volt tüzes híve: az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára két levelét is őrzi, ezekben Horvát István történésznek számol be: milyen eredménnyel munkálkodott azon, hogy a túlnyomórészt szlovákok lakta falvak evangéliusait megnyerje a magyar nyelv ügyének, s mennyire vitte már a magyar nyelv használatában végzett tevékenységével. Ezúttal azonban szlovákokat lelkesít szlovák költemények írására, illetve (amint azt a Jankovich-hagyatékból megtudjuk) a versek a szlovák evangéliusok használta nyelven, a biblikus cseh nyelven készültek el. (Kollártól a hagya-

tékban nem leltünk e fent megnevezett tágyról verset.) A pesti Magyar Színház megnyitása egyben a magyar intézményrendszer kiépülésének fontos állomása, a valódi fővárossá, kulturális központtá fejlődéséhez vezető úton jelentős lépés előre. Már csak azért is, mert a nemzeti törekvéseket megosztó társadalmi és bizonyos mértékben vallási különbsségek a színhászervezés, majd a színházlátogatás hazafias gesztusában elmosódhattak. A magyar színházi mozgalmak kezdetén is ott lejük a magyar protestánsokat, a Rádayakat, Kármán Józsefet, illetve Podmaniczky Józsefet és Schedius Lajost, nem is szólva Kazinczy Ferencről és a Prónayakról. Közülük a Podmaniczkyak, a Prónayak és Schedius Lajos később is számottevő szerephez jutottak a pest-budai kulturális életben. Tevékenységük köre részben az egyház keretén belül alakult ki (például az iskolaügyben, a modernebb pedagógiai elvek közvetítésében), részben az egyházzal összefüggő terület jellegénél fogva a fővárossá fejlődni készülő Pest-Buda társasági és művészeti hétköznapjainak szervezésében. Hozzá kell tennem, hogy szervezetileg Pesten egy evangélilus egyházközség működött.

Egyházi és fővárosi mozgalmak szorosan függtek össze egymással: nemcsak oly látványosan, mint az evangélilus iskolai hálózat kiépülésének folyamatában, a például szolgáló Schedius-féle tanterek meggyökereztetésében, hanem az evangélilus egyházon belül is mindenki által jelentkeztek azok a kérdések, amelyek majd a fővárosi és általában a nemzeti-nemzetiesedést sürgető mozgalmakat egymás ellen fordították. Nyilvánvaló, hogy Pest-Budán az evangélilusok többsége a nem magyarok közül került ki. A szlovákok számottevő utánpótlást kaptak az ország északi megyéiből: sokan jöttek Pestre, mivel itt működött az egyetem, itt biztosított elhelyezkedést például a Helytartótanács, amelynek szakképzett tisztselőkre volt szüksége, és általában itt jutott kulturális lehetőségekhez az az igényesebb értelmi réteg, amely érdekei érvényesítésére megtalálhatta a vele hasonló gondolkodású társakat. A szlovákok a Pesthez közeli falvakból is számíthattak bevándorlókra (e falvak egyikemásika éppen Podmaniczky- vagy Prónay-birtok volt.) Amikor 1819-ben Kollár szolgálatba lépett, szlovákok és németek (s a kevés magyar ajkú) között még nem csapott magasra ama ellentét, később ellenséges-

kedés lángja, amely az önálló szlovák egyházközség kialakításán fáradozó Kollár szervező munkája nyomán már az 1820-as évektől kezdve sok gondot okozott a hívőknek és a vezetőknek. Kollár körül hamar szerveződött meg egy számban nem, de hatókörben jelentős értelmi csoport, amely ugyan különféle világnezetű emberekből állt, de amely Pesten akarta megvalósítani a szlovákok kulturális központját. Megszületett körükben a terv, hogy a pesti egyetemre szláv katedrát kérvényezzenek, a Helytartótanácsban karrierjét építő Martin Hamulják vállalta, hogy létérehozva *A szlovák nyelv és irodalom barátainak körét*, kiadói tevékenysége kezd, és ennek keretén belül publikálták a *Zora* (Hajnal) című almanachot (végül négy kötet jelent meg az 1830-as években), illetve a szlovák iskolaügyet, valamint a többi szláv nép újságíróival, tudósítóival ápolandó kapcsolatot szüntelenül napirenden tartják. A szláv nyelvű istentiszteletek, temetések, ünnepségek ügye nem egyszer vihart kavart, Kollár olykor még arra is gondolt, hogy a német ajkúak túlsúlya ellenében a magyar ajkúakkal szövetkezik. A pesti evangélilus egyházból Kollár körül botrányos jelenetekre is sor került, Kollár lemondással fenyegetőzött, de mindig maradt, még akkor is, amikor talán számára kedvezőbb helyre hívták. Tudta, hogy Pest-Buda visszavonhatatlanul központtá fejlődik, innen mégis jobban figyelheti Magyarország és a környező országok szláv vonatkozású történéseit, mint egy észak-magyarországi kisvárosból. Más kérdés, hogy a Kollárral szövetkező, a pesti egyházból szerepet játszó, szlovák származású hívek közül jó néhányan legalább olyan fontos szerepet játszottak a főváros társadalmi életében, mint az önálló szlovák egyházközség megalapítását célzó munkában. Például Szuchány Márton jónevű, keresett orvos lett, magyar folyóiratok munkatársa, Ottmayer Antal az 1832–33-as esztendőkben a jogi kar dékánja volt, de cenzori szerepet is betölött. Mindketten szlovákul szépirodalmi műveket alkottak, tehát szlovák írók voltak.

A megnevezettek és mind a többiek, akik szlovák anyanyelvüket őrizve-ápolva vettek részt a pesti egyházközség munkájában, Kollár körül tevékenykedve, anyagot adva készülő szlovák népdalgyűjteményének, szervezve a szlovákokat a túlsúlyban lévő németek ellen: valójában (mint maga Kollár is) több nyelvűek voltak, a szlovákon kívül írtak–beszél-

Három nemzetiségű gyülekezet ünnepe

tek-vitakoztak németül és magyarul, nem pusztán hivatalos ügyeiket intézték így (mivel azt még nagyrészt latinul kellett), hanem szoros, olykor baráti-munkatársi kapcsolatban álltak Pest-Buda magyar és német ajkú polgáraival. Kollár tevékenységének jelentős hányada a soknyelvű Pest-Budán, nemzeti mozgalmak keresztützében, viták, félreértesek, küzdelmek, vádak és barátságok fény-árnyjátékában fejlődött-alakult. Támadott és védekezett maga is, többen megsértették, de ő maga sértésekkel sosem maradt adós.

A nevezetes esztendőben, 1837-ben aztán liptószentmiklósi meghívást kapott. A május 17-i kisgyűlés kérte a költő-lelkészét, ne menjen el. Küldöttség hívta a kisgyűlésre, ahol kisvártatva megjelent Kollár. A jegyzőkönyv – magyarul – így örökítette meg szavait:

„Hogy ő soha a világi hasznokat és előmeneteleket oly nagyra nem becsülte, hogy azok egyedül lehetnének hivatala elhagyására elegendő okai, s vagy azért is hozzápartolván az itteni állapotjához attól örömet megválni sem kíván, sőt látván újonnan Hallgatóinak eránta való bizalmát és szeretetét, melyet eddig is mindenkor legföbb világi jutalmazásának tartott és tartani fog, kész légyen bármely fényes meghívásokat is ezeknek utána tenni, s ezeknél fogva tehát kiványa ezentúl is a Hivei között és Ecclesiánknál megmaradni, remélvén állhatatosan, hogy a jó Istennek kegyes gondviselése az éltének már hanyatló alkonyában is ötet szent maszttjával megáldani és hivatala folytatásában erősíteni fogja, s hogy ő ezentúl is legföbb kötelességének fogja esmérni, hogy nemcsak a bicsces buzgón szeretett hallgatóinak, hanem az egész nagy érdemű Ecclesiának is közbizalmát és szeretetét magáévá tegesse.”

Pedig ekkor már nemcsak tervként élt a gondolat, hogy a német és a szláv nyelvű lelkész mellé egy kifejezetten magyart válasszanak, hiszen a terv már 1835-ben megszületett; nyilván nem Kollár tudta nélküli; a ki-szemelt Székács József 1836. február 2-án próbaszónoklat jellegével bíró beszédet tartott, és beiktatására 1837-ben, az egyházközség fennállá-

Három nemzetiségű gyülekezet ünnepe

sának ötvenedik évfordulója alkalmából tartott ünnepi istentiszteleten került sor, miután a választás 1837. június 11-én megtörtént.

Hogy Kollár nem rajongott túlságosan azért, hogy immár a magyar ajkú hívek is lelkészhez jutottak, valószínű. Érzéseit azonban az is befolyásolta, hogy közismert volt a megválasztott fiatalemberről: gyermekkorában tanult meg szlovákul olyannyira, hogy jól beszélt, majd karlócai nevelősködése alatt elsajátította a szerb nyelvet, kötetnyit fordított az európai hírűvé vált szerb népdalokból, és munkája során megismerkedett az akkor Újvidéken tanárkodó Pavel Jozef Šafárikkal, a kitűnő szlavistával, aki Kollárhoz hasonlóan egyforma erővel hirdette a szlovákok nemzeti jogait és az össz-szláv gondolatot. Székács Józsefet szerb népdalfordításai népszerűvé tették a szláv világban, neve jól csengett a pesti szerbek között is. A lapszerkesztő, Teodor Pavlović egyként volt Kollárnak és Székácsnak jó ismerőse. Természetesen Székács is, Kollár is uyanabban a házban laktak, és számos alkalommal találkoztak, s nemcsak lelkész szolgálataiak elvégzésekor (1839-ben például Prónay Sándor temetésén Kollár német, Székács magyar nyelvű beszédet mondott). Székács szerb népdalfordításaihoz számottévő mennyiségi jegyzetet, magyarázó szöveget készített, ezek egyike elismerőleg hivatkozik Kollár szlovák népdalgyűjteményére. S bár érdekeik keresztezték egymást, Kollár ugyanis a szlovákok, Székács a magyarok érdekeit képviselte, a munkatársi viszony végig korrektnek minősíthető.

Az 1837-es ünnepségsorozat egyébként is a múlt idézésével kezdődött. 1787-ig Pest evangéliuskainak Cinkotára kellett mennie, ha hitük szerint akarták Istenet tisztelni, s a II. József által hozott türelmi rendelet 1787. november 11-étől éreztette különleges hatását, mikortól Molnár János megkezdte pesti szolgálatát. Eleinte a lelkész lakban, 1799-től a templomépítés lendületével, 1811. június 2-ától az e napon felszentelt templomban hirdette Isten igéjét. S a hívők száma a félékn 50-ről mintegy 5000-re gyarapodott az évtizedek folyamán. 1837 novemberére háromra nőtt a lelkések száma (1819-től kezdve volt kettő), s a hírلapi tudósítások, a német és a magyar nyelvűek egyként, számottévő társadalmi (és nem csupán egyházi) eseményként adták tudtul a történeteket. A Jelenkor november 4-i számában jelenti be a magyar ajkúak kettős ünnepségét, a jubileumot és Szé-

kács József beiktatását, a november 15-i szám lapjairól értesülünk, miszerint a „szláv ajkúak nov. 5-én de. tartották (...)” jubileumi megemlékezésüket, „épületes szónokjok Szeberiny János bányakerületi superintendentens úr” volt. November 11-én a magyarok, november 12-én a német ajkúak emlékeztek. „Mind a’ három felekezet külön helyeken lakomát tartott – így a Jelenkor újságírója –, melyekre meghívatott nyelv-különbösg nélkül minden előbbkelő tag ’s mindenikben az egyetértés, a’ szoros együttartás voltak a jelszavak.” A *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1837. november 2., nov. 9., nov. 16. napján megjelent számaiban számolt be a szlovákok, a németek és a magyarok ünnepségéről, további neveket és részleteket hozva, tudtul adva, hogy a pozsonyi hívők is elküldték képviselőket, valamint azt, hogy miféle kantátákat énekeltek. A szlovák ajkúak Kollár János szövegét és Füredy László zenéjét hallgathatták, ez utóbbi ugyan magyar volt, de a pesti Vakok Intézete cseh igazgatójának közreműködésével szoros kapcsolatba került Kollárral. A magyarok Feil György muzsikájában gyönyörködhettek, ő az egyházközös organistája és énektanára volt. A bányakerületi szuperintendentens úr mellett Meltzer János rákoskeresztúri lelkész is megjelent és beszédet mondott, a német ajkúak istentiszteletén pedig Gyurikovics György pozsonyi szenátort és Carl Friedrich Wigandot, a német nyelvterületen messze ismert könyvkiadót üdvözölték. November 12-én Franz Samuel Stromszky szuperintendentens mondott beszédet.

A szónokok az egyetértést hirdették, pedig a három felekezet emlégetése jelezte: a nyelvi nacionalizmus kezd az egyházba is belopakodni, a támadó-védekező harcok nem kímélik az azonos hitűk meggyőződését sem. Inkább az egyetértés vágya, lehetősége csengett ki a beszédekből. A szelíd és jámbor szuperintendent, a szlovák anyanyelvű Ján Seberíny (nála tett papi vizsgát Székács József) később tagja lesz annak az evangéliikus lelkészekből álló küldöttségnek, amely a királyhoz fordul segítségről a Zay Károly-féle uniós tervekben rejlő, magyarosítást előmozdítani igyekvő tervek miatt, Selmecen 1848-ban is még a nemzeti-nemzetiségi békéért imádkozik, a magyar nyelv törvényes jogait elismerve („Ősszinte üdvözlet”-ét Székács József adja közre kivonatos fordításban a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1848. 20. számában). S az ünnepi kantátában Kollár egyfelől öntudattal hangoztatja a

szláv nyelvű igehirdetés űsi voltát, Cirill, Metód és Vojtech (Adalbert püspök) érdemeit megidézvén az egykori Pannonia lakóinak megtérítésében, másfelől nem kerüli meg a viszálykodás okozta sebeket sem. Ám így szól (magyar prózai fordításban): „Ti, kik olykor a gyűlölködés útjára léptetek, öleljétek meg egymást, minden vallás, egyház, templom, nemzet, nyelv kapja meg jogait...” A testvéresülésnek hasonló látomása jelenik meg a jubileumot köszöntő német versben is (szintén prózai magyar fordításban): A jövő távolá határtalanul nyílik meg a népek szorgalma előtt, és az értelelem ereje vízesések, pusztákat kényszerít, és egyesít az erőszakkal elkülönített földeket...

Mindettől eltérő volt a magyar ajkúak helyzete az egyházon belül. Pesten alig néhányan vallották magukat evangéliuskusnak; s hogy ennek ellenére sikerült magyar lelkészet meghívni, ez a reformkorban mind szervezettedbél váló magyar nemzeti mozgalomnak köszönhető. A Székács Józsefet hivatalába beiktató Sárkány Sámuel nem rejt véka alá, mit várnak az újdonsült lelkészről. Mind frazeológiájában, mind pedig tendenciájában a magyar nyelvet terjesztők gondolatai visszhangzanak. Ám a magyarosodás természetesrőleg nem azonos az erőszakos magyarosítással, s így Sárkány legalább olyan súlyval figyelmeztet a türelemre, a más véleményük és nyelvük megbecsülésére. Érdemes idéznünk egy idevonatkozó, hosszabb passzust:

„Magyar ajkú egyházi szónoknak meghívattál: szereszd tehát, tökéletesítsd, terjeszd honi nyelvünket. Méltó hogy nyelvünket, melly olly sokáig tulajdon hazájában zsellérkedett és anyakeblén mostoha sorsban osztozott, szeressed, pártoljad. Lám egy fél századnak kellett lefolyni, mig e’ gyülekezet benned első magyar egyházi szónokot nyerhetett. Ezeket pedig nem azért mondom, mint ha talán más nyelvüknek gyűlölegséget ajánlanám Tenéked, sőt inkább szeressük mi a’ más nyelvüket is, de főképp szeretett hazánknak nyelvét, mellyet a’ ki nem szeret, a’ ki azt elnyomni akarja, a’ ki terjedését gátolja, az elaljasodott, elkorcsosodott lakosa e’ honnak, az már nem jó hazafü, nem jó polgárja a’ magyar hazának...”

Mind az „elkorcosodottak” emlegetése, mind pedig a magyar nyelv szellérsoráról elmélkedés: beleterjedt a korszak sűrűn hangoztatott fordulataiba, de az a mérlegelés is, amely a nyelvterjesztés stílusa és a más nyelvűek bizonyos határok között való tisztelete ügyében jellemzte a szónokokat és a később elszaporodó röpiratok szerzőit. A beszéd részletéből kitetszik, hogy Székácsra a nyelvterjesztés feladata (is) várt. Annál meglepőbb, hogy a nyelvkérdésre sem Székács, sem Stromszky nem tért ki. Dicséri ez tapintatukat és bölcsességüköt, jóllehet kiváltképpen Székács tisztában volt azokkal az akár bonyolultnak is tekinthető nemzetiségi viszonyokkal, amelyekkel az egyházon belül találkozni fog. Annál is inkább, mivel eddig irodalmi érdeklődése a szláv irodalmak tájára is elvezette, és így nem kerülhetett el figyelmét, hogy főleg a szlovákok miképpen érzik fenyegetve magukat a magyar nemzeti mozgalom végső céljai miatt. De talán arról is tudomást szerzett, hogy olyan röpiratok mint a nagy port felvert *Sollen wir Magyaren werden?* bőséggel tárgyalta az egyházon belül megesett nemzetiségi sérelmeket. Ilyen volt az ún. lajoskomáromi ügy, amely a szlovák nyelvű istentisztelet jogán esett törvénytelenséget panaszolta föl, a valóban megtörtént eseményt erősen túldramatizálva. Az 1820-as esztendőkben kirobbant viták élénk visszhangra leltekk Kollárnál és környezetében, s a röpiratok anyaga itt készült elő. Székács József ezért mintha figyelmen kívül hagyta volna Sárkány Sámuel felszólítását, és megmaradt a valódi lelkészhi hivatás körvonala mellett:

„Kössön egybe bennünket az igaz kereszteny szeretet, melly nem-hogy nyelv, nemzet, vallás különbséget nem ismer, hanem még azokat is áldanunk, azokat is szeretnünk tanít kik átkoznak bennünket; kössön egybe bennünket istenünkkel és mindazokkal kik isten (!) képére vannak alkotva...”

Majd alább még határozottabban:

„A' vétek, a' visszavonás, a' vallástanaság az emberi nyomorúságnak, az erény, az egyetértés, a vallásosság az emberi boldogságnak kútfejei...”

Természetesen Székács teljesítette, amit elvártak tőle. Egyénisége, hatást biztosító szónoki képessége népes tömegeket vonzott a templomba, jöttek olyanok is, akik öt akarták látni, öt akarták hallani – és csak másodsorban azt, amit mond. A mértéktartás azonban mindenkor megkülönböztető tulajdonsága maradt; s nem lelkésszként, hanem költőként, fordítóként vett tevékenyen részt a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság munkálataiban.

Álláspontja nem állt messze a Kollárétól, aki az 1838-as nagy pesti árvíz emlékére elmondott beszédében így szólt: „az írás szerint cselekedjetek jót mindenivel, kiváltképp azokkal, aikkel a hit és a vallás, a nyelv és a nemzetiség, a vérrokonság és a barátság köt össze.” Másutt pedig – szintén a templomban hangzott el – Kollár azt emeli ki, hogy ki-kí nemzete révén tagja az emberiségnek.

Csakhogy az 1830-as években már mást gondolt nemzetének a szlovák, mást a magyar lelkész. Jóllehet az egyház, a vallás, a hit erős kapcsnak bizonyult, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjai a tanúk: az egyházon belül is dült a nemzetiségi küzdelem, a harc az anyanyelv jogáért, nem minden sikerült az indulatokat a helyes mederben tartani. Székács József szerkesztői bölcsességét dicséri, hogy a magyar nyelvű protestáns folyóirat szerzői között szlovákokat is találunk, maga Kollár is a szerzők közé lépett, s bár olykor támadták, máskor éppen fordították, vagy ö adott közre egy kisebb terjedelmű írást. Igaz, Kollárnak ekkor már nemcsak a magyarokkal volt vitája, hanem a biblikus cseh nyelvtől elfordult szlovák fiatalokkal is, Štúrékkal, aikik a középszlovák nyelvjárásból teremtették meg az új, hajlékony szlovák irodalmi nyelvet.

Az 1837-es jubileum mindenkorral fordulópontra. Alkalom kínálkozott az egyetértés hangoztatására, de a saját álláspont megfogalmazására is. Kollár múltidézése és Sárkány Sámuel feladatkijelölése az egyházon belül érvényesülést kereső, a nézetek találkozását nehezítő véleményt reprezentált. Az a tény, hogy három napra, nyelv szerint oszlott meg az ünnepség, jelezte: a nemzeti eszmé a vezérszólam. Az ünnepségről szóló beszámoló, amely tartalmazta a kantátákat, a beszédeket, az egyházközösség rövid történetét, értékes dokumentuma Magyarország egyház- és művelődéstörténetének, illetve Pest-Buda társa-

dalomtörténete szempontjából is fontos információkat közvetít. Teljesebbé teszi a hírlapok szűkszavú, bár tárgyilagos közléseit. Kiemelendő ama tény, hogy az ünnepségek megnyilatkozásait magában foglaló kis füzet három nyelvű, és ekképpen egyként jelzi a pesti egyházközösség nyelvi megosztottságát és eszmei összetartozását. Sajnálatos, hogy a vallásnak a megbékélésre vonatkozó tanításait később oly sokan látszottak felejteni. Igaz, a nyelvi megosztottság nem teljes: Sárkány Sámuel temetésén Kollár fog német nyelvű beszédet mondani; s nem elközelhetetlen, hogy a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap Kolártól származó közleményeit maga Székács fordította (feltehetőleg németből) magyarra.

Jegyzetek

Tanulmányomhoz felhasználtam korábban magyar nyelven nem, csak szlovákul publikált értekezésemet: Príspovok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešťbudinských spolupracovníkov. In: Biografické štúdie 2. Martin 1971, 16–41.

Egyéb szakirodalom

Doleschall A. C.: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp., 1887.

Fried István: Szlovák értelmiségi mozgalmak. Budapest 1981. I. szám, 40–41.

Ján Kollár: Nedelnj swátečné a přježitostné Kažně a Řeci, II. W Budijně 1844.

Predigten welche bei dem fünfzigjährigen Jubelfeste der evangelischen Gemeinde A. Conf. zu Pesth und Ofen in der evangelischen Kirche zu Pesth im Jahre 1837 am 5ten, 11ten und 12ten November in drei Sprachen: slawisch, ungarisch und deutsch gehalten wurden. Pesth 1837.

Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: Tanulmányok a cseh–szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1965. 139–175.

LELKÉSZEK VITÁJA A SZLOVÁK IRODALMI NYELVRŐL 1846-BAN

Feltehetőleg Štúrek sem sejtették (vagy sejtették?), hogy szelet vetnek és vihart aratnak akkor, amikor 1843-ban megalkották – a biblikus cseh nyelv ellenében – az új, korszerűbb szlovák irodalmi nyelvet. Pedig evangélikus lelkészek voltak őrzői az évszázados hagyománynak, amely a králicei Biblia nyelvét örökitette századokról századokra, gyűlekezetekről gyűlekezetekre, nem csupán irodalmi-szórakoztatón, ismerréterjesztő művek nyelvezéket, hanem a Tranosciusban és más, egyházi-vallásos kiadványokban terminológiát teremtő eszmeiségként. Az új irodalmi nyelv elsősorban a középszlovák nyelvjárásra épített, amely viszont több hasonlóságot mutatott a szlovák katolikusok által használt és Anton Bernolák által a XVIII. század végén kodifikált, majd a XIX. század elején roppant mennyiségű anyagot tartalmazó szótárba foglalt nyugat-szlovák nyelvjárással, illetőleg irodalmi nyelvvel. A biblikus cseh nyelvhez kulturális (és politikai) örökség, emlék fűzte a szlovákokat, hiszen a fehérhegyi csata után az akkori Észak-Magyarországra érkező exulánsok éppen úgy erősítették helyzetét, mint az a tudat, hogy az evangélilus lelkészek alkotta művek cseh nyomdáknál, Csehországban is megjelenhetnek. Ehhez a XIX. század első felében még egy igen lényeges tényező járult. A szlavisztiika tudományos megalapozásával, a nyelvészeti összehasonlító szlavisztiika, valamint az ezzel kapcsolatos történeti nyelvészeti művelésével az eddigieknel jóval differenciáltabban lehetett látni a szláv nyelvek fejlődését, egymás közt létező rokonsági fokát. Herder nevezetes „szláv–fejezete”, a göttingai professzor Schlözer szlavisztiikai munkássága, majd Josef Dobrovský

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban

és Jernej Kopitar tevékenysége a művelt világ figyelmét felhívta az Európában élő szláv népek kulturális jelentőségére. Innen aztán már csak egy lépés kellett, hogy a herderi szláv-fejezet humanista mozzanataból a szláv jövőjű Európára következtessenek a teoretikusok. De legalábbis a szláv egység előmozdítása szerepelt a napirenden.

Már az 1820-as években felvetődött egy egyetemes szláv nyelv problémája; de a szláv irodalmi kölcsönösséggel akkor került be igazán és jelentőségeknek megfelelően a köztudatba, amikor Ján Kollár (aki egyébként 1819 és 1848 között Pesten volt lelkész, és szinte minden művét Pest-Budán adatta ki) röpirattá formálta, és előbb szerbül, majd németül megjelentette (szintén Pest-Budán). Kollár elméletének megfelelően két okból ragaszkodott az evangélikus szlovákok biblikus cseh nyelvhez. Egyrészt azért, mivel nyelvileg ez fűzte igen szorosra a szlovákok és csehek között évszázadok óta működő irodalmi-kulturális kapcsolatokat. Olyannyira, hogy az összehasonlító irodalomtudomány teljes joggal beszél például Kollár (és mások) kettős honosságáról, ti. két irodalomban fejtették ki hatásukat, két irodalom „fejlődését” mozdították elő. Másrészt azért, mert ez biztosította azt a történeti háttérét, amely a romantika korában oly lényegesnek bizonyult, hiszen a történeti jog számos érvet szállíthatott a nemzetiségek oly áldatlanná fajuló vitájában. Ami azonban talán (irodalmi-esztétikai szempontból) a leginkább magyarázza Kollár álláspontját, az úgy fogalmazható meg, hogy elméletileg a klasszicista költészettanoknak kötelezte el magát. A „genera dicendi” antik elvhez többé-kevésbé hű maradt, ha néhány irodalmi alkotásában túllépett is ezen. Ragaszkodott ahhoz, hogy meghatározott irodalmi műfajok a nekik kiszabott nyelven és tónusban hangozzanak föl, tehát például a szónoki beszéd (templomban, temetésen, ünnepi alkalmakkor) feltétlenül fentebb stílben szóljon, míg a nép- és népies költészet nyelve lehet akár egy nyelvjárási is. Ő maga két kötetben publikálta a szlovák nép- és népszerű dalokat, nem riadva vissza nyelvjárási szövegek közlésétől sem. Akkor, amikor Štúrek törekvése szerint általanossá vált volna az irodalmi nyelv, a klasszika esztétikájának durva megsértését fedezte föl, hiszen Štúrek nem a cseh példa alapján neológiával újították a nyelvet (mint ahogy ezt tette a magyar nyelvújít-

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban

tás is), hanem miként a szerbek, illetőleg járászt az ukránok, a népnyelvből indultak ki, és népnyelvi alapozású irodalmi nyelvet alkottak. A szerb nyelvvitáról Kollárnak is, Štúrnak is bőségesen voltak ismerteik. Részben azért, mert Pest-Budán számottevő szerb kisebbség élt, virágzó kulturális éettel, kiadványokkal, újságokkal, intézménnyel; és mindenek kapcsolatban álltak a szlovákokkal is. Ugyanakkor az Európa-szerte ünnepelt, Goethe és Jakob Grimm által nagyra becsült népdalgyűjtő, bibliafordító és nyelvújító Vuk Stefanović Karadžić nevét és működését Európa irodalmi és tudományos élete visszhangozta. A görögkeleti egyház természetszerűleg örökítette (nemcsak a maga kiváltságait, hanem) azt a terminológiát, nyelvet, kultúrahordozó eszközt, amelynek birtokosa volt, és amely az egyházi hagyományt nemzetivé, nemzetfenntartó eszközzé tudta emelni.

Hagyomány és újítás ütközött meg a szerb nyelvháborúban, és hamar azzá fajult Štúr nyelvújítása nyomán a szlovák (belso) nyelvvita. Kollár és hívei tehát egy hagyományt feltettek, egy kapcsolatrendszert tartottak szem előtt, s mint majd látni fogjuk, teológiai meggondolások is fölmerültek. A kutatás járászt haladás és maradiság összecsapásának minősítette Kollárék eszközökben válogatósnak aligha minősíthető előjárását Štúrekkel szemben. Még 1848-ban is akadt olyan röpirat, amely kíméletlenül ostorozta Štúrékat egységbontó (?) tevékenységükért. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Tény, hogy Kollár egy korábbi generációhoz tartozott, kora fiatalsgának a Szent Szövetséggel szembekerülő eszméit hamar feledte, és népe-nemzete szervezésére fordította energiáit. Ennek a harcnak lényeges mozzanata híveinek és egyházának különállása Magyarországon, illetőleg Pest-Budán belül. Sosem szűnt meg egyházközsége szlovákjainak érdekeit védeni előbb a német, később a magyar ajkú hívekkel szemben. A különállás egyik bizonyítéka éppen a biblikus cseh nyelv, amely a magyarországi evangélilus művelődéstörténetben jelentős művekkel és személyiségekkel jelentkezett; s így egy jól körülírható, egyedi vonásokkal jellemző, ezért meghatározott jogi helyzetre igényt tartható nép magas kultúraltágának bizonyítékaként többet érdemel, mint amiben most osztályréssze van. A régi, sokféle alkotásban megszólaló nyelv, amely az egyház,

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvűről 1846-ban

a lelkészek nyelve is, egy nép érettségének, felnöttegénének jele – hiték, hirdették a korban.

A vita röpiratokban folyt, csehországi lapok is beleszóltak, Štúrékat szeparatizmussal vádolva, akik a magyarok malmára hajtják szakadár tevékenységükkel a vizet, és megjelent néhány cikk erejéig magyar lapokban is. Ez akár meglepőnek is tetszhet, hiszen szlovák belügyről van szó, amelyet magyar részről viszonylag mérsékelt hangon kommentáltak, ha egyáltalában tudomást vettek rólá. Általában Štúrék mellé álltak a magyar hozzászólók, hiszen Kollárék „csehnyelvűsége” a szláv kölcsönösséggel, sőt: pánszlávizmus rémét idézte föl, viszont Štúrék nyelvteremtése ettől a kölcsönösségtől való távolodásnak tetszett. A magyar hozzászólások közvetlen előzményének kell tekintenünk, hogy Székács Józsefnek, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1846-os évfolyamában publikált *Merengések* című, megrendítő erekjű, de sajnás nem elégé hatásosnak bizonyult cikksorozata a protestánsok, illetőleg az evangéliusok között dülő, nem mindig megfelelő hangvételű belső viták beszüntetését szorgalmazta, és különösen a magyar–szlovák vita méltámos és minden felet kielégítő befejezésére hívott föl. Zay Károly előkészítetlen és számos vonatkozásban politikai célzatú uniós terve kiáltotta maga ellen a szlovák evangélius lelkészek tiltakozását, majd az észak-magyarországi liceumokban szerveződő szlovák önképzőkörök és ezek kiadványai szlovák nemzeti hangja háborította föl a magyar tudósítókat. Kölcsönösen vetettek egymás szemére sérelmeket, vádakat. Székács a béke híve, a túlzások bírálója, a szenvedélyek csitítója. Cikksorozata egy helyén kitért a szlovák nyelvvitára, és Kollárékat mérsékletre intette. Székács lényegében megvédte Štúrékat a nem egyszer igazságosnak aligha mondható bírálattól.

Székácsnak erre a cikkére, illetőleg a cikk néhány mondatára reagált terjedelmes írásában Geduly Bogyoszló, Gután 1846. augusztus 26-án keltezett cikkében (a lap 38. számában jelent meg az írás). Nem avval kívánt értekezésében foglalkozni, „mit nyer vagy veszt a' tót irodalom”, hanem csupán ezzel: „mit nyer vagy veszt evangéliumi egyházunk a' tót újítás által”. Ebből a szempontból már a lapra tartozik a vita, de – látni foguk – nem marad meg kizárolag ezen a területen, hanem érintke-

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvűről 1846-ban

zik mindenkorral a pontokkal, amelyeket Kollárék is vitattak. Geduly Bogyoszló azzal érveld, hogy „három század óta e' nyelven [ti. a biblikus cseh nyelven – F. I.] hirdetjük az Isten igéjét, adjuk a' nép kezébe a' bibliát és minden vallásos könyvet”. S a nép érti azt, amit a szószékről mondanak neki, Hiszen ha nem értené, „régen el kelle vala hervadnia tót protestantizmusunknak”. Kisded korától e nyelven oktatják, „tanulja a kátét, bibliai históriát, 's minden iskolai tanulmányt; e' nyelvben tanul imádkozni és énekelni”, sőt: „az e' nyelven frott biblia népünknek vallásos életével összeforrott”. De nemcsak passzíve érti a biblikus cseh nyelvet a szlovákság, hanem használja is, „ezt teszi némelly házi ünnepélyek alkalmával, pl. menyegzői és halotti gyülekezésekben, mikorban szokásban van némelly kiválasztott tisztviselők, násznagyok, vőfények 's a' t. által több ízben beszédeket, verseket elmondani, melyek sok helyüt a' népnél közkézen forognak, és a' leendő hivatalnokok által maga idejében készítetnek 's betanultatnak.” A populáris kultúrát, tehát művelődéstörténeti tényezőt is bevonta érvei közé a lelkész, hogy aztán nyelvészeti-esztétikai megfontolásoknak adjon hangot. Szerinte ugyanis a „pórnép” csak „alsóbb fokán áll a' nyelvismeretnek”, s akár a németek vagy a magyarok, nyilván jobban tudja a maga nyelvjárását, mint az irodalmi nyelvet. De azért sem a bécsei dialektust, sem a palócot senki nem akarja „ „irodalmi nyelvre emelni”. S ha a német és a magyar lelkészek „tiszta irodalmi nyelven” szónokolnak és írnak a „nép számára”, „valljon mi joggal lehet követelni a' tót papoktól, hogy ök szálljanak egyedül alá a' pór szokott modorához, és a' fuvarosok, gyolcosok 's olajáruló turóciaktól tót nyelvészettel tanuljanak”? A továbbiakban a szerző még nyelvjárásokon belül is különbségeket tesz a „póriás liptói” és a „tiszta és szép nyitrai” között. A „népnevelés”-t véli lényegesnek, fel kell emelni a népet, nem lehajolni hozzá, és akkor a biblikus cseh nyelv teljes megértése előtt sem lehet akadály. Ezeknek a nyelvi-esztétikai szempontoknak érvényesítése tovább erősíti a klasszicizmusban keletkezett nézetet a stílusnemek eltérő funkcióról, és ezt párosítja a felvilágosodásnak a nevelés optimális hatásába vetett hitével. Így arisztokratizmust sem vehetünk a Štúr-iskola ellenzőinek szemére, pusztán a hatás és a befoga-

dás irányítása körül kialakult vitapontok markáns megfogalmazásáról van szó.

Viszonylag részletesen fejtegette Geduly Bogyoszló a „pánszlávizmus” kérdését. Ennek nemzet(iség)politikai oldalával nem kívánt foglalkozni, mint ahogy azzal a magyar nézettel sem, miszerint a „Štúrismus” diadala gyengíti a szlovákságot. Szerinte a szlovák papok nem pánszlávok; ha voltak is ideszámítható lelkészek, azok csak töredékei az összességnek. „Mi sem akarunk cseh, morva, orosz, vagy bár mi más szlávafajú nyelvet behozni egyházunkba, hanem csak feltartani tovább azon műveltebb irodalmi bibliai tót nyelvet, mellyel három évszázad óta él evangy. egyházunk.” Ez nem cseh, hanem „valódi régi magyarországi tót irodalmi nyelv”. Kiváltképp ez utóbbi megállapítás tetszik lényegesnek, ugyanis ennek megtartása a biztosíték arra nézve, hogy „a’ csinos és művelt bibliai nyelv” helyébe nem kerül a „liptói tátralatti nyelvsöpredék”, pusztán azért, hogy a szlovák lelkészek ne tartassanak pánszlávoknak. A nyelvvita érzelmű indokokat is a felszinre hozott, hiszen a német irodalmi nyelven írók pánnémeteknek való elnevezése már nem a racionalitás területére tartozik, bár csak hasonlóról van szó. Az egyházban az „új mozgalom” – a szerző szerint – valódi zavarnak lesz okozója; szenvedélyes érvelések hangzanak majd el a nyelvhasználat kérdésében. A köznép egyébként nem híve az újításoknak; s a kétféle énekes- és imádságoskönyvek valóban megosztják, megzavarhatják a népet. Az új szlovák énekeskönyv is nehezen hozzatik be az egyházba; s a jelenleg érvényes szlovák Biblia „híven van fordítva, tisztán világosan van írva”, vetekdik a magyarral és a némettel.

„Többek megbízásából” szólalt fel a szerző, akinek értekezését hamar követte egy másik, Hlavats József körömi lelkészé (928–29. hatásból). Mint liptói születésű szlovák azt állítja, hogy a szlovák nyelv Štúr-féle változata nem kizárolag a liptói szlovákság nyelvére épített, hanem „zagyalék, mozaik valamennyi tót pörnél jargonjaiból”. Anyagi bizonyos, hogy mint minden népnyelvből való nyelvteremtés, Štúr sem kizárolag egy szükebb terület nyelvszokásaira hagyatkozott, hanem szintetizált, méghozzá a német és a magyar nyelvészeti vívmá-

nyainak figyelembe vételével. Hlavats szlovák–német egyházközsége bővelkedik a nyelvjárási változatokban, szinte falvanként más németet beszélnek, a „szász-lutheri bibliai nyelvet” mégis mindenki érti. Szlovák nyelvjárosok szintén tarkítják az összképet, a maga részéről azonban a szakadás elkerülésére megtiltotta híveinek az új szlovák irodalmi nyelv használatát. Szerinte is „minden anyanyelv kétféle, t.i. aljasb ’s póniasb és műveletlen, és magosb, művelt, ’s ezt tanítani ’s tanulni kell, ha a’ népet művelni, képezni akarjuk”. Egészen nyíltan mondattík ki, hogy kétféle irodalom- és nyelvszemlélet ütközik meg egymással. Štúrek a szlovák romantikának voltak megteremtői, népnyelv és irodalmi nyelv, népköltés és műköltészet viszonyát, egybeölelését a nemzeti irodalomba gyökeresen másképpen képzelték el, mint Kollár és hívei. Ehhez járult még a gyanakvás, hogy Štúrek nagyra becsülték a bernoláki nyelven östörténeti eposzokat és antik formában idilleket, nemzeti érzésről tanúskodó ódákat és allegorikus verseket író katolikus papkoltott, Ján Hollýt, akinek történelemszemlélete valójában előkészítette a Štúr-féle szlovák történelmi viziót. Hlavats József azonban a nyelvkérdésre szorítkozik, és ezen keresztül utal a vallási kérdésre. Megvádolja Štúrékat, miszerint „a’ Štúrféle új nyelven írt munkák és hírlapok tagadhatatlanul r. katholikus színt viselnek magukon, mi prot. embernek igen feltűnő. Nézze az ember Štúr hírlapjainak vagy a’ »Sas« [Orol Tatranski. F. I.] czikkeit, ’s egy evangy. papra vagy levelezőre bizonyosan 3–4, sőt több róm.kath. író fog esni. minden lehető alkalommal, dicséret- ’s magasztalással égig emeli Štúr a’ r.kath. Bernolak, Holly ’stb. írókat, a’ midőn az evangy. írókat vagy egyáltalában elhallgatja, vagy a’ leggyalázatosabb módon fitymálja ’s gúnyolja...” Itt a Kollárral és híveivel vitázó röpiratokra, megjegyzésekre gondol Hlavats. Álláspontja a magyarországi protestáns egyházak története ismertetében magyarázható, félelme a szlovák katolikusok túlsúlyától szintén évszázados tapasztalatok lecsapódásaként fogható föl.

Mindazonáltal Štúrek éppen nem megosztani, hanem korszerűsíteni, a nemzeti célok érdekében eredményesebbé kívánták tenni az evangélikus egyház szervező munkáját, ezen belül a líceumok tanári karát is mozgósítani igyekeztek e célból. Valójában Herder mellett már Hegel

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban

olvasóinak is számítottak, akik a nép- és nemzetegyeniségek teljes ki-fejlődésében gondolkodtak, olyan anyanyelvi kultúrában, amely minden nép különállásának feltétele. A Kollár-típusú (szláv) univerzalizmus helyébe a csehktől és más szláv népektől független, azokkal mégis rokon szlovákságban hittek, amelynek történetét szintén a szabadságban megtestesült világszellem haladásaként fogták föl. Emellett vallásilag is türelmesebbek voltak, mint a sokfelől nyomorgatott előző nemzedék; a vallásosságot és az egyházi munkát össze tudták egyeztetni a reformkorban terjedő liberális eszmékkel. Štúr országgyűlési képviselőként a teljes jobbágyfelszabadítás híve lesz. Korszerűbb világlátásánál fogva a magyar nemzeti mozgalom érdekegyesítő jelszavából éppen úgy képes volt a megfelelő következetet levonni, mint az ifjú Németország, Hegel vagy akár Széchenyi István nemzetre és új európai rendre vonatkozó elképzeléseiből.

Mindezek ellenére csak ismételni tudom, hogy alapjában hibás az a nézet, amely konzervativizmus és liberalizmus küzdelmények minősítői az új szlovák irodalmi nyelv kapcsán kirobbant, elkeseredett vitát. Hiszen igazuk volt a lelkészeknek abban, hogy évszázados terminológia, szokásjog, hagyomány szentesítette a biblikus cseh nyelvet (amely egyébként jócskán feltöltődött szlovákizmusokkal), nem is szólva azokról a kedvelt, közösséget formáló, élményeket adó énekes- és imádságoskönyvekről, amelyek helyettesítése egy újjal minden bizonnal zökkenőket okozott. Az is igaz, hogy ez a fajta megszokás és hagyomány inkább mozdulatlan struktúrát részesít előnyben; ennek a struktúrának megbontása valóban zavarokat idézhet elő. Azt viszont kevessé vették figyelembe Kollár és hívei, hogy a szlovák nyelv és irodalom történetében lejátszódó folyamat nem egyedi, hanem valamilyen formában szinte valamennyi szláv, továbbá a magyar nyelvben is végbement, a románban úgyszintén, hasonló felindult felszólalásoktól keretezve (a magyar nyelvújítás vitái sem voltak nagyon mértéktartók).

Hogy két lelkész is a magyar sajtót választotta megszólalása tárgyául, annak több magyarázatát is meglehetjük. Először: a színvonalasan szerkesztett *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt a protestánsok egyetlen ilyen jellegű, mindenekelőtt belső egyházi problémák fejtegetésé-

Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvről 1846-ban

nek megfelelő orgánuma. Másodszor: a reformkorban a szlovák értelmiség jelentős része jól olvasott magyarul, tehát nem volt elérhetetlen számára a lap anyaga. Harmadrészt a szlovák kérdésekkel kapcsolatban érzékeny és olykor félretájékozott magyar közvélemény megnyerését is célozták ezek a cikkek (hiszen az evangélius egyházon belül az 1840-es évekre megnőtt a magyar tényező jelentősége, így a szövetséges keresése célszerűnek bizonyult). Végezetül a lap nagyobb pél-dányszámban jelent meg, mint az a néhány, szlovákul megírt röpirat, amelynek terjesztése nehézkes volt, előállítása esetleg számottevő pénzügyi segítséget igényelt. Ezeknek a járászt külső feltételeknek mérlegelése mellé azonban hozzá kell tennünk azt a kevessé elhanyagolható szempontot, hogy még a reformkorban, bizonyos tekintetben késsőb is: sokan Magyarország kultúrájában gondolkodtak (s nem pusztán magyar kultúrában), tehát a Magyarországon élő, alkotó valamennyi nép szellemi termékeit egy együttesben összefoghatónak, leírhatónak vélték. A regionális csoportképzésben szintén fontos szerepet játszik ennek a fajta közösségnak a tudata; adott esetben az a tény, hogy a belső szlovák nyelvvitát szlovák lelkészek magyar lap hasábjain folytatják. A kettős irodalmiságnak többször emlegetett szép példájáról van szó, amely rétegzettebbé teszi tudásunkat a szlovák-magyar kulturális viszonyról.

JÁN KOLLÁR MAGYAR KÖRNYEZETBEN

A könyvtársi Kollár-szakirodalom bőségesen foglalkozik életrajzi tényezőkkel, a szláv irodalmi kölcsönösséggel magyarázatával és utóélelmezéssel, nem kevés teret szentel a „nemzeti” értelmezésnek Kollár életművében, olykor túlzott tapintattal kezeli szerzőnk polémiaját a szlovák irodalmi nyelv problémakörében Štúrék ellen (amely – s erre talán nem elégé mutatott rá a kutatás – egyszerre teológiai, művelődési programot meghatározó, valamint esztétikai felfogást tartalmazó vita a romantikus nemzedékkel), és természetesen kerül szóba Kollár és a magyar politika viszonya. Csakhogy a legritkább esetben vette és veszi a szlovák kutatás tekintetbe a *magyar* nyelvű forrásokat, továbbá azt, miképpen reagált nemcsak a magyar *politikai élet*, hanem a magyar kulturális világ Kollár műveire; miféle lehetőségei voltak Kollárnak arra, hogy az őt ért támadásokra *magyar* folyóiratokban válaszoljon; és egyáltalában: a magyar közvélemény mit tudott Kollárról, miféle (hírlapi) cikkek jelentek meg Kollár tevékenységét ismertetendő. Szintén csak utalások olvashatók azzal kapcsolatban, hogy Kollár tevékenysége része-e és mennyiben része Magyarország (Pest-Buda) kulturális-politikai életének, miképpen illeszkedik bele költészete a kelet-közép-európai régió és azon belül Magyarország irodalmába; találhatók-e párhuzamok magyar kortársainak és más, a régióba tartozó költöknek esztétikai-poétikai törekvései között.¹ Sajnálivalóan kevés értekezés elemzi alaposabban Kollár esztétikai nézeteinek fejlődését; etika, nemzeti elkötelezettség és esztétikum viszonyát például a szonettjeit ciklussá szervező, majd lírai eposzszá alakító költő esztétikai nézeteit emlegetve; illetőleg azt a nyilvánvaló tényt, hogy az esztétikai

kai–poétikai célkitűzésekkel szonetteket alkotó Kollár miképpen rendeli alá a bővülő változatok során nemzetpolitikai–didaktikus céljainak *Slávy dcera*ját. S mindez miképpen függ össze epikára vonatkozó átláspontja alakulásával.

Közismert, hogy Kollár három évtizedet töltött el lelkésként Pest-Budán éppen abban az időszakban, amikor lejátszódott a két kisváros fővárossá fejlődésének folyamata;² egyben ez a korszak a magyar nemzeti-kulturális mozgalmak intézményesedését is eredményezi; megalakul – kezdetben nyelvművelő céllal – a Magyar Tudományos Akadémia, majd hazafias írói egyesületként a Kisfaludy Társaság; a politikai mozgalmak roppant nagy tétje Magyarország jogállása a Habsburg Monarchián belül, napirendre kerül a nemzeti szuverenitás kérdésének újragondolása, és a nemzet meg a nemzethez tartozás ismérvei mindenkorább a korszerűnek minősített, európai mércével mérhető kategóriák szerint értékelődnek át. Mindezzel nem ellentétes, hogy Pest-Buda nem kizárolag a magyar nemzeti mozgalom központja, hanem például itt alapítanak hazafias-kulturális egyesületet a szerbek (Matica srpska), akik több újságot is kiadhatnak anyanyelvkön; itt szervezik meg a vallási megosztottságban felülemelkedve irodalmi-kulturális egyestílusuket a szlovákok; de tudunk újgorrög, román, német nyelvű kezdeményezésekkel is. Tegyük gyorsan hozzá: bár a könyvkiadók műhelyéből egyre kevesebb latin és egyre több magyar nyelvű könyv kerül ki, nem szűnik meg itt a szlovák, a szerb, a horvát, a német és a román nyelvű könyvek publikálása sem. S a szerveződő magyar irodalomtudomány sem felelkezik meg világirodalmi kitekintései során a lengyel, a cseh, a szerb, az orosz irodalom újdonságairól, törekvéseiről. A pest-budai német nyelvű sajtó nem csupán a magyar és a német nyelvű szellemi világ között közvetít, hanem a magyar és a szláv nyelvű kultúrák kölcsönös informálását is vállalja a térségben szinte minden értelmiségi által beszélt-olvasott nyelven, a németen.³

Amikor Kollár pesti éveiről beszélünk, ezt a több nyelvű és több kultúrájú környezetet is tudomásul kell vennünk, mint amely nélkül a Kollár-életmű aligha értelmezhető. S ha a kutatás elsősorban Kollárnak a magyar szellemi-kulturális élet képviselőivel folytatott politikai-

nemzeti vitáit emelte is ki, akkor ez csak azt mutatja, hogy a kutatók megelégedtek azokkal a látványos és olykor propaganda jellegű megnyilatkozásokkal, amelyek magától Kollártól származtak, és amelyek Kollár pesti önmagára utaltságát, magányosságát és nehéz helyzetét sugallták – elfedve, sőt elrejtve azt a kapcsolatrendszeret, amelynek Kollár része volt. S itt nemcsak az evangélikus egyházon belüli viszonyokra⁴ gondolok (tudniillik arra, hogy bár Kollár önálló szlovák egyházközség kialakításán fáradozott, természetesen túlnyomórészt német nyelven végezte el a szolgálatokat, minthogy a pesti evangélikus többsége német ajkú volt), hanem mindenekelőtt arra, hogy Kollár igényt tartott a közszeréplésre, a német és magyar nyelvű hírlapi megjelenésre. Törekvésein, szándékait több ízben magyarázta, nem csak akkor szólalt meg, ha támadták. Gondot fordított arra, hogy a német és a magyar nyelvű pest-budai sajtó „helyesen” minősítse vállalkozásait. Ennek érdekében ki kellett alakítania a megfelelő kapcsolatokat, figyelemmel kellett kísérnie a hírlapi és egyéb (kulturális és nemcsak a szlovákokról kiinduló) mozgalmakat. S ha elsősorban a szláv világban igyekezett is támogatókat szerezni törekvései számára, a pest-budai német és magyar nyelvű kulturális szervekedéseket szintén számon tartotta. Éppen a *Slávy dcera Acheron* ciklusa mutatja, hogy bár egyoldalúan negatív képet rajzol általában a magyarokról, ismer magyar színházi, politikai, hírlapi „szakembereket”, tud írókról, színművekről, folyóiratokról. Egyszóval részt vett Pest-Budának a 19. század első felében oly virágzó és sokszínű, többnyelvű, kulturális világában,⁵ reagált magyar kezdeményezésekre, írásainak egy része magyarul is megjelent, pest-budai német nyelvű lap munkatársaként (is) tevékenykedett. Igaz, erről ritkán szolt, a későbbi Kollár-kutatás nem regisztrálta, és ezért jórészt elfelejtette Kollár munkásságának ezt a szereletét.

Amikor Sziklay László részben Kollár levelezése, részben hírlapi adatok nyomán első ízben tárta föl alaposabban Kollár pest-budai éveit,⁶ alapvetőnek tetsző filológiai kérdéseket tisztázott. Arra hívtá föl a figyelmet, hogy a magyar sajtó nem volt eleve ellenséges Kollárral szemben, jónéhány, tevékenységét méltató írás is megjelent, továbbá arra, hogy Kollár egyszerűen az egyházon belül, másrészt a magyar közéletet

Ján Kollár magyar környezetben

tekintve jelentős magyar személyiségekkel állt kapcsolatban. Járt például a magyar politikai élet meghatározó egyéniségénél, Széchenyi Istvánnál, akitől a szlovák igények támogatását kérte, kollegiális viszony fűzte Székács Józsefhez, 1837-től lelkésztársához, aki az általa fordított és kommentált szerb népdalfordítások kötetében⁷ elismerőleg emlékezett meg Kollár népköltési köteteiről, valamint Schedius Lajoshoz, akinek jubileumi ünnepélyén Kollár meleg hangú német beszéddel vett részt.⁸ Ugyancsak Sziklay László derítette föl,⁹ hogy Kollár közvetlen irodalmi-munkatársi körét mennyi szál fűzte a magyar kultúrához. Publikáltak magyar szakfolyóiratokban, részt vettek a közéletben. A Helytartótanács tisztsviselőjeként Martin Hamuljáknak első kézből származó információi voltak a közélet alakulásáról, dr. Ottmayer Antal pedig cenzorként engedélyezett vagy akadályozott meg magyar (nyelvű) kötetkiadásokat, Martin Szuchány a magyar orvosok karának becsült tagja lett, miközben szlovák novellákat írt. Sziklay László Prónay Sándor több kultúrában otthonos alakjáról is szólt: miközben az evangéliusk báró házi körében szívesen beszél-olvasott szlovákul, támogatta Kollárt igyekezeteiben, a Magyar Tudományos Akadémia munkálataiban is részt vett, ott találjuk azok között, akik a magyar nyelvi törekvések mellé álltak.

A magam részéről¹⁰ az 1820-as, 1830-as esztendők fordulójának eseménytörténetéből ragadtam ki a Kollárral kapcsolatos részleteket. Igaz, itt is az előtérben áll a nemzeti szervezés feladata, a magyarosítónak minősített kezdeményezéseknek Kollár erőteljes ellenfele, pest-budai léte azonban nem csupán önfeláldozóan vállalt küldetéstudatával határozható meg: a pesti evangélius egyházközségen belül a német ajkú többséggel szembeni szlovák–magyar összefogásról gondolkodott. Jóllehet ez a terve nem valósult meg, akkor sem hagya el Pest-Budát, amikor erre módja nyílt volna. Még bonyolultabb lett helyzete, hogy a Štúr-nemzedék színe lépései alapvető kérdésekben más bölcsleti-esztétikai és nem utolsósorban modernebb teológiai tájékozódás jelentkezett a szlovák kultúrában. Štúrek nyelvalkotásának nem akadt Kollárnál hevesebb és indulatosabb ellenzöje; mint ahogy az irodalmi kölcsönösségi Herderig visszavezethető ideája¹¹ legföljebb alap-

Ján Kollár magyar környezetben

vetésnek számított Štúrek lényegesen pragmatikusabb gondolkodásában. Kollárnak nyelvharcában nemcsak a cseh kultúra egyes képviselei lettek szövetségesei, hanem az evangélius egyházon belül mindenek, akik teológialag konzervatívabb nézőpontot képviseltek, és a hagyomány továbbörökítésével, a dogmatikai kérdésekben tanúsított merevségükkel álltak ellen az új szlovák irodalmi nyelv egyházon belüli alkalmazásának. Másfelől viszont a magyar protestáns egyházi sajtóban talált Kollár állásponja védőkre.¹² Így onnan kapott támogatást, ahonnan a legkevésbé remélhette. Más kérdés, hogy a szláv gondolat harcosai az egyetemes szlávág érdekeinek elárulásával vadcoldták meg Štúrékat, felerővá nekik, hogy a magyarok kezére játszanak „szeparatizmusukkal”.¹³ Az is igaz, hogy a magyar folklorisztikai gondolkodás az 1840-es években hasonló gesztusokban, elméleti tételek realizálásában dokumentálódott, mint Štúrnak a népköltészetről hirdetett állásponja.

A kutatás jelenlegi állásában okunk van annak hangsúlyozására, hogy Kollár életműve nemcsak a szükebb értelemben vett szlovák (és cseh) kontextusban, hanem a tágabb magyarországi, illetőleg kelet-közép-európaiban is értelmezhető. Az *irodalomnak* az a fajta szemlélete, amely Kollár költői működésében feltűnik, a kései klasszicizmus „ars poeticā”-ira vezethető vissza. De megfigyelhetők a klasszika egyetemeségéből, a neohumanista gondolkodásból kifelé vezető lépések is: az általános-etikai vonások helyébe több helyütt a különös-nemzetiek kerülnek. Ám az allegorikus ábrázolás és ezen belül a hagyományos mitologizálás a letűnő korszak költésszemszéletének fogásában tartja ezt a fajta poézist. Ide tartozik Kollár műfajszemlélete is, amelynek a normatív poétiák „előírásai” kölcsönöznek szabályokat annak hangsúlyozásával, hogy a tudomány és az irodalom művelése Kollár számára egyazon tevékenység. Mindazonáltal elképzelhető az átváratás többsége más-más költői nyelvet igényel. Jóllehet Kollár tudományos igénnyel egyként írt németül és a bibliai cseh nyelven, szépirodalmi szándékkal nem adott közre német nyelvű művet, csupán ifjúkorában latin nyelvű: szláv őstörténetet, illetőleg pannóniai szláv korai törté-

netet megcélzó műveinek történelemszemlélete azonos a *Slávy dceráé*-val (terminológiája azonban eltér), és mindezt alárendeli az *etikai* és a *nemzeti* azonosításában érvényre jutó költői-tudosi magatartás kifejezésének.

Nem különbözik ettől az igét hirdető lelkész nézőpontja sem. Hiszen számára a templomi szószék alkalmat kínál terminológiája bibliai példákkal történő kifejtésére, amit költői és történészi tevékenysége során rendszerré igyekezett fejleszteni. Egyházi beszédeit nemcsak kiadta, hanem olyan válogatásban jelentette meg, amely a nemzeti egyház küldetésének alátámasztását szolgálta.¹⁴ Az ünnepek és más jeles események ürügyén elmondott szónoklatai egyben szépirodalmi igénnnyel megfogalmazott vitairatok, történeti viaszpillantásokkal feldúsított eszmefuttatások a nyelv, a helytállás, a nemzeti elkötelezettség kérdéskörében. S ami a magyar politikusok számára az országgyűléseken elmondott szónoki beszéd, az Kollár számára temploma szószékén hirdetett ige: a klasszikus retorika szabályai szerint felépített beszédek a meggyőzés és a polémia műfajai úgy, hogy bennük a nemzeti költészet funkcióját is föllefjük, nevezetesen elsősorban a közösségszervezését. S ha a *Slávy dcerában* az egyetemes a Dantéig visszavezethető világkép, a történeti-nyelvészeti alkotások ezt a világképet teszik konkrétabbá, az egyházi beszédek pedig a közönséghez szólás közvetlenséggel mindenki számára érthetővé. Ritka következetesség jellemzi Kollár életművét, benne törésekre nem bukkanhatunk, sem tudományos, sem művészeti elvei lényegesen nem változtak az idők folyamán, a bibliai cseh nyelvhez, nyelvészeti-östörténeti fikcióihoz élete végéig ragaszkodott.

Más kérdés, hogy élete folyamán több ízben kényszerült kompromisszumra, egyes megnyilatkozásai ellentmondásosak, taktikai okokból magyarázható némely – az események logikájának nem mindig megfelelő – lépése. Igen jellemző,¹⁵ hogy amikor 1839-ben, a *Hírnök* című lap 21. számában tudósítás jelent meg egy (diákokból álló) szlovák alkalmi színtársulat szervezéséről, a rövid közlemény szerzője Kollárnak tulajdonítja a kezdeményezést. Még annyit tesz hozzá, hogy ha a magyar színészek Pesten új épületet kapnak, a régit átadják a szlo-

vákok számára. Aligha kétséges, hogy a hírnek vajmi kevés a valóság-alapja. A diákok színielőadásairól tudunk, de erősen vitatható Ján Kollár közreműködésének, ösztönzésének mértéke. Még az sem bizonyos, hogy kizárolag pesti szlovák diákok-műkedvelők hozták létre az előadásokat. Ismerjük a vállalkozás cseh vonatkozásait. Ennek a dolgozatnak szempontjából azonban nem ez a fontos, hanem az, hogy bár a hír Prágába és Zágrábbba is eljutott, a *Hírnök* 1839. március 7-i számában Kollár cífolatot ad közre: semmi köze a „szláv színészta拉斯ághoz”, mint ahogy semmi köze nincs a *Zora* című almanachot kiadó szlovák értelmiségiek törekvéseihez. A magyar szöveg németül is megjelent a *Pesther Tageblatt* 1839. 53. számában.¹⁶ S mint sok minden egyéb Kollár-írásról, erről sem vett tudomást a Kollár-szakirodalom. Pedig kérdések sora vetődik föl: vajon mi készítette Kollárt arra, hogyily látványosan elhatárolja magát szlovák színházi-kulturális törekvésektől? Hiszen ezekért az akciókért nem támadta senki, legalábbis magyar részről egyetlen kárhoztató hang sem csendült föl. Talán nem akart túlságosan az előterbe kerülni; talán a nyelvkérdéssel kapcsolatban már javában dúló szlovák-magyar vita készítette arra, hogy minél kevesebb támadási feltületet adjon a munkálkodását árgus szemekkel figyelőknek.

A következő – filológiai jellegű – kérdés így fogalmazható meg: ki írta a magyar nyilatkozat szövegét? Más forrásból van adatunk arra, hogy Kollár tudott magyarul,¹⁷ ám egyelőre csak az tetszik bizonyosnak, hogy a német szövegváltozat az ő műve. Egyrészt lehetséges, hogy a magyar szövegen található germanizmusok a szerkesztőségen készült gyors fordításnak köszönhetők, másrészt viszont nem elköpzelhetetlen, hogy Kollár munkatársai közül valaki ültette át magyarra a német eredetit. Ez a probléma hangsúlyosan merül föl már csak azért is, mivel Kollár egyéb, a magyar lapokban megjelentetett híradásai, nyilatkozatai esetében szintén megválaszolásra vár a szöveg eredeti nyelve. Ugyanis akad olyan Kollár-írás, amelynek kizárolag magyar változatát ismerjük, és amely (talán ezért?) nem szerepel sem a Kollár műveit számon tartó (különben is rendkívül hiányos) bibliográfiában,¹⁸ sem a Kollár-szakirodalomban. Pedig éppen ezek azok a doku-

mentumok, amelyek fényt derítenek Kollár pesti viszonyaira az 1819 és 1848 között eltelt esztendőkben, hivábban, mint levelezése, amelyben – hogy küzdelmeihez támogatókat szerezzen – olykor a valóságosnál sötétebb kép festésére törekzik.

Kollár maga is szorgalmazta, hogy a magyar közvélemény tisztában lássa törekvésein, ezért a magyar sajtóval mintegy „levelező” kapcsolatba került. Egy ízben például egy magyar újság pesti híradása¹⁹ adja tudunkra, miszerint Kollár frásbeli folyamodását tárgyalja a közgyűlés; az illír ügről folyó vitában megvádolták, hogy „érdempénzt” és „évi fizetést” kap az orosz udvartól. Kollár ezt tagadja, és erről bizonyáglevelet akar kapni. A közgyűlés elfogadja a tiltakozást, de frárt nem hajlandó adni Kollárnak. Hasonlóképpen járt el Kollár „egyházi s alkalmi beszédei” magyar fogadtatásának ügyében. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban vita robban ki a kötet értékelése és minősítése ügyében, a *Pesti Hírlap* is reagál Kollárnak szlávságot védő (a templomi szószékről elhangzó, de könnyen a nemzetiségi problémakörre vonatkoztható) beszédeire. Ekkor Kollár elküldi a *Nemzeti Újságnak* J. P. Jordan ismertetését, amely a *Jahrbücher für Slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft* hasábjain látott napvilágot.²⁰

Újabb kérdések merülnek föl: ugyanez az ismertetés megjelent az említett protestáns folyóiratban is; vajon ki fordította magyarra? Ki juttatta el a *Pesti Hírlappal* szembenálló magyar napilaphoz? Miért nem a *Pesti Hírlapnál* próbálkozott Kollár? A gondolat, miszerint a szlovák költő kihasználja a két magyar újság szembenállását, és a konzervatív táborból szövetséges igyekszik szerezni, kézenfekvőnek tetszik. Arra azonban nem számított, hogy a szlovák–magyar kapcsolatok változásai nemigen tettek lehetővé még egy konzervatívabb beállítottságú szerkesztőnek sem a Kollár nézetei és magatartása mellett tanúskodó feltétlen kiállást. Nem is szólva arról, hogy a magyar olvasók körében sem Jordan, sem lapja nem volt népszerű: éppen a szláv–magyar vitákban elfoglalt álláspont egyoldalúsága tette kevéssé meggyőzővé Jordan állásfoglalását. A *Nemzeti Újság* egy korábbi számában található a tudósítás, miszerint Jordan megmutatta, hogy Széchenyi, Wesselényi és Kossuth „mint valóságos tótok nem fajtánkhoz tartoznak.” Pozsony-

ban – folytatódik a beszámoló – már kiderítették: a legtöbb magyar szó szlovák eredetű.²¹ Mindezek ellenére Jordan értekezését a *Nemzeti Újság* vezércikk-ként közli az alábbi szerkesztési megjegyzéssel:

„T. Kollár János ur a P. Hirlapban azzal vádolta tván, hogy hitszónoklatiban a magyar nemzetiség ellen a legmérleglanabb kifejezésekkel ellenszenvet törekedett gerjeszteni halgatói(!) kebelében; ezen vádra mentségül a t. ur érdekkelt hitszónoklatának jelen bírálatát küldé hozzáink, azon kéréssel, hogy ezt közzé tennénk; mi kérésének engedünk ugyan, de egyszersmind kinyilatkoztatjuk azt is, miszerint a jelen bírálat legfeljebb is csak azt tanúsítja, hogy a t. úr nagy tót költő, s szenvedélyes pártolója a tót nemzetiségnek; de azt, miről vádolta, csak egy szócskával sem száfolja meg, s mi inkább *incusativus*, mint *excusativus* természetűnek találjuk ezen egész nyilatkozatát; ha azonban a jó úr máskép vélekedik, ám legyen neki az ő hite szerint.”²²

Ez a gúnyolódás azonban még mindig inkább felelhetett meg Kollár célkitűzésének, mint a *Pesti Hírlap* epés megjegyzésekkel teli híradása. Az az értesülés, amely szerint Kollár itáliai útleírásának²³ magyar fordítása esetleg megjelenik, csúfondáros megjegyzésekre készíteti a *Pesti Hírlap* újságíróját. Ez a nyelvészketőt történésznek éppen úgy szól, mint a *Slávy dcera* szerzőjének, és a hír beleilleszthető a szlovák–magyar nyelvvitába is. A fővárosi hírek között megjelenő értesítés nem keltett különösebb figyelmet, idéznünk azért érdemes, hogy a méltányosabb megitlélés mellett lássuk az ellenséges beállítottságút is:

„Irodalmunk talán nemsokára egy ritka becsű művel fog gazdagodni. Egy ismerőünk látogatók meg e napokban, s mint bámultunk el, midőn láttuk, hogy ő a tótok arany érdempénzű nagy mogulja és Petrarcája és isten tudja micsodája, ama – Pestet kivéve – mindenütt híres pesti tót pap J-K-nak két évvel ezelőtt tett olaszországi utazását borsónyi verejtékcöppék hulladozása közben magyarra igyekszik átfordítani.”²⁴

Ján Kollár magyar környezetben

A hangnem pamfletszerű, mégis – a közlemény egésze – arról tanús-kodik, hogy Kollár köre és a *Pesti Hírlap* között létezett valamiféle kapcsolat. Nem tudjuk, hogy mennyi az igazságtartalma a hírnak; nem tudjuk, ki lehetett a fordító? (Szeberényi Lajos-e, aki már 1848-ban kis kötetnyi szlovák népdalfordítást mutatott be?)²⁵ A hírből egyértelműen kiolvasható, hogy a *Pesti Hírlap* újságírójának olyan ismerősével van dolgunk, akit Kollárhoz is valószínű kapcsolat fűzött: nagyon csekély az esélye annak, hogy az ismeretlen fordító Kollár tudta nélkül kezdett volna neki a kissé nehézkes és idézetekkel zsúfolt, etimológiákkal súlyosított értekező próza fordításához. Jóllehet Kollár és a magyarok közt inkább a polémia heves hangneme volt az érintkezés eszköze, a dialógus kezdettől fogva megvolt, és meg is maradt.

A közvetlen előzmények közé lehet számítani Horvát István és Kollár vitáját a horvát–magyar viszony sarkalatos pontjának (nevezetesen a „*pacta conventa*” vagy a leigázás problémakörének) megítélésében, illetőleg a szláv östörténet kérdésében. Az 1840-es esztendőkre ugyancsak kiéleződött horvát–magyar államjogi, nemzetpolitikai és nyelvi vitára Horvát István röpirattal reagált,²⁶ amelyet Kollár német nyelvű újságikke követett.²⁷ Kollárt elsősorban Horvátnak az a tétele készítette írásra, miszerint a *kérkedés* (Prahlerei) a szlávok nemzeti tulajdon-sága lenne (sei auch jetzt noch der National-Charakter der Slaven). Még ugyanabban az évben, 1844-ben Horvát Istvánnak magyarul is, németül is újabb röpirata jelent meg, csakhogy hozzáfüzve Kollár „*Iga-zítás*”-ával (Berichtigung), és így az olvasó mindenkit álláspontot megis-merhette.²⁸ Mindkét vitázó fél egy jóval korábbi korszak etimológiai alapú történeti szemléletét képviseli, a hatalmas összegyűjtött anyag-ból önkényes levezetéssel igazolják nézetüket. Csakhogy az álláspont valójában nem történeti, hiszen a vitázó felek éppen a nyelv történeti változásairól nem vesznek tudomást, a hasonló hangzás elegendő érvül szolgált szavak megfeleltetésére. A jelentésváltozás elemzése szintén kívül maradt vizsgálódásukon. Annyit azonban meg kell jegyeznem, hogy Horvát jól ismeri a kérdés szláv irodalmát is. Šafárik, Dobrovský, Kopitar, Bernolák, Balbinus, Pessina, Scserbatov, Karamzin, Katančić, Dubravius, Pubička, Krčelić, Valvasor, Belostenec, Palkovič, Linhart

Ján Kollár magyar környezetben

tartozik az idézett szerzők közé, nem is szólva magáról Kollárról, akitől a *Slávy dcera* egy szonettjét idézi prózai fordításban (*Acheron*, 531. szonett). Más kérdés, hogy önkényes citátumok mindenkit félnek felró-hatók, sőt: akadt olyan kutató, aki Kollár etimologizálási módszerét magyar forrás tanulmányozására vezette vissza.²⁹ Szempontunkból azonban ismételten azt hangsúlyozzuk, hogy Kollárnak módja volt a válaszra, szabadon publikálhatott, vitázhadtott; s ha támadások érték is, mindenig akadt olyan kiadvány, nyomda, amely rendelkezésére állt, hogy a maga álláspontját kifejthesse. Még annyit: tekintélyes mennyiségű Kollár-cikk, illetőleg Kollár műveiről szóló beszámoló jelent meg a magyar és a magyarországi német sajtóban, és nem feltétlenül ellenséges indulatú. Legyen példánk Kollárnak egy 1841-ben közölt értekezése,³⁰ amellyel a közös szláv–magyar történelem egy jelentős eseménysorozatáról tudósít. A használt szakirodalom korszerűnek minősíthető, hiszen legföbb és perdöntő hivatkozása Kopitar *Glagolita closianusa*, amely a magyar tudományos világban is kedvező fogadtatásra lelt. S ami még inkább lényegesnek tetszik: Kollár az általa *Salavár* (Zalavár, Salzburg, Moßburg, Morburg) jomjainál tett látogatásáról számol be, Magyarországról mint „in unserem Vaterlande”-ról szólva, a szent hely emlékről pedig die *Wiege des pannonicisch-ungarischen Christenthums*-ként megemlékezve. Nyilván ez a visszafogott hangú előadásmód a szláv és a magyar történelem korai korszaka közösségeinek emlegetése az oka, hogy Kollárnak ezt a cikkét hamarosan magyarra fordították, és elismerő kommentárral jelentették meg.³¹

Az evangéliikus egyház sem maradt mentes a nemzetpolitikai és a nyelvi vitáktól. Igaz, ezek attól lettek igazán bonyolultakká, hogy a szlovák–magyar ellentétekhez szlovák–szlovák ellentétek társultak; nevezetesen a magyar nemzeti mozgalom nyelvi célkitűzéseinek ellenzése mellett fellángoltak Kollár és Štúr híveinek ugyancsak a nyelvet érintő csatározásai. A *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* az 1840-es években helyt adott *valamennyi* vitatkozó félnek, jóllehet a belső szlovák polé-miában inkább Kollár hívei kaptak teret. Itt jegyzem meg, hogy Székács József másutt már több ízben emlegettet, drámai hangú, a megbékélést célzó cikksorozata mindenkit vita kiegyenlítésére törekedett.³²

Ján Kollár magyar környezetben

Egyfelől kárhoztatta mindeneket, akik „az egész egyházat magyar nyelvtanulási ’s terjesztési intézettel kívánták lealacsonyítani”, másfelől kézfogásra szólította föl Kollárt, Štúrt és a legtöbbet támadottat, Hurbant, arról győzködvén őket, hogy „az egyház csak azt akarja, amit a törvény, testvéri kimélettel és a bizalom szent eszközeivel – „a nem magyar ajkúak anyanyelvi művelődését nem kívánták gátolni. Éppen Kollárnak veti szemére (nevét nem említi, másutt viszont tisztelettel leírva), hogy „az evangyeliom hirdetésére rendelt szent széket itt-ott nyelv és nemzetiség tribunjává” változtatta át. Ami pedig az új szlovák irodalmi nyelvet illeti, Székács álláspontja ott is egyértelműnek tetszik. Anynyit azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy Székács nemcsak fordítója volt a szerb népdaloknak és hősregéknek, hanem karlócai tartózkodása idején betekintést nyerhetett a szerb nyelvvitába is, alaposabban megismerkedhetett Vuk Karadžić nyelvi törekvéseivel. Ezt figyelembe véve szinte termézesnek tetszik, ha férőja a szlovák papságnak, hogy „csehül” hirdeti az igét, és talán ismét Kollárra célozva állítja, miszerint kiváló, „európai műveltséggel bíró” szlovák barátai „az országhatáron belül nem élő” nyelvvel foglalkoznak. Székács szerkesztőként azonban helyet biztosított azoknak, akik a magyar folyóiratban a bibliai cseh nyelv mellett érveltek (liturgiai, dogmatikai és esztétikai szempontból), mint ahogy a Kollárt támadó és védő írások egyként megjelenhetek. Schedius „fél-évszázados” ünnepén elmondott beszédet „igen szívreható”-nak, „szép igazságokkal teljes”-nek minősítette a tudósító,³³ másutt közli a lap a pesti szlovák evangélius egyházközség válaszát egy támadásra, amely egy másik újságban látott napvilágot. Jól-lehet nincsen sem név, sem semmiféle szerzőre valló jegy a cikk alatt, kollektív állásfoglalásnak tetszik, elképzelhetetlen, hogy Kollár tudta, beleegyezése, sőt: talán társzerzősége vagy sugalmazása nélkül jött volna létre ez a felelet. Annál is inkább, mert az önálló szlovák egyházközség megszervezése mindenekelőtt Kollárnak volt a szívügye és személyes sikere, és ennek a sikernek lényeges része volt a templomépítés megkezdése. A cikk szerint a szlovák egyházközség mintegy 1000 tagból áll, ebből a háztulajdonosok száma 100-nál több. Az önszerveződés és a pénzügyi háttér miatt fontos és hangsúlyos ez a szám. Az 1844. évi

Ján Kollár magyar környezetben

kerületi gyűlés óta négy esperességre oszlott az addig egységesnek minősíthető egyházközség, a németre, a magyarra, a szlovákra, illetőleg a budaira. A szlovákok itt nem idegenek, nem bevándoroltak, hanem „honnyszületett gyermekei e’ hazának”.³⁴ A cikk öntudatos hangja arra vall, hogy Kollár áll a válasz fogalmazói mögött; *haza-fogalma* is rokon az itt leírtakkal. A szlovákok és evangéliusok teljes jogú állampolgárrá való válásának igénye jelentkezik: a közös hazában ugyanolyan jogokat igényelnek, mint mások. A kérdésfölvetésben azonban benne rejlik egy másik gondolat. Az, hogy a szlovákoknak is Magyarország a hazája. Némileg ezt a gondolatot fejti ki a szláv sérelmeket felpanaszolva Melczer József. „A kiműlt anyanyelv ismerete nélkülözhetetlen eszköz annak, a’ki magasb polczáról a nép míveltségére jótékonyan hatni akar”, és ebből következik az eredetileg Herdertől származtatott, de Kollárnál és másoknál is sűrűn felvétődő téTEL:

„egy nemzet anyanyelvénak mívelését akadályozni nem egyéb, mint természet és Isten adta ama szent jogot sérteni, miszerint minden ember, minden nemzet teljes bántatlan szabadságában áll, anyanyelvét, melly individualitása, személyessége és természete fővonásainak, élete legszükséges gyökereinek és boldogsága nélkülözhetetlen factorainak egyike, mívelni és míveltetni.”³⁵

Hosszan sorolhatók azok a cikkek, melyeknek gondolatmenete vagy a különféle népek–nemzetek nyelvi egyenjogúsága mellétt tör ländzsát, vagy az államnyelv primátusát hangoztatja, többnyire hozzájéte: meghatározott körökben védi egy másik nyelv jogait. Ugyanakkor a szlovákoknak éppen ennek a „másik” nyelvnek, az anyanyelvnek kérdésében csapnak össze az indulatok, nem könnyítve meg a magyar fél állásfoglalását.

Az 1840-es esztendőkben a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban a legkülönfélébb nézetek, szerzők kaptak hangot, a szlovákok közül például Karol Kuzmány³⁶ vagy Samuil Hoić,³⁷ ugyancsak széles körű megfontolásra adott alkalmat az „új szlovák énekeskönyv” ügye (részletek a belső nyelvi küzdelemnek),³⁸ miközben Kollár zavartalanul vé-

gezte munkáját, hivatali karrierjét senki nem akadályozta. Mint meg tudhatjuk, 1845-ben válaszelményi taggá nevezték ki abba a grémiumba, amely Prónay Albert vezetésével a pesti protestáns főiskola kérdését volt hivatva megvitatni.³⁹ Ugyancsak 1845-ben azonban provokatív kérdés és felszólítás jelent meg Kollár kötetben kiadott egyházi beszédeivel kapcsolatban. A kérdés címezettje a magyar evangéliuslikus egyház fölfelügyelője. A magát *Anonymous hungaricusnak* nevező érdeklődő azt szeretné tudni, hogy a méltóságos fölfelügyelő úr mit tett Kollárnak „alkotmányunk, nemzetiségünk és hazánk ellen intézett templomi beszédei” megjelenésekor.⁴⁰ Kollár meg akaryán előzni könyve részletezőbb taglalását, beküldi a szerkesztőségbe a már említett ismertetést, amelynek szerzője J. P. Jordan, a lipcsei egyetem tanára. Az ismertetés a méltatáson kívül az 57 egyházi beszéd rövid, olykor egymondatos összegzésével szolgál, nem törekedve⁴¹ alaposabb bemutatásra. Úgy látszik, ez a kommentár nélkül publikált ismertetés nem elégítette ki az érdeklődőket, mert Dikájosz álnévvel újabb sürgetés érkezik a szerkesztőséghez: az olvasók szeretnék tudni az igazságot. Vajon ártatlanul vágolják-e az alkotmány és a haza elleni uszítással Kollárt, vagy valóban áskálódik a „törvény” és a „szabadság” ellen? Dikájosz azt kéri, hogy a kötetben közölt szövegből bizonyítsák a vádat, vagy cáfolják meg.⁴²

Nem telik el sok idő, és megjelenik a kívánt ismertetés. Szerzője, ifj. Maglódi, akit másutt Szeberényi Andorral véltem azonosíthatónak. A bibliai cseh nyelvet jól ismerő ifjabb Szeberényi bőséges kivonatokat készített a beszédekből, hol szó szerint idézve a leírtakat, hol kissé tendenciózusan összefoglalva a szöveget. Nem hamisítja meg Kollár beszédbe rejttett gondolatait, bár bizonyos hangsúlyeltolódások érzékelhetők. Még egy tényező ad más akusztikát az elhangzottaknak a kivonatban, mint az eredeti helyen. Ugyanis meghatározott alkalmakkor elmondott beszédek, illetőleg meghatározott terminológia szerint szűtt mondatok egy értelmező jellegű fordításban fölerősödhetnek, s ha lényegileg nem, részleteiben, mozzanataiban új jelentést kaphatnak. A Szentháromság utáni XXVII. vasárnapon elmondott beszéd a szláv nemzet kiterjedtségét méltatja:

„Már a' celták és gallusok előtt létezett a'szláv a'Duna felett, hol a'mostani Magyarhon van. Görög, római és német nemzettel egy idős: angol, frank, spanyol, olasz, magyar nemzet csak fél életű, – legények csak, a'mi nemzetünkhoz hasonlítva.”

Nagy célokat kell kitűzni, folytatja az ismertető, „ne legyünk egyszerű utánzók, de vezérek és föltalálók”; ne mondjuk, hogy tót stb., de azt, hogy szláv. A Vízkereszt utáni harmadik vasárnapon mondott beszédében Kollár az elfajzottak ellen szónokol...⁴³

Erre az ismertetésre már személyesen Kollár válaszol.⁴⁴ Rossz-indulatú félremagyarázást vet ismertetője, gyanúsítgatója szemére, részleteket szakít ki az egészből, rossz színben tünteti föl az egykor a megfelelő alkalomból elhangzottakat. „Alulírt nem tagadja – folytatja –, hogy azon különböző eszközök között, amelyek az erkölcsileg vallásos műveltséghez vezetnek, néha népi elemet és eszközöket is használt, hallgatóiban vagy olvasóiban nemes érzéseket és magasb, emberileg keresztyén öntudatot ébresztendő: de az egyéb népek iránti igazságtaglanság[gal] és gyanúsítással, – mellyeknek jogai szinte oly szentek előtte, mint a'magái, – soha sem történt.” Német példákra, hitszónokokra hivatkozik, akiknek követője. A gyanúsítgatásokat nem érti, hiszen három censor is jóváhagyta beszédeinek kiadását, egyik sem tette a legcsekélyebb észrevételt. „Mit tehet egy író többet, főleg az alkotmányos szabadság országában?”

Kollár ezúttal nem a legügyesebben védekezett. Pozíciója nemcsak a támadások miatt védekező jellegű, hanem azért (is), mivel valóban nem pusztán a vallás és az erkölcsiség problémáit taglalta a szószék-ről. Mindössze egyetlen beszédének személyi vonatkozásaira tér ki, egyebekben általanosságokat mond. Éppen az ifj. Maglódi által idézettekről hallgat. Aligha volna helyes naivitást feltételezni Kollárról, pontosan tudta, hogy a szláv kölcsönösségi ideája az 1840-es esztendők magyar közvéleményében a pánszláv veszéllyel társult, és a német(országi) sajtó cikkeivel alátámasztotta ezt a vélekedést. Az orosz veszély felnagyítása, továbbá az egyes szláv népek mozgalmaival kapcsolatos egységtörekvések magyar visszhangja jelzi, miséle félelmek

Ján Kollár magyar környezetben

életek a magyar közvéleményben. Jóllehet a magyar nemzeti mozgalom több vezetője kevés megértést mutatott a magyarországi szlávok nyelvi igényei iránt, azt is meg kell állapítanunk, hogy a szláv ideológusok fogalmazta röpiratokban sem mutatkozott több megértés a magyar liberális törekvésekkel szemben. A kölcsönös félreértesek, a mindenről tapasztalható fokozott érzékenység megnöveltek a vita hangerejét, kedvezőtlen irányba terelték a vitázókat.

Jól érzékelte ezt egy név nélkül közreadott reflexió,⁴⁵ amely *Egy-két szó Kollár János úr önvédelmérő címmel* jelent meg. Elsősorban a valóban szerencsétlenül szóba került személyi vonatkozású problémákról szól a cikkíró, és itt a Kollár védekezésében található támadható és félreértesre okot adó helyeket pécézi ki. Ismeretes volt egyházi körökben, hogy Kollárnak nemcsak elvi jelentőségű vitái voltak némely lelkésztársával, hanem ezek a polémiák olykor személyeskedésbe fulladtak. Ezért az eredetileg az egyik beszéd kronológiai problémái körül kibontakozott vita filológiaiag gyenge pontjaira terelődik a szó. Vagy még élő, vagy már meghalt lelkésztársának megrágalmazásával vándolja a cikkíró Kollárt. Súlyosabb azonban az, amit egy másik helyen ró föl: a példaként felhozott német teológusuktól Kollár „modora” különbözik. Idézetei a nemzeti elkötelezettségű lelkész mutatják föl Kollár beszédeiben, a cikkíró kifogásai azonban nem annyira a nemzeti elkötelezettségeknek, hanem a nem megfelelő helyen kimondott gondolatnak szólnak.

„Végre pedig kérdjük K. urat, hogyan egyeztetheti meg, polgári, emberi, keresztyén papi állásával azt, hogy midőn a' szerencsétlen nyelvzavarokat lecillapítani törekszik egyházunk és nemzünk, ő még olajat önt a' tűzbe?”

Az eddig még talán hitelesnek elfogadható vitacikk ezután átcsap a nyelvi problema ellenkező előjelű fejezetére, és Kollárnak mintegy kötelességévé tenné a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett történő felszólalást. Hogy Kollár beszédei nem csillapították a kedélyeket, ez igaz; de az is igaz, hogy az anonim vitázó olyan igényeket támaszt, amelyek teljesítése Kollártól nem várható el, sem szlovákként, sem

Ján Kollár magyar környezetben

lelkésként nem köteles szolgálni olyan ügyet, amelyet helytelenít. A cikkíró protestál Kollár védekezése, magatartása, ige hirdetésének módja ellen, de nem azért – hangsúlyozza –, mintha szükségesnek tartaná perbe fogatását, nem „haragból” hanem „szívbéli fájdalomról”. Végezetül „összinte bizalommal” kéri Kollárt: fogna vele, velük kezet, és segítené csillapítani „a nyelvzavarokat”. Történetünk – Kollár pesti küzdelmeinek ez az epizódja – azonban nem így ér véget. A kedélyek nem nyugszanak el, az események szereplői azonban ezt a hírlapokat nem folytatják. Alig telik el egy kevés idő, mikor Kollár új közleménnyel jelentkezik a lap hasábjain:

„Értesítés. Eleget teendő azok sokféle ohajtások- és felszólításoknak, melyek kiváltképen igen tiszta paptársaimtól, szóval és levelekben, intézettetek hozzáam, vajha az én, szláv nyelven megjelent egyházi beszédeim, a' szegényebb sorsu protestáns olvasókra nézve, hozzájuthatókká téteknének: ezennel késznek nyilatkozom, azoknak árat a' folyó év kezdetétől fogva 1 ft. 30 krra szállítani lehet pénzben.

Pesten 1847. jan. 28.

Kollár János
pesti evang. lelkész”

Az új közlemény régi-új kérdéseket vet föl. Magyar nyelvű lapban teszi közzé Kollár biblikus cseh nyelvű könyvének hirdetését. Vajon miért ott? Ezt olvasták tehát Magyarország protestáns lelkészei? Ki fordította magyarrá Kollár szövegét? Lehet, hogy a vele egy házban lakó Székács József? Megnyugtató válasz helyett álljon itt egy rövid összegzés: Kollár a pest-budai élet jelentős személyisége, aki tevékenységeivel hozzájárult a város kulturális világának sokszínűségéhez; mint ahogyan vitákat kiváltó munkássága ebből a multikulturális környezetből értelmezhető.

Jegyzetek

- 1 Pišut, Milan: *Romantizmus v slovenskej literatúre*. Bratislava 1974. 186. (Kisfaludy Himfy szerelmeinek liriko-epikus sorozata megfelel Kollár Slávy dcerájának annyiban, amennyiben mindenki költő együtt fejezi ki a nő és a haza iránt érzett szerelmét.)
- 2 Kósa, János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest 1937. Nagy Lajos-Bónis György: *Budapest története III.* Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest 1975.
- 3 Fried, István: Neuere Angaben zu den slowenisch-ungarischen Beziehungen. *Studia Slavica* 26 (1990) 109–114. Uő: Slavica in der deutschsprachigen Presse Ungarns im Zeitraum des Vormärz. In: *Aspekte kultureller Integration. Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. Antonín Měšťán*. Hg.: Karel Mácha und Peter Drews. München 1991. 115–127.
- 4 Doleschall, A.C.: *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde*. Budapest 1887.
- 5 Sziklay, László: *Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján*. Budapest 1991.
- 6 Uő: Maďarské vzt'ahy Jána Kollára v Pešti. In: *Dějiny a národy. Literárněhistorické studii o československo-maďarských literárných vztazích*. Věd.red.: Julius Dolanský. Praha 1965. 85–107.
- 7 Székács, József: *Szérb népdalok és hősregék*. Pest 1836. 36–37. Vő. még: Rudolf Chmel: *Literárne vzt'ahy slovensko-maďarské*. Bratislava 1973. 73.
- 8 Vereinigte Ofner-Pester Zeitung 46 (1843) Nr. 30.
- 9 Vő.: 6. jegyzet
- 10 Fried, István: Príspovok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešt-budinských spolupracníkov. *Biografické štúdie* 2. Martin 1971. 16–41.; Uő: Výsledky a úlohy výskumu slovensko-maďarských literárných vzt'ahov. *Slovenská literatúra* 26 (1979) 186–193.; Uő: Rumy és Ján Kollár kapcsolatai. *Helikon Világirrodalmi Figyelő* 13 (1967) 114–118.
- 11 Kollár, Johann: *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*. Pest 1837.
- 12 Fried, István: Lelkészek vitája a szlovák irodalmi nyelvéről 1846-ban. *Diakónia* 14 (1992) 20–25. E kötetben is.
- 13 Arató, Endre: Die slowakische Schriftsprache und die slawischen Völker in der vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts. *Studia Slavica* 14 (1968) 3–44.
- 14 Nedeljn swatečné a přiležitostné Kažně a Řecí. Budjne 1844. I–II.
- 15 Vő. bővebben: Fried István: Szlovákok Pest-Budán a 19. században. *Regio* 1 (1990) 3: 52–65.
- 16 Vő. 3. jegyzetben i.m. (Fried: Slavica...)
- 17 Székács József: Merengések. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: PEIL) 5 (1846) 677. hasáb.; Chmel: i.m. 106–116
- 18 Ormis, Ján V.: *Bibliográfia Jána Kollára*. Bratislava 1954.
- 19 Világ 2 (1842) Nr. 71.
- 20 Nemzetű Újság 5 (1845) Nr. 160.

- 21 Uo. Nr. 2.
- 22 Vő.: 19. jegyzetben i.m.
- 23 *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie...* Pešť 1843.
- 24 Fővárosi újdonságok. *Pesti Hírlap* 5 (1845) Nr. 504.
- 25 Fried, István: Die ungarische literarische Volksthümlichkeit und die ungarische Folklore. *Studia Slavica* 17 (1971) 131–143.
- 26 *Über Croatiens als eine durch Unterjochung erworbene Provinz*. Leipzig 1843.
- 27 Kollár, Johann: *Berichtigung. Gemeinnützige Blätter zur Belehrung und Unterhaltung* 34 (1844) Nr. 30–31.
- 28 *A szlavínokról, az az kérkedőkről, a' trójai háborutól első Justinianus tsászárig*. Toldalek a' kérkedő néptörténetéhez. Igazítás. Pest 1844.; Urgeschichte der Slaven oder über die Slavinen, das heißt Prahler vom Trojanischen Krieg bis zu den Zeiten Kaiser Justinian's des ersten. Anhang zur Geschichte des Prahler-Volkes. Berichtigung. Pest 1844.
- 29 Šmilauer, Vladimír: Mad'arské vlivy na filologii Kollárovu. In: *Slovanská Miscellanea*. Bratislava 1931. 180–182.
- 30 K-r, J.: Chronologisch-historische Nachricht über die Ruinen von Salavár, und die ersten Anfänge des Cristenthums in Pannonien. *Gemeinnützige Blätter* 31 (1841) Nr. 92.
- 31 K.W.: Szalavár' omladékairól, és a' keresztny hitnek Pannoniában (most Magyarország Dunántúli részében) első terjedéséről, időszámlálási 'történeti adatokból. K-r.J. után. *Religio és Nevelés* 2 (1842) I: 102–117, 121–123. hasáb. Vő. még: Dolezsalek Antal: Az első keresztny egyház' romjai Szalavárott. *Honderű* 5. (1847) I: 153–154.
- 32 Székács, József: Merengések. *PEIL* 5. (1846) 625–633, 649–653, 673–678, 697–706, 817–822, 850–854. hasáb.
- 33 Székács, József: Jubilaeum. Uo. 2 (1843) 203. hasáb.
- 34 A pesti evang. tót község (válasza): uo. 3 (1844) 479–480. hasáb.
- 35 Melczer, József: Zólyom egyházmegyei f.e. két utolsó közgyűlése. Uo. 1. (1842) 177–182. hasáb.
- 36 Fried, István: Po stopách dvoch neznámych listov Karola Kuzmányho.. *Literárny archív* 7 (1970) Martin, 293–300.
- 37 Hoits, Sámuel: Pártfogók és felügyelők. *PEIL* 3 (1844) 937–942, 951–971. hasáb.
- 38 Wengeričky, András: Az új tót énekeskönyv miért nem fogadtatt el minden ev. gyűlekezet által? Uo. 251–253. hasáb.
- 39 A magyarhonai evangelikusok egyetemes gyűlése. Uo. 899–900. hasáb.
- 40 Sürgető kérdés a' honi ev. egyh. mél. fölfelügyelőjéhez. Uo. 4 (1845) 790–791. hasáb.
- 41 Kollár János egyházi 's alkalmi beszédei az áhitatos nemzetiség előmozdítására. Budán 1844. Uo. 1002–1004. hasáb.
- 42 Dikájossz: Egyszerű vélemény K.J.pest.ev.tót pap egyházi beszédeiről. Uo. 1008. hasáb.
- 43 Kollár, János: Nyilatkozat. Uo. 1144–1145. hasáb.
- 44 Egy-két észrevétel Kollár János úr önvédelmére. Uo. 1239–1242. hasáb.
- 45 Kollár, János: Értesítés. Uo. 7 (1847) 147.

Párhuzamok a szöveguniverzumban

A CSEH-MAGYAR ÖSSZEHASONLÍTÁS ÚTJAI

Joggal nagyon sokszor idézik kutatók, újságírók, szlavisták Németh László *Az én cseh utam* című esszéjét.¹ Jóllehet a hivatkozások célja többnyire kapcsolattörténeti érdekeltségű, illetőleg a kelet-közép-európai, a közép-európai összehasonlítás jogosultságát tekintélyi megnyilatkozással alátámasztó, annyiban feltétlenül méltánylandónak minősíthetjük ezt a szűkítő szempontot, hogy a személyes vallomás hitelességevel szóló író (fordító!) a cseh és a magyar irodalom/művelődés lényeges kapcsolódási pontjaira mutat rá, és egy következetesen végigjárt történelemszemléletet alkalmaz két irodalom/művelődés együttláthatásának/együttláthatásának igazolására. Továbbá: Németh László fordításaival² tevékenyen járult hozzá ezeknek az irodalmi/művelődési kontaktusoknak bővítéséhez, a (nemzet)karakterológiaiailag is fontos alkotásoknak hozzáérhetővé tételehez – a magyar olvasó számára. Németh cseh érdeklödése, cseh tematikájú színműve,³ de még a *II. József*⁴ idevonatkozó passzusáig árnyalja és rétegzi a magyar olvasónak a cseh tudatról, a cseh történelemről való tudását; ugyanez az érdeklödés azonban az 1930-as esztendőkben szorgalmazott cseh-magyarlengyel nézőpontú közép-európai történelem kidolgozására tett javaslatainak szépirodalmi, esszéisztikus formában történő megformálása.⁵ A magam részéről az eddiginél talán jobban hangsúlyoznám a megszakítottság ellenében ható folyamatosságot: hiszen Némethet a történelmi események ugyan egy időre távolabb sodorták az 1930-as esztendőkben oly hangsúlyos kelet-közép-európai, közép-európai elköpzéléseitől, Husz-drámájával, majd fordításaival azonban nem egyszerűen visszatalált ide, hanem történelemszemléletét kultúraszemléletté mó-

dosította. Természetesen szerepe volt ebben a Németh László sorsát meghatározó, kedvezőtlen tényezőknek; s ebből a szempontból veszteség, hogy az 1930-as években megcélzott tézis, nevezetesen a magyar történelemnek kelet-közép-európai, közép-európai történelemként való kidolgozása megmaradt az 1930-as évek vázlatos tervei között, ugyanakkor nemileg ellensúlyozandó a veszteséget, olyantipusú nemzetkarakterológiai mégfigyelések rendszerezésére vállalkozik, amelyek éppen nem mentek ritkaságszámba (szintén az 1930-as esztendőkben),⁶ de amelyek irodalomközpontúsága valamelyest védelmet biztosított a túlságosan messzire hatoló nemzetkarakterológiai konstrukciókkal szemben.⁷ S itt még egy, eleddig viszonylag kevesebbet emlegetett szempontot iktatnék be. Az 1930-as évek nemzetkarakterológiai kísérleteinek támadó-védekező jellege nemigen engedte az összehasonlító módszer alkalmazását: a ki/mi a magyar? kérdésre adható/adandó válaszok többnyire leszűkülik, általában egy olyan, az esetek egy bizonyos mennyiséget tekintve, felületes tipologizálásra, amely ugyan elfedni igyekezett a tipologizálás alapjául szolgáló előfeltevések műviségét, azt a prekonceptiót, amely legfeljebb teleológiai eljárásnak engedett szabad kifutást, de amelytől az elhamarkodott általánosítás, a nem kellően indokolt végkövetkeztetés sem állt nagyon távol. Hiszen ahová a nemzetkarakterológia általában célzott, az a XVIII. század vége óta konstruálódó nemzetegyéniség elhatárolása volt a nemzet/népidegen (?) tényezőktől, továbbá a nemzeti történelem hívebbnek tetsző rekonstruálási szándéka, inkább egy autochton nemzetfejlődés vagy az autochtonitás ellenében ható, azt gátoló tényezők regisztrálása, konfrontálása. S hogy ez nem pusztán magyar sajátosságnak tetszik az 1930-as években, azt éppen a nagyon sokáig élő-ható cseh példa igazolja: az őröknek tételezett cseh-német antagonizmus a cseh történelem magyarázatává, a cseh tulajdonságok létesülésének indokolásává válik.⁸ Németh nemzetkarakterológiája az 1930-as években nem vagy alig él olyan komparatistikai módszerrel, amely majd *Az én cseh utamban* fontos szerepet játszik, a magyar történelem, művelődéstörténet alaptípusainak leírása nem vág egészen egybe a magyar történelmet kontextusban látni/láttatni akaró törekvéssel. Így *Az én cseh utam* egyfelől

visszatekintés, méghozzá saját előszövegeinek polémikus átértékelése, másfelől olyan közös cseh-magyar nemzetkarakterológia fölvázolását vállalja, amely az irodalom- és a gondolkodástörténet tanulságait egybevetve mintegy egymáshoz képest komplementer jelenségnak mutatja be a cseh és a magyar irodalmat/gondolkodást, amelyek csak egymással szembesítve kaphatják meg valódi jelentőségüket, pontosabban szólva: létezhet olyan nézőpont, amely ezt a szembesítést a két irodalom/gondolkodás értékelésének lényegi elemeként tartja számon. Nyilván nem ez az egyetlen szempont arra, hogy irodalmainkat a nemzetkarakterológia felől szemléljük, az pedig kiváltképpen kétséges: mennyiben járul hozzá az efféle olvasás egy irodalomtörténet létesüléséhez vagy éppen egy kelet-közép-európai irodalmi régió⁹ historikumának rajzához. Az én cseh utam ismeretanyaga esetleges, ítéletei ebből következnek, és legalább olyan jellemzők arra, hogy mi jut(hat)ott el egy érdeklődő magyar olvasóhoz; mint arra: miféle cseh irodalomtörténeti tudat szembesülhetett Jirásek magyar fordítója tollán a magyar irodalomtörténeti tudattal. Mivel még a francia, a német és az angol irodalomról a XIX. század közepe-vége óta a magyar olvasó viszonylagosan teljes képpel rendelkezett, a cseh irodalmi ismereteket nem pusztán egyéni érdeklődések véletlene határozta meg, hanem olykor a cseh-magyar politikai viszony is, amely nem feltétlenül kedvezett az alaposabb ismeretek megszerzésére irányuló törekvéseknek. Valamint: Németh Lászlónak 1930-as esztendőbeli kísérlete a közép-európai történelem, kapcsolattörténet megalapozására nem magyar előzményekre épült (voltak ilyenek, jóllehet nem a kutatástörténet homlokterében!), hanem hozzá esetlegesen eljutott népköltési gyűjtésekre,¹⁰ nem magyar szerzők nem feltétlenül korszerű irodalomtörténetére, illetőleg arra a vitára, amely a Szekfű Gyula¹¹ képviselte történetírással szemben bontakozott ki. Más kérdés, hogy éppen az 1930-as esztendőben a cseh-magyar kapcsolattörténeti értekezések-kutatások száma megnő,¹² szakfolyóiratok, szépirodalmi és ismeretterjesztő lapok közölnek fontos írásokat ebből a tárgykörből. Felnő a kisebbségi sorsba került magyarságban egy olyan nemzedék, amelynek a magyarszláv, magyar-román (történelmi, irodalmi, zenei, általános kulturális)

viszony újragondolása, az ebbe az irányba törő kutatások intenzívebbé tétele szükséglete lesz,¹³ mivel a magyar–szláv, magyar–román együttélés új tanulságainak feldolgozása, értelmezése nem egyszerűen impulzusokat kaphat a történeti anyag feltárása révén, hanem a jelenné élt történelem fölvetette kérdések igénylik a szinkron és diakron módszerek együttes alkalmazását. Némethnek az 1930-as esztendőkben alkoott kelet–közép–európai, közép–európai tárgyú dolgozatai (akár *Az én cseh utam* című esszéje) ebben a folyebb körvonalazott kontextusban értékelhetők. Hiszen még egyfelől vitaszövegek a magyar történetírás egyoldalúnak minősített, mindenekelőtt Nyugatra tekintő szemléletével, és az együttelő népek/nemzetek alkotta régió historikumában helyezné el a magyar történelmet, másfelől a nemzetkarakterológia egyoldalúságait *Az én cseh utam* konfrontációs módszere látszik szóvá tenni, „felülbírálni”, éppen azáltal, hogy nem a kapcsolattörténet véletlenszerűségeire hivatkozik, hanem párhuzamokra és ellentétekre, mint amelyek egymással, egymáshoz képest, egymás által is (vagy számottevő mértékben így) magyarázhatók.

Nem világos (és a kutatás sem tisztázta, talán mert nem tisztázhatta), hogy *Az én cseh utam* milyen mértékben gondolja tovább az 1930-as esztendő kezdeményezéseit, magyarokét és nem magyarokét, a konfrontáló tipológiáét és a máig jelentősnek bizonyuló kapcsolattörténetét. Ugyanis talán nem elégge hangsúlyozott tény, hogy éppen az 1930-as években, a *Literaturában*, az *Apollóban*, a *Korunkban* tekintélyes számban láttak napvilágot cseh–magyar összehasonlító és szembesítő jellegű tanulmányok, ismertetések; hogy Sárkány Oszkár nem az egyetlennek bizonyult magyar részről, aki cseh irodalmi problémákkal foglalkozott. A kutatás jórészt föltárta Anton Straka irodalom/kultúrközvetítői tevékenységét,¹⁴ és Karel Čapek ilyenirányú megnyilatkozásairól is vannak ismereteink.¹⁵ Az azonban ehelyt is kiemelendő: még Čapek sem hanyagolja el (részint) a komparatistikai vonatkozásokat, (részint) a nemzetkarakterológiara vonatkozó utalásokat. Nádass József 1936-os riporteri kérdésére¹⁶ nem pusztán a cseh–magyar irodalmi–kulturális, sőt, politikai közeledés lehetségeségét hangsúlyozza, nem kizárálag azt, hogy ismeri és becsüli (feltehetőleg német for-

dítások alapján, teszem hozzá) Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond nemely művét, hanem ennél merészebbnek tűnő kijelentésekre ragadtatja el magát, mikor így beszél:

„Én őszintén csodálom a magyar irodalomban azt a biztonságot és készséget, ahogy társadalmi osztályokat jellemezni tud, azt a társadalmi, még inkább társasági jellemfestést, amely talán nem takar fel mély szociális gyökereket, de magabiztos és mindig eltalálja a helyes hangot. A cseh irodalomban talán több az őserő, de sokban naívabb és nehézkesebb.”

A kettős irodalom–„portré” óhatatlanul karakterizálásba fut ki, a jóval későbbi Németh László–írással több tekintetben hasonló tónusban. Ám Németh cseh–magyar szembesítésén töprengve, akár meglepőnek vélhethetők, mit tart a cseh, illetőleg a magyar irodalom meghatározó tulajdonságának Čapek, és itt már igen jelentősek az eltérések. Kérdés: mely művek és miféle irodalmi mozgások ismerete vezette a cseh szerzőt ilyenféle következtetés levonására? Annyi bizonyos, hogy a cseh „őserő” tézise sehol nem tér vissza a magyar fejezetekben, míg a magyar „társadalmi regények”–nek tulajdonított némi felszínesség (ritkán ugyan, de) magyar kritikusoknál is felmerül. Čapek azonban nem áll itt meg; az eltérések leírása sem gátolja abban, hogy kijelentse:

„Mélyebb rétegeiben azonban a két irodalom, a két nép művészete rengeteg közös vonást mutat fel.”

Čapekről tudjuk, hogy érdeklődött a népzene és -gyűjtés iránt; megismérkedett Bartók Bélával, tisztelte tevékenységét, nézeteivel rokon gondolatokat is leírt.¹⁷ Így igazán figyelemre méltók a népművészetről elmondottak, amelyek a mélyrétegekben mutatkozó hasonlóság tézisét erősítették. Ehhez nem árt kiegészítésül hozzátenni: Čapek a harmincas esztendőkben viszonylag sürűn idézett, ismertetett, fordított szerző volt, nem hiányzott az olyan jellemzés sem, mint „Karel Čapek [!], a cseh Márai”,¹⁸ mint ahogy cseh részről is mutatkozott fordítói el-

szántság és befogadói készség.¹⁹ S bár Csehszlovákia fölbomlása kezdetétől hűzt a kultúra közvetítőinek terveit, az 1930-as évek közepén egyre-másra születtek az olyan értekezések, amelyek nem pusztán az ismertetés feladatát teljesítették, hanem tágabb (személyesebb és/vagy egyetemesebb) kontextusba helyezték a cseh-magyar irodalmi/kulturális kapcsolatok értékeléséből és értelmezéséből származtatható tanulságokat.

Czuczor László álnéven Dobossy László számolt be a *Korunk* című folyóiratban a maga csehországi, cseh irodalmi és „csehség”-elményéről.²⁰ Hitelét többek között a kisebbségiként leélt évtized kölcsönözhette, valamint az a tény, hogy Prágában járt egyetemre, a cseh szellemi élet jeles szerkesztő-író-esszéistájánál, F. X. Saldánál hallgatott (világ)irodalmi előadásokat, illetve tanulmányozhatta a cseh történelmet, a szociológiai gondolkodást. „...egy Prágába vetődött kisebbségi nemzedék tapasztalatai”-t foglalja össze írásában, abból a helyzetből kiindulva, miszerint egy alföldi, magyar, megsértett apák tájékozódni kívánó gyermeké hirtelen addig számára elképzelhetetlen világba került. A cseh „realizmus” az,²¹ ami számára, számukra a legfeltűnőbb, valamint a „véleménynyilvánítás” szabadságának megéllese, tudatosulása, valójában egy alapjaiban demokratikus államberendezkedés hétköznapi gyakorlata. Ugyanakkor a csehek és a magyarok között létező, meggyökeresedettnek tetsző előítéletek teszik nehézzé a közeledést. A bevezető megjegyzéseket történeti áttekintés követi, Dobossy szerint a XV. században váltak szét az utak. A szétváló utakat karakterológiai jellegű bemutatás szemlélteti, amelyek a társadalmi érintkezés módjaira ugyanúgy vonatkoznak, mint a szellemi életben mutatkozó rétegződésre. A csehek ma polgárosultabbak – állapítja meg. „Sehol az a merev kontraszt – veti egybe a szerző a szlovenszkoit magyar városi társadalmat a cseh világgal, a leginkább Prágáéval –, mely nálunk annyira faj.” Dobossyék nemzedékét nevezték aztán „Bat'a-cipős fiatalok”-nak, „újarcú magyarság”-nak, a maguk részéről Ady Endre és Szabó Dezső híveiként kezdték politizálni, irodalommal foglalkozni, szociológiai munkákra vállalkozni. Az a fajta kitekintés, amely Dobossy dolgozatában is jelen van, a cseh hétköznapi és

szellemi élet demokratizmusára irányult, és azt szembesítette egy régebbi típusú össztársadalmi hierarchizáltsággal. Jellemző „tipológiáj” megjegyzése: a csehek a tanárokat tisztelik, a magyarok a jogászokat, a csehek vallási élete kiegyensúlyozottabb, türelmesebb. A város és a falu között nincs a magyaréhoz hasonló különbség. „A mi erőket bírta az úri magyarság és a szegény magyarság közti szakadék.” Ebből fakad a következő megállapítás: „A magyar kultúra inkább osztálykultúra volt, mint a cseh”, és az irodalomra konkretizálva:

„A mi irodalmunkban több a magános nagy költő, az önálló alkotó egyéniségek, náluk több a középszerű, az átlag”.

S ami az egyik oldalról szemlélve hátránynak tetszik, a másik oldalon előnynek bizonyul, Dobossy szerint a kritikusnak, a kritikának a cseheknél jóval nagyobb a tekintélye, mint nálunk, „a cseh szellemi életben az intellektuális elem dominál, a magyarban pedig az érzeli. Náluk a tudat, nálunk az ösztön.” Ez mintha megfordítása lenne Čapek füljebb idézett tételenek, bár ahová Dobossy el akar jutni, igencsak egybevág Čapek gondolatával. Annyi kiegészítés még szükséges, hogy Dobossyék irodalmi olvasmányain kívül a kisebbségi magyar életben szerzett, Fábry Zoltán diagnózisára emlékeztető tapasztalatai ott érződnek írásának nemcsak megállapításain, szenvedélyén is. Részei annak a baloldali, a harmincas években olykor szélsőbaloldali ifjúságnak, amely Európa-szerte naív reménykedéssel hitt egy eljövendő igazságosabb világban, és utópisztikus nézeteit egyeztetni igyekezett a harmincas évek második felére „népfrontos”-sá átváltozott kommunista pártokéival. Ki rövidebb, ki valamivel hosszabb ideig maradt foglya ennek az eszmekörnek, amely az osztálynélküli társadalom igéretével kecsegtetett, a kisebbségi kérdést tekintve pedig az államnemzeti elfogultságok és megkötöttségek megszüntetését látszott vállalni. Dobossyék szakítottak apáik „sérelmi” politikájával, mozgalmuk azonban hamar mutatta a megosztottság jegyeit, világszemléleti és szövetségi keresései eltérései rövid idő alatt jeleztek, hogy mind társadalmi, mind nemzeti, mind esztétikai ellentétek súlyosabbak annál, hogyan megőriz-

hettek volna a szervekedés elején megteremtett egységet. A *Korunk*²² teret biztosított a bal- és a szélsőbal felé tájékozódó ifjúságnak, ám ami ennél lényegesebbnek tetszik: talán sehol másutt nem jelent meg ilyen mennyiségben a cseh és román szépirodalom magyar fordításban, mint itt. Föleg a cseh irodalomból kaphatott jól válogatott anyagot az érdeklődő, ugyanakkor az is igaz, hogy a *Korunk* viszonylag kevés olvasóhoz jutott el, magyarországi terjesztése messze nem volt problémamentes. Dobossy írása beleillik a cseh–magyar, általában szláv–magyar közeledési kísérletek közé; az említett, Čapekkel rokon gondolatot pedig ekképpen fogalmazza meg: A *lelkiség* alapformájában hasonlóság jellemzi a két népet, majd körülírván a maga „közép-európai” tudatát, célul a magyarság és Európa szintézisén való munkálkodását jelöli meg. Itt kanyarodhatunk vissza Németh Lászlónak a *Tanú*-ban és másutt között eszmeffektusaihoz: amit a kisebbségi sorsban fellött ifjúság közvetlen tapasztalatból merített, arra Németh László olvasmányaiiból érzett rá, jóllehet az „esszéisztikus” megformáltság kevésre kedvezett a problémakör elméletileg megalapozott kidolgozásának, az egyérdekűség irodalmi vetületének, a párhuzamok felismeretének tág teret nyithatott. Kérdéses, milyen mértékű Németh László „ihlető” szerepe az Adyé és Szabó Dezső mellett.²³ Míg a felismert társadalmi igazságtalanságok, az egyoldalúnak tetsző német (politikai és szellemi) orientáció ellenében hasznosíthatók voltak Szabó Dezső pamfletjei, Ady Jakobinus-magatartása és újító lelkesultsége lelkes fogadtatásban részesült a szlovák, a román, a horvát és a szerb irodalomban, nem kevésbé a kisebbségivé lett magyar irodalmakban. Részben az Ady-értelmezés bizonyult annak a közeledést segítő tényezőnek, amely a szlovák és a magyar értelmiiségek között lehetővé tette az együtt-gondolkodást, az együvé tartozás elemeinek megfontolását. És bár a cseh–magyar viszonylatokban efféle közös irodalmi élményről nem vagy nemigen szóltunk, Anton Straka fordítói, szervezői munkálkodása, a Coopération intellectuelle konferenciáin létrejött találkozások szintén a kulturális csere és a megértés ügyét szolgálták. A prágai egyetemre beiratkozott magyar kisebbségi ifjúság cseh olvasmányait sem szabad mellőznünk, amikor Dobossy írását nemzedéki val-

lomásként való interpretálását szorgalmazzuk: valójában hagyomány-értelemezések találkozásából formálódott az a megfontolás, amely túl a politikai indítékű megbékélés szükségességén a magyar irodalom közép-európaiságának (és közép-európai helyének) elméletileg megalapozottabb végiggondolását sürgette. Hogy mások mellett Dobossy tapasztalataiból indult ki, személyes sorsának alakulásából vont le következtetéseket, sőt, általánosabb tendenciaként tárgyalta azt, ami esetlegességek tűnhet, nem csökkenti „tárgytörténeti” jelentőségét. Hiszen ami egzaktabb tudományos megfontolás szerint súlytalanabbnak tetszhetett, az legalábbis személyes hitelességet kölcsönözhetett adatainak, kijelentéseinek; ekképpen társulhatott a hasonló jellegű eszszékhez, amelyek megállapításaival vitatkozhatott vagy egyet érthegett, minden esetre adataival kiegészítette a másutt leírtakat. Ezeknek az esszéknek a sorában fontos hely illeti meg a sokáig (méltatlanul elhallgatott), bár világnézeti változásaival különös utat bejáró szerző, Sztvátkó Pál *Csehek és magyarok* című írását.²⁴ Az eredetileg az *Apollo*ban publikált esszé már a megjelenés helye miatt is figyelmet érdemel, nemkülönben a szerző személye miatt is. Az *Apollo* „közép-európai humanizmus”-a közvetítette a XV. század végének, XVI. század elejének humanista álmát a közép-európai „dunatáji” tudós köztársaságról, amely nem megvalósulásában, hanem eltervezésében mondható jelentősnek: a Jagellók közép-európai birodalmi lehetőségből a közép-európai kulturális kölcsönösséggel lehetőségenek terve nőtt ki, vált maradandóvá az 1930-as esztendők magyar megközelítésében. A közös nyelv (a „nobilissima lingua”) fölfedezése allegorikus érvényeséggel rendelkezhetett, a közös nyelvre találás egyfelől a cseh–magyar–lengyel–osztrák humanizmus filológiai feltáráására készítetett, másfelől a Jagello-birodalom elmulasztott lehetőségeit az 1930-as esztendők közelítési–közeledési törekvéseiben vélte föltámaszthatónak, mind az egyérdekűség múltbeli alkalmainak, a dunatáji „kölcsönös-ség”-nek (kapcsolattörténeti) fölmutatásával, mind pedig olyan jellegű tipológiai vizsgálatokkal, mint amelyeket többek között Sztvátkó Pál között a folyóiratban. Ennek következtében Sztvátkó Pál írása az *Apollo* szellemi „stratégiajá”-nak része, leszámolás a nosztalgikus nagy-

A cseh-magyar összehasonlítás útjai

hatalmi ábrándokkal, az új, „dunatáji” orientáció kimunkálása, ezen keresztül a mi/ki a magyar? kérdésére adható (rendhagyónak tetsző) felelet egy változatának bemutatása. A személyesség, a kisebbségi tapasztalat Szvatkó írásának is fontos mozgatója, a közép-európai összehasonlító kutatás nemcsak okulást eredményezhet, hanem „néha új célkitűzés is”. Ami megint csak dicséri Szvatkó problémálatását, dolgozatában, ha fontos mellékszereplőként is, feltűnik Németh László, immár nem csupán hivatkozási tételeként, hanem tipológiai tárgyként („Peroutkát²⁵ hideg és nyugodt öntudat, Németh Lászlót lázongó és háborgó missziós tudat jellemzi”), ugyanakkor az minden esetben tőprengésre ösztönöz, hogy Németh a magyarság és Európa viszonyát fejtegető könyvét (?), ezzéért (?) szerző alkotóként, gondolkodóként szerepel, és nem a magyar és a szomszédos népek kultúráját együttlátó, a kapcsolatlehetőségeket mérlegelő *Tanú-szerkesztőként*. Talán azért, mivel Szvatkó a Némethétől egészen más kiindulópontot választott, más volt szituáltsága, részint a közép-európai föderációs kísérletek húzódnak meg fejtegetéseinek hátterében (és a föderáció feltételei), részint ama tézise, miszerint „A közép-európai népek között a magyar és a cseh két ősformát jelent”. (Szvatkó kiemelése) Az előbbi megőrzi Szvatkót a nosztalgiaztól, Čapekkel egybehangzóan a Monarchiát szintén az elmulasztott lehetőségek birodalmába sorolja (a tisztikart és a kávéházakat emlegeti a közösséggépző jelenségek között), Svájc több dolgozatában kissé távolabbi példa, amely ugyan elvileg leképződhette a szlovákiai magyarság létfeltételei között, de amelynek ugyancsak „lét”-feltétele „a közép-európai megbékélés”, amely viszont a kisebbségi kérdés ésszerű rendezésétől függ. S hogy a csehek és magyarok a közép-európai lét „ősformái”, szinte elengedhetetlenne teszi képviselőinek az „összehasonlító nyelvtudomány, összehasonlító irodalom²⁶ és összehasonlító történelem” (ki)művelését. Ennek tanuláságait Szvatkó ekképpen előlegezi:

„A helyzet ma az, hogy a cseh és a magyar forma különbségei okozzák a legnagyobb dunai bonyodalmakat, a legérdekesebb tehát az ő alapformáikkal tisztába jönni. Mert vannak alapformáik. Két múltba ágyazott nemzet, spleenekkel, szokásokkal, a gyöngykagyló fájdalmá-

A cseh-magyar összehasonlítás útjai

val kitermelt ékítményekkel,²⁷ kultúrával, társadalommal, a két fővárossal, amit diadémként rakott a két nemzet Európa közepébe. Prága és Budapest szimbolikusan mutatja a hasonlóságot és egyúttal az ellentéteset, ami a két nemzet között van: a külsőségekben sok az egyező vonás, de běvül hatalmas a különbség.”

S ha korábban (egyes értekezők szerint) a mélystruktúrákban rejtőző hasonlóságokról és a felszíni különbségekről volt szó, Szvatkó éppen ellenkezőleg, ragaszkodik az egymástól eltérő (egymással diametralisan szembenálló) alapformák téziséhez, szinte két végletként felfogva a cseh és a magyar karakteristikumot, nemzetegyeniséget. S mert (szerrinte) „kis” népeknél az irodalom pozitívabban képviseli a nemzeti jelleget, mint a nagyoknál, még a hatástörténetet is arra használja Szvatkó, hogy a recepció milyenségből vezesse le a maga tipológiai kijelentését. Beszédes ellenben, hogy a forrásul vett két munka közül az egyik (Arne Novák cseh irodalomtörténete) Németh László cseh útjának kezdő állomása volt, Szerb Antal frissen megjelent (1934) magyar irodalomtörténete Szvatkónak másik forrása, az innen nyert adatok egybevetése pedig a nemzetkarakterológiát alapozza meg. Elsőül a lírai és a racionális gondolkodás irodalmi különbözőseit emlegeti, majd *Az én cseh utam* Németh Lászlójához hasonlóan a modern irodalom megteremtésekor már jelentkező eltéréseket hangsúlyozza.

„A modern magyar kultúra hordozója inkább a költő és a művész, a cseh kultúráé inkább a közíró és a tudós, nem csoda, ha a legújabb időben a költői inyencségekre beállított magyar irodalom elefántcsonttornyot épített, mik a cseh tele kézzel vájkál a társadalmi és a szociális problémákban, s csaknem politikai párttagítációból fejlődik. Az újabb cseh irodalmat nyelvészek teremtették, Dobrovský és Jungmann, s emelkedése és esése a legújabb időkig tudósokkal állt összefüggésben, Kollárral, Šafaříkkal, Palackýval és Masarykkal. A művészek (Čelakovský, Mácha, Vrchlický), ha nem képviseltek világnezeti irányelveket, a kultúrfejlődésre másodlagosan gyakoroltak hatást, mik a publicista Havliček szerepe fejlődéstörténetileg elsőrendű fontosságú. A magyar fellendülés

elején megjelent Kazinczy, a nyelvújító, és később gyakran új utakat vágtak a Széchenyi-szerű jelenségek, de értelmük uralmát hamarosan elnyomta a líra és a lendület: Kossuth Lajos. Csehországban a költői kísérletezések fültak a tudósok hatásába, Magyarországon az értelmi indulások jelentettek álfeljöldést, mert a politikai magatartást is művészek szabályozták, mint Vörösmarty, Petőfi, Ady. A cseh világban az új nyugati szél Masarykot hozta, a magyar világban Ady Endrét”.

Ez a kissé terjedelmesebb passzus bizonyára érzékelte: mit olvassott ki Svatkó irodalomtörténetekből, illetőleg miképpen alkalmazott szociológiai elemekkel dúsított szellemtörténeti fejlődés-elképzést nemzetkarakterológiára. Hogy egy differenciáltabb esztétikai megközelítés még a tényként kezelt kijelentéseket is módosíthatja, ezúttal azért nem veendő figyelembe, mivel nem irodalomként, hanem társadalomszervező-alkotó minőségként tartatnak számon nyelvészeti/irodalmi jelenségek. Az már a Svatkó-tanulmány saját paradoxona, hogy nemzetkarakterológiai szembesítése átesztétilázódik, korántsem fogalmi nyelven előadott kísérlete a metaforákban bővelkedő nyelv segítségevel visszatalál az irodalmi formához, szinte betéttörténetekkel világítja meg a szerző a cseh és a magyar „észjárás” antinómiáit (mint amilyen Móricz Zsigmond prágai látogatásának anekdotikus eseménysora, egy párizsi cseh képzőművészeti kiállítás visszhangja stb.) S bár Svatkó megriadni látszik határozott kijelentéseitől, emíg summázva a felmutatott különbözőségek lényegét: „a két literatúrában más-más az irodalom célja és az irodalomtörténeti értékelés”, a továbbiakban a történelem fordulataiból levezethető tudati változásokat mutatja be, innen következetet a cseh irodalom/kultúra lényegi mozzanataira. Svatkó szerint a cseh irodalom, művészet, világnézet „szelídén simult Európához, nem teremtett, és engedte, hogy a meglévő áramlatok hordozzák”; „az író megjelenése után nyomban bekerül az egyik kartotékba, s »fejlődése« körülbelül annyit jelent, hogy időnként átrakják az egyik kartotékból a másikba.” Egészében a cseh racionalizmus lehetne az az összegző minősítés, amely a cseh gondolkodástörténet különböző fázi-

saiban helytállónak bizonyulhat. Végeredményben a jelenkor vagy a modernítás kihívásai egy időben igényelték a cseh és a magyar választ, a múlt párhuzamosságai emlékké lettek, a modernítás éppen az irodalom össztársadalmi, nemzeti helyének, értékelésének vonzáskörében eredményezte a lényegi eltéréseket, amelyek részösszefoglalásként aforisztikus tömörséggel ismétlik a líra és a racionalitás, az irodalom és a tudomány dichotomiáit. „Az új idők új dalaiból – emeli ki kurzívval Svatkó a bekezdés lezárását – Csehországban gyengébb irodalom, de erős politika lett, realista kultúra, Magyarországon pazar irodalom és gyengébb politika, tévedésekbe süppedő kultúrközélet”. Kifejezetten az irodalomra alkalmazva a nemzetkarakterológiából kivonható tanulságokat, irodalom és európaiság, tárgyiasság és szüntelen keresés konfrontálása bukik ki, „kétféle lélek” megnyilvánulásaként jellemzi Svatkó a cseh és a magyar irodalmat, miközben kénytelen elismerni, hogy cseh szépirodalmi olvasmányaiból másféle impulzusok is áramlottak felé. „A mondottakkal bárki szembeállíthatja a csodálatosan eredeti Švejk-könyvet, vagy Jiří Wolker, Březina műveit...” Mindezek ellenére, jól lehet nem egészen deríthető ki: mennyire Novák és Szerb irodalomtörténetére támaszkodva, ragaszkodni látszik tipológiájához:

„A cseh irodalom lelkét valahogy inkább a kultúrszomj jellemzi, a tanulni vágyás, az ember és a világ megjavításának óhaja, az Európához idomulás, a kollektív ritmus, a közösséggel és a szolidaritás párosza, a kultúrába és a társadalomba való beleélés, a demokratikus kisember dalolása. Az új cseh irodalomszemlélet ilyen alapelvek szerint ítélt. A magyar lelke a kifejeződési vágy, az önmarcangolás, az önkeresés, a formateremtési ösztön, a színek és az érzelmek ragyogtatása, az egyéniség kihangsúlyozása hozza az irodalomhoz, s ezt keresi benne leginkább.”

Svatkó dolgozata utolsó lapjain idézi meg Peroutka és Németh László jellemtaninak mondott analíziseit, és a kortársi kísérleteket figyelembe véve prognosztizál. Úgy véli, hogy kezdenek megcserélődni a szerepek: „mintha a cseh kerülné nyugalmi állapotba, s a magyar

a nemzetpubertások nyugtalanságába érkezne.” Kissé alább: „A Magyarországon éppen elmúlt folyamat esedékes a Moldva-parton: a vi-rágzás és a megtermékenyülés után az őszi lomha érzés, de Magyarországon az ellentétes folyamat következhet be, ha az értelmiség felrázó ereje a múlt századhoz hasonló módon elég erősnek bizonyul”. (Szvatkó kiemelése)

A prognózis nem számolt a cseh és a magyar érdekek ellenében munkálkodó erőkkel, amelyek már 1936-ban készülödtek arra, hogy Szvatkó elemzése időszerűtlenné váljék. A cseh-magyar szembesítés azonban nem süllyedt tudománytörténeti emlékké, előbb Dobossy, majd Németh László írásaiban a nemzeti irodalmi jelleg körvonalazódását segítette. Megfontolandó, hogy a szerzők nemigen hivatkoztak egymásra, jóllehet hármuk között kimutatható a kapcsolat. Ilyenmódon a három említett tanulmány inkább az újrakezdést reprezentálja, mint a tudománytörténeti folyamatosságot, az egymásra hivatkozások nélkül azt a látszatot keltik, mintha fejtegetéseiknek nem lenne előzménye az anyanyelvi irodalomtörténetben/történetírásban, ennél-fogva a magános kezdeményezések magyar példájául szolgálhatna a cseh-magyar nemzetkarakterológiai dichotomiákban kifejtett szerzői mentalitások, lehetőségek, olvasói recepciók elemzése. Valójában az egyes dolgozatok nem kizárolag a tárgyukként megjelölt összehasonlító kutatást célozták meg, hanem önnön helyzetük leírására vállalkozva, a hivatalosság irodalom- és nemzetszemléletétől eltérő írói törekvések előtt álló nehézségeket is példázták. Szvatkó Pál még az *Apollo* rokon eszmeiségű munkatársai körében publikálhatott, dolgozata hozzájárulás ahhoz a kelet-közép-európai, közép-európai irodalom- és mentalitástörténethez, amely az *Apollo* ifjú tudósjelöltjeinek nyelvészeti, irodalomtörténeti, történeti és összehasonlító munkásságában fokozatosan bontakozott ki, megteremtve a magyar Közép-Európa-kutatás korszerű tudományos metodológiáját. A Szvatkót követő értekezők már a felgyorsuló történelmi események szorításában kényszerültek számadásra, hogy aztán Németh László visszatekintő tanulmányában összefoglaló igénnnyel, a fordítói tapasztalatokkal felvértezetten, fogalmazódjék meg az akkoriban a magyar tudományosságból

kiutasított és később sem egyértelműen értékelt imagológiai eljárás cseh-magyar adatokra építő változata. Valójában éppen az összefüggésekben kiragadott cseh jelenségek, adatok, írójellemzések az esetlegesek, mintha elsősorban az volna a funkciójuk, hogy a magyar irodalomból kitetsző nemzetkép kontrasztanyagaként szolgáljanak, hiszen az összehasonlítás/szembesítés segítségével markánsabban rajzolhatók ki a nemzeti jellegek reprezentáló vonások. Kiváltképpen akkor, ha az irodalmi művek imagológiai értelmezéséből következtethetők ki a jellemző tulajdonságok. Ugyanakkor egy irodalmi gondolkodástörténeti elemzés nem pusztán kuriózumként iktathatja be a kritikatörténetébe ezeket az imagológiai értekezéseket.

Jegyzetek

- 1 Németh László: Az én cseh utam. (1959) In: *N. L.*: Megmentett gondolatok. Budapest. 1975, 176–185.
- 2 Jirásek, Alois: A kutyafejűek. Budapest. 1951., *Uő*: mindenki ellen. Uo. 1954., *Uő*: Sötétség. Budapest. 1953. Mindhárom fordítás több kiadást ért meg. Vö. mág: *Benedek András: Kitérő Németh László cseh útján. Irodalomtörténet*. 1980, 1051–1059.
- 3 Németh László: Husz János. (1948) In: *N. L.*: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. Budapest. 1971, II, 117–188.
- 4 Uo. 611–613.
- 5 Erről részletesebben másutt írtam: Németh László Közép-Európája. Tiszattáj 1996, 3: 50–59.
- 6 Lackó Miklós: Viták a nemzeti jellemről a XX. század első felében. Budapest. 1987 (1988).
- 7 A nemzetkép-putatásról: Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. Budapest. 1932., Fried István: Nemzetjellem–nemzetegyéniség. Tekintet 1988, 3: 62–69., Szegedy-Maszák Mihály: The idea of national character. A romantic heritage. In: Concept of national identity, an interdisciplinary dialogue. Baden-Baden 1986, 45–61., Fischer, Manfred S.: Nationale Images als Gegenstand Vergleichender Literaturgeschichte. Untersuchungen zur Entstehung der komparatistischen Imagologie. Bonn 1981.
- 8 Fried István: Kelet- és Közép-Európa között. Budapest. 1986, 93.
- 9 Uo. 22–88.
- 10 Erről bő válogatásban: Németh László: Európai utas. Budapest. 1973, 672–694.
- 11 Uő: Székfű Gyula. In: Sorskérdések. Budapest. 1989, 515–597.

A cseh–magyar összehasonlítás útjai

- 12 Minthogy külön részletesen nem lesz róla szó, itt emlitem Sárkány Oszkár munkáságát. Vö. Válogatott tanulmányai. Szerk. bev. jegyz. Sziklay László. Budapest. 1974. Teljességre törő bibliográfia, amely a csehszlovákiai magyar sajtót is feldolgozza. Káfer István: A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig. Budapest, 1985. Sárkányról a legújabban: Berkes Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete, Budapest, 1995.
- 13 Részletesebben írok erről Sziklay László tanulmánykötetének utószavában: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Budapest, 1987, 234–247.
- 14 Kindlová, Hana; Anton Straka: In: Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Zuzana Adamová, Karel Rosenbaum, Sziklay László. Budapest, 1965, 421–434.
- 15 Dobossy László: Karel Čapek. Budapest, 1961., Uő: Bartók, Čapek és a szellemi együttműködés. In: D. L. Előítéletek ellen. Tanulmányok, esszék. Budapest, 1985. 283–294. Rákos Péter: A Nyugat és a cseh irodalom kapcsolata. In: Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. R. Takács Olga. Budapest, 1980, 205–206.
- 16 Nádas József: Négyszemközt Karel Čapekkel. Literatura 1936, 177–179. A Literatura bibliográfiai feldolgozása: Galambos Ferenc: A Literatura írói és írásai 1926–1938. Budapest, 1962. Gépirat az OSzK-ban.
- 17 Vö. 15.sz. jegyzetben i.m.
- 18 A Hordubal és a Dašenka című művek ismertetésének címe: Literatura 1936, 31.
- 19 Korábbi fordítókról, fordításokról: Szenes Erzsi: Kitől tanult meg magyarul a Jókai-regények cseh fordítója? Literatura 1929, 405–407. A jobban ismert Gustav Narciss Mayerhofer mellett Jan Štělberáról is a cikk szerzője. Štělbera a katonaságnál tanult meg magyarul Szolnokon, szolnoki lányt vett feleségül, elmondása szerint három Jókai-regényt ültetett át cseh nyelvre, a Bálványosvárat, A jövő század regényét és az Enyém, tied, övé. Csak ez utóbbiról tud a kritikai kiadás. Lehetséges, hogy a másik két Jókai-mű cseh változata kéziratban maradt. Magyar művek újabb cseh fordításairól: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest, 1961, 733–734, 739–742, 840–845.
- 20 Czuczor László: Csehek és magyarok. Korunk 1938, 727–739.
- 21 Másutt „pragmatizmus”-ként neveztetik meg a csehek önjellemzése, amelyet magyar szerző is elfogad. Kovács Endre: A csehek útja. Válasz 1947, I, 424–432.
- 22 A Korunk bibliográfiai feldolgozása: Galambos Ferenc: A Korunk repertoriuma. Budapest, 1970, Gépirat az OSZK-ban.
- 23 Ennek alaposabb feltárása is szükséges volna. Németh Lászlónak és az Apollo szerkesztőjének, Gál Istvánnak, illetőleg a folyóirat munkatársainak kapcsolatáról már sokat, jóllehet nem eleget, tudunk, Némethnek és a Korunk szerzői gárdájának viszonyáról egyelőre még ennyit sem. Alapozó jelentőségű: Grezsa Ferenc; Gaál Gábor és Németh László. In: 50 éves a Korunk. Szerk. Kabdebő Lóránt. Budapest, 1977, 314–319.

A cseh–magyar összehasonlítás útjai

- 24 Svatkó Pál: Csehek és magyarok. In: A változás élménye. Válogatott írások. Vál. szerk. jegyz. bev. Filep Tamás Gusztáv, G. Kovács László Pozsony 1994, 225–246. Más hivatkozott írásai: 117–125, 190–195, 246–248. Az innen vett idézeteket a tövábbiakban nem hivatkozom.
- 25 Peroutka, Ferdinand (1899–1978): liberális, „pragmatista” újságíró, 1924–1939 között a Přítomnost, 1945–1948 között a Dnešek szerkesztője, 1948-ban emigrált, a Szabad Európa Rádió cseh adásának vezetője lett.
- 26 Svatkó szösvéről fordítja franciából a littérature comparée-t, amely Paul van Tieghem sokat forgatott kézikönyvének címe: La littérature comparée. Paris 1931.
- 27 A kisebbségi lét e metaforáját elemezte Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. Budapest, 1991., Uő: Honvág a hazában. Uo. 1994.

A SZLOVÉN IRODALOM TÖRTÉNETÉRŐL MAGYAR SZEMMEL (Előfeltevések és javaslat)

A kérdést többféleképpen föl lehet (föl kell?) tenni: megírhatja-e, meg tudja-e írni egy magyar kutató a szlovén irodalom történetét? Vagy efféleképpen gondolkodhatnánk e problémáról: van-e hozzátennivalója egy magyar szlavistának, a kelet-közép-európai problematika magyar kutatójának a több ízben, több kötetben közreadott szlovén irodalomtörténethez? Még egyszerűbben: mit mondhat egy a magyar irodalomtudomány hagyományában tevékenykedő kutató egy más (nyelvi, kapcsolattörténeti, komparatistikai) hagyomány szerint formálódott szlovén irodalomtudományos gondolkodásnak? Vajon a szlovén irodalom magyar értelmezője nem csupán visszhangozza-e a szlovén álláspontokat? Vagy magyar előfeltevések szerint írja át a szlovén irodalmat?

A probléma annyiszor vetődik föl, s válaszolódik meg így vagy úgy, ahányszor nyelvi határlépéstre kerül sor, s egy nem anyanyelvi szemlélő belép a másik irodalom anyanyelvi szemlélei közé. Minthogy a szlovén meg a magyar irodalom találkozása/találkoztatása régóta foglalkoztat, engedtessék meg egy elméleti(bb) fejtegetés, amely részint Sziklay Lászlónak 1962-es *A szlovák irodalom története* című könyve bevezetésének önjellemzését is továbbgondolja: eszerint a szlovák irodalom történetének magyar irodalomtudományos előfeltevések alapján történt megírása e kötet legföbb újdonsága.

Irodalmak érintkezése az irodalomtudomány „öntudatosodása”, azaz kezdetei óta a kritika sokat vitatott és különféle nézőpontból szemlélt területének bizonyult. Ma sem mondható el, hogy a komparatistika oly-

kor célirányosabb és nem egy ízben „szakmaibb” kérdésfelvetéseire a nemzeti irodalom folytonosságán örködő kritikusok minden esetben kiélegítő válaszokkal (válaszkísérletekkel) szolgáltak. Annak ellenére, hogy az (irodalom)elméleti előfeltevéseknek mind iránya, mind jellege az utóbbi évtizedekben változott. Ma már egyre kevésbé lehetséges a „belterjes” kritikusi „gazdálkodás”, mind fokozatabban válik szükségessé a kultúrák, a szövegek együttszemlélése. Míg a korábbi korszakot (a komparatistika ún. francia „iskolája” szerint) talán az jellemzte, hogy a valóságosnak tekintett kapcsolatok „fejlődési” sorában jelölte meg az elemzés tárgyát, olyan „nemzetközi szellemi viszonyrendszerben”, olyan „tényekben”, amelyek írók, művek, tárgyak között közvetlen érintkezésekben realizálódnak (hatásban, fordításban, a „források” nemzeti irodalomba átvezetésében), ma inkább a „kulturális emlékezet”-et fölelevenítő írói magatartás és mű foglalkoztatja a komparatisták (és talán nem pusztán a komparatisták) egy részét, másfelől, ezzel szoros összefüggésben, a kultúrák, a szövegek találkozása, egymásba szövődése. Ha korábban a források, hatások, közyetítések hierarchikus rendbe sorolhatóságát szavatolta a tárgy- és motívumtörténet (Stoff- und Motivgeschichte), valamint a hatáskutatás meg a kontaktológia, ma nem feltétlenül a linearitás megszabta kronológia szerint elrendezett *irodalomtörténet*, hanem az irodalmi alkotás és előszövegei, továbbá kontextusa nem bizonyosan ok-okozati viszonylatokban szemlélendő egymásra vonatkoztatási lehetőségei kínálnak termékenyebb szempontokat. Mindehhez, nevezetesen ami az irodalomtudományos átrendeződést illeti, idézem Kulcsár Szabó Ernőnek egy tanulmányát (*Hogyan és mivégre írnunk irodalomtörténetet az ezredégen?* Irodalmi Szemle 1994. 5: 2–9.):

„Ha elmarasztalandó az az értelmezés, amely a horizontok közötti közvetítést nem időben előre, hanem visszafelé valósítja meg, akkor azzal vagyok kényetlen kapitulálni, hogy számomra képtelenség a fordítottja. Nem a múltba szeretném integrálni a jelent, hanem a jelentbe a múltat. Droysen értelmében »előtörténetünket« látom a múltban, azt a hagyományt, amelynek eredményeivel, produktumával élünk együtt, s bizonyos fokig azok vagyunk magunk is.”

Míg a pozitivista korszak az irodalmat szigorú rendszerszerűségében és ebből következőleg meghatározott osztályozási szabályok szerint vizsgálta, az írói recepcióban a schereri triádból a *meganultat* (das Erlernte) hangsúlyozta, végső fokon a passzív elsajátítás műveletét tárta föl, így irodalmak kapcsolataiban alá- és fölérendeltségi viszonyt tételezett, az átadás és a befogadás folyamatát mechanikus műveletként tartotta számon (egy inkább feltételezett, mint igazolható „eredetiségi”-eszme jegyében), addig a jelenkor irodalma és az ezt az irodalmat figyelemmel kísérő kritika relativizálta mind az eredetiségi ideját, mind pedig megfizsítette a recepció fogalmát a rá aggatót sanda jelzőktől, és mintegy az irodalmi alkotás (az írói teremtés) pregnáns karakterisztikumaként tárgyalta. A pozitivista korszak Kelet-Közép-Európában talán nem is azzal tünt ki (bár azzal is), hogy a természettudományok, különösen a biológia módszeres eljárásait igyekezett az irodalom- és a történettudományba átültetni, hanem olyan kifejezetten önelvű *nemzeti* tudomány rendszerének szervezését, fogalmi struktúrájának kialakítását vállalta, amelyben a nemzeti eszmétől vezérelt nemzeti irodalom ugyan magához asszimilálta a más nyelvkből/kultúrákból származó/származtatható indíttatásokat, végeredményben azonban nemzeti kultúrák *létharcában* (struggle for life) valamilyen módon átadó és nem befogadó félként küzdött a maga identitása, nem egy ízben egyedisége, minden esetre más, a leginkább a *szomszédos*, a vele egy országban/birodalomban élő kultúrákkal egyenértékűsége, fensőbbsége elismertetéséért. Ha a kelet-közép-európai szláv irodalmak és a magyar irodalom – ennyit hangsúlyoztak a kutatók – nyugatról érkező eszméket, versformákat, műfajokat, témaikat fogadtak be, az irodalmi folyamatban ezeket többnyire a hazai hagyományok szerint illesztették be az irodalmi rendszerbe, ám a továbbiakban a nemzeti irodalom befogadóból átadóvá emelkedett, s most már onnan vettek át témaikat, műfajokat stb. a szomszédos, a vele együtt élő irodalmak, amelyek között egészen a XX. század elejéig voltak differenciáltak és kevésbé differenciáltak, teljes műfaji rendszerrel rendelkezők és nem teljes műfaji rendszerrel rendelkezők.

Jórészt ez a szemlélet határozta meg a kelet-közép-európai irodalomtörténeteket, még akkor is, amikor a pozitivizmus virágkora el-

múlt. Igaz, régiókban a pozitivista irodalomtudomány csak kis részben végezte el azokat a nemzeti irodalomtörténeti (filológiai!) feladatakat, amelyek megnyugtató módon biztosították volna az „utókor” számára az alaputatások magasabb szintű továbbgondolását. A mai-napság a válság jeleit mutató textológiai, lexikonszerkesztési, szövegkiadási munkák akadozása a pozitivista elméleti gondolkodás korszerűtlenné vált utóéletére, mindenekelőtt a kapcsolattörténeti kutatások (s nem elemzések!) mennyiségi tényezőket hangsúlyozó módszerének hatására vezethetők vissza. A kelet-közép-európai irodalmak „nyugati” és „keleti” irodalmakhoz fűződő viszonyrendszerében nem egyszerűen a közvetlen érintkezést dokumentáló vagy dokumentálhatatlan megfontolások érvényesültek, hanem (például) a regionális kutatás a szomszédos irodalmakhoz való viszonyítás során az adott irodalmonak a másikhoz képest kimutatható „nyugati”-ságát értékelte.¹ Ez összefügg azzal, hogy egyfelől a regionális csoportképzésben viszonylag csekély szerephez jutott a kifejezetten irodalmi/esztétikai kontextus gondolata, másfelől az irodalom sokáig és sok helyüt mindmáig a szociológia, a (napi) politika „szolgálólánya”-ként sorolódott be egy nagyobb rendszerbe. Nemigen vitatom, hogy mind az írói életmű, mind az egyes művészeti alkotás tágabb kontextusát külső körülmények (is) alakíthatják, módosíthatják, olykor erőszakkal kívánják meghatározni. Az azonban aligha indokolt, hogy a fikcionált létharc vagy a taine-i „milieu”-fogalom szerint tekintsünk alakulástörténetükre.

Lényegében nem oldotta meg az irodalomközi együttes feltételrendszerének problémáját a nyelvrokonságra korlátozódó aspektus sem. Pedig ennek hagyománya és tekintélye (gondoljunk Vatroslav Jagić *Isztorija szlavjanskoj filologii* című magisztrális monografiájára), a ráhivatkozó intézményrendszer (szlavista, finnugrista kongresszusok, folyóiratok stb.), a meghirdetett interdiszciplinaritás és a tudományos szóhasználat révén növelte esélyét. A szlavistikai hagyományos felfogása szerint a szláv irodalmak és kultúrák „lélekrokonság”-át eleve biztosítja az ószláv nyelvi örökség. Teljesen azonos kulturális örökségről mégsem szólhatunk, hiszen mind az írásbeliség, mind az első államalakulatok, mind a vallás és az ahhoz kapcsolódó kultúra tekintetében egé-

szen korán számottevő különbözők mutathatók ki. Ez a nyelvészeti alapozású és irodalomtörténeti előfeltevésekre hivatkozó, az 1820-as esztendőktől fölerősödő elmélet elterjedt a szláv kultúrákban: Ján Kollár az 1830-as évek közepére készült el *A szlávok irodalmi kölcsönösségeiről* (vzájemnost) szóló röpiratával, ennek közvetlen előzménye Ján Herkel² latin nyelvű munkája egy össz-szláv nyelvről (*Elementa Universalis linguae slavicae...* 1826), illetőleg Šafárik irodalomtörténete (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* [1826]), amelynek egyes száma jelzésértékű. A mű jellegéből következik, hogy a könyvben nincs szó a magyar irodalomról, csak elszórtan néhány olyan, nem annyira irodalmi, mint inkább művelődés- és kapcsolattörténeti jelenségről, amelyre egy szláv irodalomtörténeznek reagálni kell. S bár a komparatistikai szempont pusztán a nyelvrokon irodalmak egymás után történő tárgyalásában érhető tetten, a továbbiakban a szláv egység gondolatát előlegezi ez a fajta nyelvi–irodalmi szemlélet. Az a körülmény azonban említi érdemel, hogy mindenből „szláv” szerző műve Pest-Budán jelent meg, olyan nyomdánál, amely magyar és más, a városban honos nyelvű könyveket adott ki. Nem kétsséges, hogy három, korszakalkotón fontos műről van szó, egy tágabb horizontú, regionális nézőpont a magyarországi, közelebbről pest-budai kontextusra célozhat. S talán ott sem hibázik nagyon a kutatás, ha például a magyar és a szlovák Herder-recepcióban mutat ki közös vonásokat, amelyekből a szlovák és a magyar nemzet-, nép- és irodalomtudat számos hasonló elemére lehet következtetni. Innen már csak egy lépés, hogy a szorosabb értelemben vett irodalmi komparatistika közelebb lássa egymáshoz a szlovák meg a magyar, mint a szlovák meg az orosz irodalmi „fejlődési sorok” analógiáit, tipologikus mozzanatait. Mindez a XIX. században nem vagy alig tudatosodott (legföljebb a szláv–magyar nyelvi érintkezések némileg egyoldalúan elemzett problémakörében), hiszen még a szlovén költők egy részének magyarságszemléletét (például Stanko Vrazét vagy Anton Aškercét) is sok tekintetben áthatotta a nemzetiségi kérdés, a nemzetpolitikai megközelítések értelmezése. Hogy mégis, mindenek ellenére részint a nyelvrokonság alapú irodalmi csoportképzés és általában a regionális nézőpont egyoldalúsága nem

volt kizártolagos, részint a nyelvészeti (és elsősorban ott) az összehasonlító nézőpontnak más jellegű horizontjaival is találkozhatunk, az mindenekelőtt Jernej Kopitar és France Miklošič fölisméréséinek köszönhető, akik az areális nyelvészeti megalapozásával egy differenciáltabb régiószemléletet tettek lehetővé. Elsősorban a Balkán-nyelvészetre irányuló megfigyelések érdemelnek említést, az nevezetesen, hogy az albán, a bolgár meg a román nyelv hasonlóságainak bemutatásával kilépnek a nyelvrokonság szükséges szabott kereteiből, és a regionális nyelvszövetségnek (Sprachbund) egy más változatát demonstrálják, amelyre aztán a magyar nyelv- és irodalomkutatás (Gáldi László 1947-ben) erőteljesen fog reagálni. Igaz, ezt a pozitív reakciót ösztönzi Bartók Béla népzenekutatásainak befogadása, a „közép-európai zenei zsgagon”-nak a könnyűzenében (például az operett-dallamokban, amelyek szláv, magyar és osztrák elemekből adódnak össze) megnyilatkozó érvényesülése mellett a magyarság és a szomszéd népek zenei folklorjának tipológiai analógiái és egymásba szövődései a kelet-közép-európai gondolkodást erősítik; a különféle föderációs tervek kudarca azonban eltérő nézőpontok naív kiegyenlítésében is megjelölhető. Nevezetesen abban, hogy a föderációban gondolkodók saját nemzetük politikai igényéből indultak ki, és emellé rendelték a más nemzetek ugyancsak (legalább oly mértékben indokolható, alátámasztható) politikai igényeit.

Az azonban a kutatások előrehaladtával világossá vált, hogy a valóban sűrű és szövevényes kapcsolatok (talán kevésbé: a fordításirodalom) ellenére egyes szláv irodalmak mily kevessé haladnak párhuzamosan más szláv irodalmakkal: például az orosz a bolgárral vagy a szlovénnel, a klasszikizmusról és a romantikáról töprengve a szerb a lengyellel. Viszont a szlovén meg a magyar romantika, valamint a cseh és a lengyel, legalább egy, a nemzeti irodalomban perdöntően jelentős képviselője, Vörösmarty, Prešeren, Mácha és Mickiewicz révén szinte fólkínálja a párhuzamosságok vizsgálatát, a konfrontációs elemzéseket. S ha az orosz irodalom befogadástörténetére vetünk egy futó pilantást, feltűnő, hogy a kisebb szláv irodalmakban éppen nem a szláv tudatú Dosztojevszkij regényírása ösztönözte követésre az írástudókat, hanem Turgenyev recepciója minősíthető nagyon jelentősnek, éppen

úgy, mint a magyar irodalomban a XIX. század végén, a XX. század elején. Általánosságban elmondható, hogy a hagyományos szlavistikai álláspontot hirdető és kisebb részben az ennek az álláspontnak eredményességében a kapcsolattörténeti adatok „eltérő” statisztikája miatt kételekedő nézet képviselői egyként azon a körön belül maradtak, amelyben a kutatók egyrészeről a regionális irodalomközi együttest az érintkezések és a többnyire külsőleges karakter vonásokban kimerülő párhuzamok szerint vélték meghatározhatónak (az irodalomról szólva ilyennek tekintem a nyelvrokonságot, jóllehet nem vitatom a szlávizmust, a szláv tudat funkcióját a nemzeti mitológia, a nemzeti tudat, az állami-politikai szervezés és nem utolsósorban a tudományos-irodalomtörténeti aspektus kialakításában), másrészről érezhető az irodalmi érintkezések filológiai adatainak egyszerre túl- és alábecsülése: túlbecsülése olyan értelemben, hogy az adatok mennyisége elfedi az adatok helyi értékét, alábecsülése viszont abban nyilatkozik meg, hogy az összegyűjtött anyag válogatása nem az anyag természete szerint, hanem olyan előfeltevések alapján történik, amelyek mellőzni látszanak (egyszerűsítve mondjam) a filológiát – a nemzeti és/vagy (napi) politikai időszerűség kedvéért. Az irodalmi érintkezések elemzése a filológiai jellegű feltárást (is) igényli, de a merőben és egyoldalúan filológiai jellegű feltárást nemigen alkalmas az irodalmi folyamat összetettebb-retegzettebb jellemzőinek bemutatására.

A szlovén–magyar viszonylatokban szintén fölvethető az esetlegesen közös, esetlegesen különböző kulturális emlékezet kérdése; az Osztrák–Magyar Monarchia keretében az ellenkező „nemzeti” élményektől függetlenül inkább közös, a korábbi évszázadokra vonatkozatva csekélyebb mértékben közös és/vagy hasonló hagyományokra gondolva. A kulturális emlékezet szorosabb értelemben vett „poétikai” összetevőit szemlézve az ‘imitatio veterum’-nak a francia irodalmi gondolkodásban (és részint a német XVIII. század végi vitákban) Querelle des anciens et des modernes-ként (antikok és modernek csatájaként) artikulálódó, kétfelé irányuló költészettelfogását a XX. század eleji modernitásban látjuk viszont (nagy hangsúlyjal Apollinaire-nél), ám a konkrét poétikai kérdésekkel elvonatkoztatva, általánosabb

esztétikai megfontolások kerülnek az előtérbe: miképpen igazodhat el a költő a múlt felől tekintett jelen (antikok), illetőleg a jelen felől értelmezett múlt (modernek) útvesztőiben. Honnan célszerűbb és termékenyebb ez a szemlélödés? Annak belátásával, hogy a legszorosabban értett „imitatio” szerint eljáró költöt válogató-minősítő magatartása jellemzi, mivel vállaltan a hagyományból, a múltból merít, látványosan hivatkozik rá, mintha utánozná, végeredményben mégis a maga hozzájárulását formálja meg. A kérdésfölvetést árnyalhatja, hogy a(z irodalmi) múlt nem pusztán kronológiaiag értékkelendő, az időszámításnak hagyományos szerepe éppen a kulturális emlékezet állandó jelensével való léte során szabadulhat meg merő „antikváriusi” jellegétől (Nietzsche), kaphat ennek révén maga, az imitatio alkotó-teremtő értelmű jelentést. Az időfogalom átértékelését igénylő költészettel feltehetőleg ezért fordult oly kíváncsisággal (a XX. század első évtizedeiben nemcsak a magyar irodalomban) Bergson bölcseléthez. Mandelstam *A szó termesztrajzáról* írt 1922-es tanulmánya összegzi mindenből, amit Bergson időmagyarázatából a maga részére fontosnak tart:

„Bergson a jelentéseket nem az időbeli egymásutániság törvénye alapján szemléli, hanem térbeli kiterjedésük szerint. Őt kizárolag azok belső kapcsolata érdekli. Ezt a kapcsolatot megszabadítja az időtől, és külön vizsgálat tárgyává teszi. Ilyenmódon az egymással összefüggő jelenségek olyan legyezőt alkotnak, melynek szárnyait az időben ki lehet teríteni, de amely ugyanakkor alkalmas az ésszel-felfogható racionális összejárásra is.”

A kulturális emlékezet ott munkált a magyar századelő lirájában is, az osztrák, a magyar és a szlovén (s jórészt a horvát) századelős modernség műtárgy-versei, régebbi korokra hivatkozó-utaló költeményei, „mitologizálása” ugyan részben egy modern antikvitás-recepció lehetőségeit is föltárták, ám sokkal inkább a kultúrák-nézőpontok találkoztatását sugallják: a hagyomány értelmező alkotó aképpen lesz részévé a hagyománynak, hogy reflexióit, világ- és műerzékelését befűzi. Úgy mondja el/újra a hajdani idők kultúráját, hogy érvényesít

és áttetszővé teszi, miszerint egyszerű költészettörténés mindenből, másrészről ez az ő változata.

Az irodalmi komparatistikában olyképpen (is) fölmerül a kérdés: milyen mértékben abszolutizálható a(z anya)nyelvi eltérés szempontja? Minthogy az irodalmi művet sokan joggal tekintik nyelvi műalkotásnak, aligha mellőzhető a válasz. Valóban az anyanyelvi kultúra (mindekekkel a nyelvi-nyelvtörténeti hagyomány) felől határozható meg kizárolag az irodalmi mű? Itt csak célozhatók Ezra Poundnak és T. S. Eliotnak a világkultúrát egy alkotásba foglaló „többnyelvű” verseire, annál is inkább, mivel szláv-magyar viszonylatban általában, szlovén-magyarban különösen a Pound-típusú közös emberiségi múlt tematizálódása érthetően nem játszik szerepet, mind a magyar, mind a szlovén kétnyelvűség irodalmi változata más időpontokban, más funkciókban, egészen más jelleggel kap helyet a költészettörténések során. Az azonban még messze nincsen föltárva, hogy a Monarchia-kultúra, a Monarchia-szöveg miképpen formálódik át, újra a szlovén meg a magyar irodalomban; hogy például egy 1955-ös magyar Monarchia-regény, Szántó György kedvezőtlen körülömények között keletkezett *Csődje* és egy, a közeljövőben napvilágot látott és magyarra is lefordított szlovén Monarchia-regény, Kajetan Kovič *Pot v Trentoja* mennyiben továbbírása, átértelmeződése egy közös (?), eltérő (?), hasonló (?) Monarchia-szövegnek. Illetőleg: a századfordulós modernség irodalma, a szlovén Moderna költői és a Nyugat című folyóirat poétái miképpen látszanak? Látszanak-e a mai posztmodern lirában és/vagy a posztmodernet legalább is tudomásul vevő irodalomtörténeti gondolkodásban? Még tovább: a pozitivizmussal, a szellemi történettel, a strukturalizmus első nagy korszakával leszámoló, a marxista nagyelbeszélés kényszerétől megszabaduló szlovén és magyar hermeneutika, dekonstrukció, újhistorizmus, a már fölbukkanó posztkolonialista irodalmi gondolkodás miképpen írja szét és írja újra részint a szlovén irodalom, részint a magyar irodalom történetét, részint azt a tágabb kontextust, amelyben a szlovén és a magyar irodalom századokon át teremtődött? És még mindig tovább: az irodalmi/irodalomtudományos gondolkodásban helyet kapott-e a német posztmodern gondolkodójának, W. Welsch-

nek a *radikális pluralitásról* szölt álma (vagy fejezetése – mondhatnám); ami a regionális meghatározottságokat illeti: mennyire hatja át a tudatokat (nem a közép-európáiságnak szlovén részről főleg Drago Jančartól, magyar részről számos kutatótól hangoztatott tézise, hanem) a többkultúraltságnak a régió múltszemléletét átható fölismerése? Kezdve azon, hogy a kétnyelvűségnek szociokulturális összetevői mellett az irodalmi (irodalmi nyelvi, műfaji, retorikai) hagyományt átertelmező mozzanatait hangsúlyozza a kutatás, folytatva azon, hogy az irodalmi érintkezések, hatástörténeti vizsgálatok során az egyidejű egyidejűtlenségek érvényesülnek (*Gleichzeitigkeit der Ungleichzeitigkeiten*), egészen odáig, hogy a kulturális emlékezet kontextusába helyeződnek az „irodalmi fejlődési sorok”, ennek következtében a kapcsolattörténetet adataitól függetlenül éppen a regionális nézőpontot érvényesítve léphetnek egymással párbeszédbe az irodalmak. Annyi előzetesen is elismerhető, hogy a sokáig egy kormányzás alatt, egy gazdasági-politikai-katonai egységbe kényszerített népek, nemzetek között kulturális kölcsönhatás alakulhat ki. Azt sem szokták vitatni, hogy a sokáig megmaradó latin nyelvű (irodalmi) univerzalitás szintén létrehozhatta a műfajok és a nemzetbölcsleti gondolatok közös (fogalom)rendszerét, amelynek anyanyelvi adaptálása ellenben a par excellence nemzeti látószögű történelemszemlélet, a nemzeti mozgalmi frazeológia hasonlóságát eredményezhette. A „történelmi sorsközösséggel”-nek az 1930-as esztendőkre időszerűvé tett/lett gondolata inkább az irodalmi művek tematikájában mutat hasonlóságokat, másképpen szólva: a politikai történetek irodalmi „lereagálási gesztus”-ait teszi kölcsönösen fölismerhetővé. Mindezek a kulturális emlékezetbe asszimilálhatók, akár a városrendezésnek, a nyelvi fordulatoknak, az érkezési kultúrának, egyáltalában, az anyagi művelődésnek számos eleme: mint a Monarchiának nem egyszer észrevéltentül maradt öröksége. Az is igaz viszont, hogy hasonló módon munkálkodtak a Monarchiát szétzújni, felbontani igyekvő centrifugális erők, majd az ezeket az erőket az utólagos megértés során magyarázó ideák meg teoriák. Legalább olyan jellemző egy kultúrára, mit akar elfelejteni, elfeledtetni, mint az, hogy mit tart őrzésre, továbbfrásra érdemesnek.

Csakhogy a feledésre ítélt meg a megőrzésre javasolt irodalmi tünetek köre időről időre változik: így a szlovén meg a magyar kultúrában, igaz, más-más funkcióval, de széles körben jelenlévő, ható és a másság értelmezésére készítető kétnyelvűség értékelésében számottevő eltolódások mutatkoztak a XIX. század folyamán, a két világháború közötti periódusban és mainapság, mint ahogy az anyanyelvi irodalom régióból és európai, valamint világirodalmi helyének hazai ki-jelölése is sokszor egymást vitató szempontok szerint alakult. Azt sem tagadhatjuk, hogy a nemzeti irodalom meghatározásában a folyamtosság meg a megszakítottság nem egyszer különféle értékminőségekkel párosult.

Mindezeket tekintetbe véve egyáltalában nem tűnik oly merész vál-lalkozásnak egy magyar nézőpontú (mivel egy magyar szlavista, szlovenista feltehetőleg/nagy valószínűséggel ilyen) szlovén irodalomtörténeti elemzés. Sőt, ami a nyelvi/kulturális kompetenciát illetőleg hárány, az egy más nézőpontból kifejezetten előnyösnek minősíthető. A nyelvtudásnak óhatatlanul részleges volta, a kulturális „beágyazottság”-nak bármiféle „beleérzés” ellenére is szintén kevessé tökéletes megvalósultsága és az irodalmi jelenségekhez egy más műveltségi körből eredeztethető, az anyanyelvítő különböző asszociációs mezeje található abban a körben, ami hátrányként neveztetett. De létezik egy másik kör is: a más irodalomtudományos hagyományból ki/áttekintés nyomán nem vagy kevessé juthatnak szóhoz olyan előfeltevések, konvenciók, beidegződöttségek és a kánontól függő megnyilatkozások, amelyek az anyanyelvi szemlélő elvárási horizontját mindenkorban egy meghatározott irányban tartják, hiszen a másik fél előtt járó részt ismeretlen vagy kevessé elsajátított előfeltevések, világirodalmi, irány-zatpoétikai kánonok vezetik az elemzést. Míg a szlovén irodalomtörténet kialakította hierarchiáját, létrehozta irodalmának történeti, kanonikus szemléletét, a magyar irodalomból a szlovén irodalomra érkező még a szuggesztív szlovén téziseket is átirja a maga irodalomtudományos szocializáltsága szerint. S még aki eltekint a párhuzamosítástól, és lemond a szlovén–magyar irodalmi viszonylatban perifériás jellegű közvetlen érintkezések előtérbe helyezéséről, valami módon érvé-

nyesíti a magyar irodalmi gondolkodásának a XVIII. század vége óta állandóan alakuló szokásrendjét; más képpen szólva: magyar irodalomtörténeti, összehasonlító irodalomtudományi, „világirodalmi” elő-feltevéseitől meghatározottan tanulmányozza a szlovén irodalom historikumát. Ennek következtében bizonnyal más képpen fog szólni (például) a szlovén irodalomnak még a XX. század folyamán is jelenlévő kétnyelvűségéről (Cankar), hiszen a kanonizált magyar szerzők szépirodalmi munkásságában ez már a XIX. század folyamán epizódikus jellegűvé válik. Igaz, az olvasói tudatokban szinte 1945-ig fontos tényező, kiválthatólag ami az irodalmi tájékozódást illeti. Továbbá: a modernitás és a romantika viszonyának értelmezése már csak azért is eltér a szlovén meg a magyar kritikában, mivel a szlovén irodalmi gondolkodásban a romantikus Prešeren és századfordulós modernsége sorolandó Ivan Cankar helye a nemzeti irodalmi Pantheonban jó ideje vitathatatlan, annak ellenére, hogy a *Krst pri Savici* (Keresztelés a Szavican) című epikus poéma recepciótörténetét fölvázolva a szlovén posztmodern irodalomtörténet-írás megkíséri egyfelől a mű metatextusi felől nézni magát a művet, másfelől a romantika posztstrukturalista értelmezésére is kísérletet tesz, anélkül, hogy az amerikai posztstrukturalista vita főbb téziseivel számolna: Ezzel szemben a magyar posztstrukturalisták még alig-alig kísérleteztek a Prešerennel valóban párhuzamban/konfrontálva szemlélheto Vörösmarty Mihály 1820-as éveiben írt eposzainak és *Csongor és Tünde* című drámai költeményének „széitolvasásával”, jóllehet ez utóbbi mű befogadástörténetében hasonló jelenségek figyelhetők meg, mint az említett Prešeren-műben (talán *A Rom*-ról rendezett deKONferencia a kivétel). Míg Marko Juvan 1990-es könyvében felrajzolva a *Keresztelés a Szavican* útját beszédes alcímmel jelöli ki elemzése irányát: „Medbesedilnost recepciji”, a befogadás intertextualitása, addig a XX. századi magyar Vörösmarty-kutatás részint az eposzok forrásvidékét kereste föl (a latin nyelvű krónikákat, az Aeneist, Tasso műveit és így tovább), részint a jelzett Vörösmarty-alkotások kelet-közép-európai helyét kísérletezte meg leírni (idecéloztak a magam kutatásai; kétnyelvű közlés: *Hasonlóságok és különbségek*. – *Ujemanja in razhajanja*. Szerk. Ured.: Fried Ist-

ván, Lukács István. Budapest/Budimpešta 1998.) Egyáltalában: Vörösmarty igen jelentős esztétikai/költői teljesítménye ellenére a magyar romantikakutatás kevésbé hasznosította a főlkínálkozó lehetőségeket, mint a szlovén, amely nemcsak Prešerenről produkált igen alapos monografiákat, hanem Prešeren ellenfeléről, Kopitarról is (Jože Pogačnik monografiái az inkább nyelvészket emlegetett tudós művelődéstörténeti jelentőségét emelték ki), ugyanakkor a XIX. században szinte minden európai nyelvre lefordított Petőfi Sándor életművét a magyar kritikusok többsége igyekezett elválasztani az európai romantikától, Petőfit a romantikát meghaladó, „klasszicizáló” költöként tárgyalta, és munkásságának számottevő hányadát egy közelebbről meg nem határozott lírai realizmusként olvasta/olvastatta).

Talán kitetszik e példából, hogy az irányzatpoétikai értelmezést tekintve jókora a különbözés a szlovén és a magyar kritika között, így a szlovén meg a magyar romantikaelemzések egymásra olvasása elsősorban (ha volna) a szlovén Vörösmarty-, illetőleg (akad) a magyar Prešeren-magyarázatokban lehetne szerfölött termékeny. Mellékesen megjegyezve: a századfordulós szlovén és magyar próza meg dráma hasonló (irodalomtudományi) konfrontálása szintén gazdagítaná elméleti és történeti ismereteinket. Már csak azért is, mivel – szemben például a szlovák–magyar összehasonlító kutatásokkal – a kapcsolattörténeti szemponttól eltekinthetünk (a magyar Cankar-recepció kezdetei az 1930-as évekre tehetők, és ugyancsak az 1930-as esztendőkben kaphat a szlovén érdeklődő megbízható információkat a magyar irodalomról), ennek következtében nem fenyegethet az a veszély, hogy az irodalmi érintkezések résztvevőinek adatai elfedik a többnyire lényegesebb, esztétikailag értékelhetőbb irodalmi mozgásformákat.

A följebbi probléma mégsem intézhető el ennyire könnyedén. Ugyanis a szlovén irodalomról a magyar, a magyar irodalomról a szlovén érdeklődőhöz szólásnak számolnia kell azzal, hogy jórészt ismeretlen anyagot kell prezentálnia, a nem csekély számú fordítás általában kevésbé került be a magyar, illetőleg szlovén olvasó *világirodalmába*, ennek következtében mind a magyar, mind a szlovén felnek szüksége van viszonyítási/tájékozódási fogózókra. Amennyiben a „vi-

lágirodalom” ismertnek tételezett jelenségeihez, (fő)szereplőihöz mérjük, „viszonyítjuk” a bemutatásra szánt irodalmat, költőket, olykor az a látszat is lehetkezhet, hogy a magyar vagy a szlovén irodalom nem több, mint a világirodalmi irányzatok többnyire megkéső követője, vagy ami nyilván elidegeníti az olvasót: a túlértekelés kíséri meg fölhívni a figyelmet az egyébként valós értékekre. Amennyiben a szlovén irodalmi jelenségekhez (már ahol lehet) kritikálanul, reflektálatlanul emlegetünk hasonlónak vélt magyar jelenséget, és megfordítva ugyanezt tesszük, akkor vagy félkeltődik az érdeklődés, vagy nem, hiszen amennyiben egy azonos vagy hasonló fenomén nagyjában-egészében hasonló vagy azonos funkcióban, „fejlődéstörténeti” helyen érzékelhető, akkor nem bizonyosan érdemes annak tüzetesebb megismerése; az anyanyelven egy „eredeti” költő, költészet vagy éppen drámaírás kielégíti az igényeket. H. R. Jaussnak a recepcióesztétikát megalapozó tanulmánya (kötetben: *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt 1970.) éppen úgy, mint René Wellek diagnózisa az irodalomtörténet bukásáról a komparatistikai kutatást is elméleti/módszertani újragon-dolásra készítette. Ennek jegyében készültek Diony z Őurišin szervezésében azok a kötetek, amelyek az irodalomközi együttesek, csoportok (interliterárne spoločenstvá) elemzését vállalták, részint a nemzeti irodalom, a regionális együttes irodalmi és a világirodalom koncentrikus köreinek triádjában (Bratislava 1987–1993. hat kötetben). Természetesen széleg a kutatás megtervezéséről volt szó, több esettanulmányról, a magam részéről a Monarchia-szöveg elemzését vállaltam és végzem azóta is. Ennek a fajta, a regionalitást az eddigieknel inkább szem előtt tartó nézőpontnak feltehetőleg a nyitottság az előnye: részint a szociokulturális meghatározottságot tekintetbe véve a világirodalmi alakulási történet helyi változatait, a recepció és a kisugárzás dialektikáját figyeli, részint a kapcsolattörténeti variánsokat regionális beágyazott-ságukban mutatja föl, részint továbbgondolja a Közép-Európa-diskur-zust, miközben az irodalom- és szövegközi folyamatok összeszövődéseit, szétágazódásait szintén nyomon kíséri. Ebben az irodalomtudo-mányos és művelődéstörténeti kontextusban a szlovén–magyar szem-besítés (is) jó esélyekkel rendelkezik. Nevezetesen (hogy viszonylag

ismert példára hivatkozzam) a differenciáltság és kevésbé differenciáltság műfajtörténeti és -elméleti vizsgálatokra ösztönöz. Fölvethető a kérdés: a romantika miként rögzödött a XIX. századi magyar regényben, s a romantikus regény válságát érzékelő magyar regényírók miként váltottak át egy, a romantikától nem teljesen független, a szimbolistá és naturalista prózára is reagáló regényre, novellára, illetőleg minden következményei voltak (vannak?), hogy a szlovén regény csak a XIX. század második felében alakult „eredeti”, nemzeti irodalmi műfajjá, ennek következtében miféle regényalakzat született meg Ivan Cankarnál, végezetül a századfordulós modernitás áttörése mind a szlovén, mind a magyar irodalomban miért elsősorban a lírában járt sikkerrel? Mindehhez a kutatás a kortárs szlovén és magyar világirodalmi tájékozódást mutathatja be (szó volt már Turgenyev befogadásáról), és a vizsgálatba bevonja azokat a regényelméleti értekezéseket, amelyeknek tárgya csak részben a hazai irodalom, vagy csak részben a kortárs irodalom. Ebben a munkahipotézisben a kapcsolattörténeti tényezőnek nincsen szerepe, de egy szélesebb kelet-közép-európaiak annál inkább. Hiszen a magyar, a cseh és a lengyel historizmus regényi változatáról már kiváló tanulmányból értesülhetünk. (Sziklay László értekezése a *Studia z dziejów polsko-węgierskich stosunków literackich*. Warszawa–Kraków 1969. kötetben).

A dolgozat elején föltett kérdésekre nyugodtan lehet „optimista” választ adni: az irodalomtörténetnek belső, „hazai” szemlélete gazdagodik, ha egy külső, más kultúra felől érkező értekező véleményével konfrontálódik. A hagyomány meg az újítás e kettős elemzésben átértékelődhet, az anyanyelvű irodalomban egy szükebb (regionális) és egy tágabb (világirodalmi) kontextusban játszott szerepe vagy elfoglalt helye mindenkiéppen árnyaltabb megközelítésben tetszhet föl. Valószínűleg lesz eltérés a „beli” és a „külső” nézetek között: a nézetek ütközése/ütköztetése azonban jobb és meggyőzőbb irodalomismeretben gyümölcsözhet. Bizonyosan nem egyezik a hazai és a más irodalomtörténetek világirodalom-képe, hiszen nemcsak koronként változik a világirodalmi kánon, hanem irodalmanként is. Az autochtonitás tételezése még az úgynevezett „nagy” irodalmak esetében (mint amilyennek

A KÖZÉP-EURÓPAI SZÖVEGUNIVERZUM

A szlovén irodalom történetéről magyar szemmel

az angol vagy a francia tartja magát) sem ígér megbízható irodalomrajzot, mint ahogy szükségesnek mutatkozik a recepciónak és az élő irodalom/irodalmak kánonteremtő igyekezetének szüntelen elemzése. A magyar irodalomkutatást feltétlenül segíti (a szlovén irodalmi érdeklődésben is) az a tény, hogy a közép-európáiság, bármennyire vitatott alakzatokban, jelen van, és az 1930-as esztendők óta formálja – változó eredménnyel – az irodalmi közgondolkodást. A szlovén irodalom esztétikai tapasztalatainak alakulástörténetéhez a magyar irodalom ismerete nemigen járult hozzá, ugyanakkor a szlovén tájékozódásban az utóbbi évtizedben lejátszódó módosulások megkönyíthetik nemcsak a kapcsolattörténeti elemzéseket, hanem a regionális csoportképzésre irányuló gondolkodás elmélyülését is. A közép-európáinak, kelet-közép-európáinak tartott régió összehasonlító irodalomtörténete még megíratlan, jóllehet jeles előtanulmányokkal rendelkezünk. A szlovén-magyar irodalmi/irodalomtörténeti viszonyulások remélhetőleg egyre gazdagodó kutatása a régió egész komparatív vizsgálatának fontos építőkövévé válhat.

Szubrégiók a szövegúniverzumban

ERDÉLY: KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA

„Ügy van! Így hozta ezt időnek forgása,
Országoknak, szükség, légyen vátozás:
Nem lehet világnak egy módon állása,
Ebben áll nemzetek fő-boldogulása.”

(Barcsay Ábrahám)

Mind a tudományos kutatás, mind a szépirodalmi elmélkedés számtalan ízben emlékezett meg azokról a közeledési/közeliítési törekvésekről, amelyek Erdély egykor kultúráinak, a magyarnak, a német nyelvűnek, a románnak (hogy a kisebb létszámú nemzetiségekről ezúttal ne szólunk) alakulástörténetében – szerintük – nem csekély szerepet játszottak. A kölcsönös fordítások, a publicisztikai és tudományos ismertetések vaskos bibliográfiába foglalt/foglalható adatai jórészt ismertek, protokollárisan ünnepélyes alkalmakkor felsoroltatnak, hogy aztán a hétköznapokba süllyedjenek alá, amelyeket a legkevésbé sem jellemznek az efféle törekvések. Pontosabban szólva: a többségi vagy a magát győztesnek, erősebbnek vélő fél nem mutatkozik érdekeltnek a kulturális közeledésben, többnyire a valamilyen szempontból kisebbség hangsúlyozza a méltányosabb együttélési formákat célzó, a másikat/másságot nem pusztán eltürő, hanem elismerő szándék tettre váltását. Jól ismert annak a tézisnek és/vagy elképzelésnek sorsa, amely Erdélyben mintegy keleti Svájcot akart látni vagy láttatni, de egészen konkrétan: Ady és Goga találkozása, kísérlete egy, legalább a személyes érintkezésben megvalósuló igazi (kulturális) találkozásra, a hajdani „tudós-köztársaság” álmának újraálmódására szintén kudarcba fulladt. Napja-

ink politikai és tágabb értelemben vett kulturális törekvéseit szemlézve, nemcsak a romániai román/magyar viszony problematikussága bukik ki; a kompromisszumos, olykor rögtönzésszerű magyar magatartással olyan célszerűként deklarált (hivatalos?) román magatartás áll szemben, amely a nemzetközi megítélés kedvezőbbre hangolásával, nem pedig a kisebbségi kérdés radikális újragondolásával indokolja a korábbinál hajlékonyabb, bár messze nem hajlékony magatartását. A magyar egyetem ügye pedig, függetlenül annak „elméleti” és „gyakorlati” megalapozottságától, a román értelmiség számottevő részében nem a kisebb régiók, „egységek” természetes (kulturális) önszerveződéseként jelenik meg, hanem részint „öngettősítő”, részint szeparatív törekvésként.

A mai politika részleteiben elvesző, a legközvetlenebb módon politikai hasznos kereső, népszerűség-hajhászó gondolkodás háttérbe szorítja (ott is, olykor itt is) a távlatosabb tervezést, amelynek első lépéseként a romániai román/magyar együttélésnek újraelemzése, „átvilágítása” az előfeltétele. Aligha elegendő a többnyire zátonyra futott, nemes, ám eleve „féloldalas” közeledési törekvések bárminemű felújítása, hiszen egyfelől – bár a kölcsönös fordításirodalmat a továbbiakban is fontosnak és szükségesnek érzem – egy régebbi típusú érintkezési forma változatlan életben tartása nemigen ösztönöz a korszerű(bb) gondolkodásra, másfelől a szükkeblüen értelmezett irodalomcentrikusságból sem ártana kilépni, még hozzá – értelmiségiekkel lévén szó – az interkulturalizmus irányába. Éppen ezért talán nem fölösleges kissé messzebből indítanunk a fejezetet.

Európában és a világban két, jelentősebbnek mondható tendencia figyelhető meg. Az egyiket nevezhetjük globalizálódásnak, annak ellenére is, hogy a kisnápi szeparatizmusok, a nemzeti öncélúságok, az autarchiás nemzetgazdasági, semmitmondó-demagóg „önépítési” elképzélések helyett nagyobb egységek vannak kialakulóban; nem pusztán a világ egy részét magában foglaló katonai szervezet igyekszik egységes cél alá tömöríteni az érdekkelt országokat, hanem ennél szorosabb pénzügyi-gazdasági-kulturális együttműködés, uniós tervek lépnek egyre közelebb a megvalósuláshoz. Azonban az itt nem felsorolandó, teljesen nyilvánvaló gazdasági stb. előnyök sem fedhetik el, hogy az egységesülésben miféle, többnyire később kibukó veszélyek rejtezhetnek. Azt is

mondhatnám, hogy anti-posztmodern tendenciák kezdhetnek el működni: egy üdvös heterogenitás számolódhat föl, az európai uniós, euro-„szabványok” bűvölétében élve, értéket produkáló kisközösségek, hagyományok törlődhetnek el. A „basic-English” uralkodó válasával éppen az a kulturális (és talán nem kizárolag kulturális) sokszínűség hullhat feledésbe, amely Európát mindig is jellemezte. Éppen ezért, ennek a veszélynek önkéntelen tudatosulása eredményezte egy másik, az előbb említettel nem ellentétes, azt inkább módosító, kiegészítő irányzat jelentkezését, szerveződését, fölerősödését. Ez minden bizonnal kapcsolatba hozható a hajdan felejtésre ítélt kultúrák, nyelvek, „perifériák” öntudatra ébredésével/ébresztésével, egyszóval olyan gondolkodásformák megjelenésével, amelyek rehabilitálják a regionalitást. A „különös”-ben nem szélsőséget, hanem alternatív kulturális létmódot fedeznek föl. Nemcsak a gazdasági egymásra utaltság megjelenítésével igazolják a régiók és szubrégiók önszerveződését, hanem mindenek előtt ott hangsúlyozzák lehetőségeit, ahol a leglátványosabban megnyilatkozhat: a kultúrában. Ugyanis az identitásnak „nemzeti látószögű” definícióját elsősorban és a legnagyobb hatással a kultúra felől érkező dekonstruktív törekvések korrigálhatják, nevezetesen egy olyan típusú kulturális fogantatású ön definíció és ön-megértés felé haladás, amely nemcsak elméletben veszi tudomásul együtt élő, egymás mellett élő, keverzen élő, a többség-kisebbség matematikából kölcsönöző meghatározása szerint osztályozott népek természetes kulturális pluralitását, hanem hagyományként a kultúra mélystruktúrájában, a folklórban, a művészeteiben bizonyos művek révén továbbra is létező, minden öncsonkító autarchiás elképzelés ellenére is fennmaradó többkultúráltságot a régióspecifikumon túl a sajátjaként éli meg; és ebben az általánost, a különöst és az egyedül egyként tartalmazó sajátban ismer rá arra a teljesítményre, amely valóban Európához, a XX. század egyetemességehez és sajátszerűségehez kapcsolja. Mivel a XX. századi egyetemességen az európai uniós mozgalom alakulástörténetét érzi feltárulni, a sajátszerűségen pedig azt a regionalitást, amelyben önnön jellegzetességei, értékei és „különös”-sége nem pusztán áttetszenek, hanem látható-érzékelhető formát is kapnak, reflektálva az egyetemesség „kínálatai”-ra.

Talán következik ebből a fejtegetésből, hogy mindenekelőtt egy kor-szerűen felfogott, a tárgyi és a szellemi világot magába foglaló kultúrafogalomra törekvés, valamint e törekvések állandó önreflexioja ösz-tönözhet arra, hogy a nemzetképek/képzetek bizonyos típusának dekonstruálásával párhuzamosan (amelyhez az ellenség-fantomképek szébtöntása természetesrűleg tartozik hozzá) olyan nemzetképek új-rarajzolása kíséreltessék meg, amely egyben a nemzetről, a népekről, a régióból nemzeti/népi viszonyrendszerekről való beszéd- és gondolkodásmód változását is eredményezheti. Nyilvánvalóan szükségesnek bizonyulhat olyan megrögzödött fogalmaknak (nem kiiktatása a szótáról, hanem) „megtisztítása”, elmeleti tisztázása, mint amilyen a hagyomány, a nemzet, a kultúra, a kulturális kapcsolat, de e fogalmak közé sorolnám a régiót, a szubrégiót, sőt: a nemzeti történelmet is.

Aligha vittná bárki, hogy – a címben jelzett tárgykörről immár nem áttételesen szólva – Erdély történetét több nézőpontból meg lehet írni. Ilyen a nemzeti nézőpont, tehát román, magyar vagy erdélyi száz; de miért ne lehetne zsidó vagy örmény szempontból megírni? Csupán az a kérdés: szükségszerű-e, hogy ez a jobb híján nemzetinek nevezett néző-pont egyoldalú, kizártágos, másokkal szemben agresszív, önjagazoló, szerzőinek, a „szakmá”-nak frusztráltságát göggel kompenzáló legyen? Érvényesíthető természetesen a kapcsolattörténeti szempont, amely ugyan tudomásul veszi, hogy népek, népcsoportok, vallási közösségek közös elszenvedői a nagyon ritkán vidám erdélyi történetnek és történet-írásnak, ám előtérbe helyezi (s ennek következtében optikája másként torzul el) azokat a mozzanatokat, amelyek révén elsősorban a kapcsolatok dokumentálódnak, nagyon kevéssé a hatástörténeti tudat, amely a jelen felől tekintett múlttal interakcióba lépve nem rekonstruálja, hanem továbbírja a valóban közös erdélyi szöveget, az Erdély-szöveget, amely-nek természetesrűleg tartozékai a közvetlen érintkezések mozzanatai. Az összehasonlítható szempont a közös történetben megnyilatkozó hason-lóságokra és különbözőségekre van elsősorban tekintettel, lett légen szó nyelvfejlődésről (például a jövevényszavak kérdéséről), az iskola-ügyről, a vallási közösségek kulturális tevékenységéről vagy a folklóról, amely feltehetőleg az irodalom és általában a művészletek mellett a

leghálásabb területe a komparatív kutatásoknak. Csakhogy a mechanikussá válható összehasonlító metódus is azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a közvetlenül egymásra vonatkozható elemek vizsgálata kerül az előtérbe, olyan jellegű tényezők, amelyek ezeknek az elemeknek (s nem másoknak) egymáshoz integrálásában kitüntetetten érdekeltek.

Nemigen kerülhető meg a jövőben a posztkolonialista szemlélet integrálása egy komplexebb és eleve interdiszciplináris jellegű kultúrafogalomba. Az elismerhető, hogy a gyarmattartó–gyarmat viszonynak sem régebbi, sem új formája nem illeszthető a Habsburg Monarchia „utódállamainak” nemzetállamot szimuláló formációjára, azonban nemigen vitatható, hogy a demográfiai helyzet olykor mesterséges megváltoztatása, a telepítések/települések, ezzel párhuzamosan a nyelvi kultúrákban megjeleníthető átszerveződések, valamint értékáthelyeződések (például az állam hivatalos nyelvének, ennek következtében a preszitzsnyelvnek megváltozása) a központ-periféria relációkat radiálisan és erőszakosan átírták: az érdekkérvényesítési/érvényesülési lehetőségeket drámai módon átstrukturálták. Ennek következtében az iskolarendszer jellege, az iskolai anyag (így például az oktatott történelem) tematikája, „aktánsai” az eddigiekhez képest átalakultak. A különféle nyelvi kultúrák központi, illetőleg perifériális helyzetében módosulás következett be, amely semmiképpen nem kedvezett a kultúrák találkozásának/találkoztatásának. A többségi kultúra az anyagi szituációt tekintve ugyanúgy főlénnyel tett szert, mint ahogy a kisebbségivé váltó kultúra „anyagi” ellátottsága erős kárt szenvedett. Ezt a helycserét egyik kultúra sem tudta torzulás nélkül „lereagálni”, mind a többségi, mind a kisebbségi kultúrában olyan magatartásformák keletkeztek, pontosabban: lettek egyre markánsabbá, amelyek a kultúrafogalom erős és egyoldalú átpolitizálásához vezettek. Ez az átpolitizálás részint az uralmi szituációba jutott többségi kultúra beszédmódját a hatalmi pozíciók védelmére igyekszett kiképezni, a kisebbségi kultúrában pedig olykor dominánssá váltak a sérelni politikának több ízben jogos, egyfelől a passzív ellenállásban mutatkozó, másfelől a hősi helytállás pátonszában kimerülő szólamai, miközben a heroizáló önmegjelenítés mindkét beszédmódban számodra szerepet kapott. Más kérdés, hogy a több-

ségi kultúra irodalmát az önígazolás átesztétizálására kényszerítette, a kisebbségi kultúrában pedig oly jelképrendszert honosított meg, amely egy nem kevésbé ideologikus beszédben érvényesítette alakváltozatait. Mindezek a tényezők nemigen teremtettek kedvező légkört a párbeszéd megindulásához; a hivatalos megnyilatkozások üressége még inkább nyilvánvalóvá tette, hogy a jelzett körülmények között lehetetlen (még inkább: kevssé értelmes) a dialógus. Pedig Erdély éppen sok-kulturáltságával, a kultúrák egymást keresztező, sokféleképpen érintkező „különössége”-vel modelljévé válhatna-válhatott volna az olyan típusú regionalitásnak, regionális tudat meghatározódésének, amely a globalizáló törekvésekkel szemben az eredetit alkotásként, a sajátszerű összetett minősékként, az egyedit valódi pluralitásként (lenne) képes fölmutatni. Hiszen Erdélyben a nyugat- és keletrómai, azaz az európai és a „bizánci” hagyományok együttes találhatók meg, és ha vallási megosztottságban tekintjük a kultúraszervezőket, a nyugati és keleti (vallási, dogmatikai, liturgiai, mentalitásbeli, „írásbeli”) kultúrák közötti átájárást nemcsak a népek együttéléséből szemlélhetjük, hanem például a görögkatolikus egyház vallási, irodalmi, nemzetnevelő tevékenységből is, amely egyfelől a „nyugati” világ kulturális üzenetét közvetítette „Kelet”-re (a románajkú erdélyi triász munkájának eredményességehez például az evangélius Schedius Lajos és a katolikus pap Virág Benedek is hozzájárult, hogy egy látványos példát idézzék), ugyanakkor mélyen gyökerezik a „keleti” világban, amelyet kapcsolódásai révén a Nyugat számára is elfogadhatóvá, befogadhatóvá igyekszett tenni. A hosszú időt felölélő román-magyar kulturális kapcsolatok, kulturális átszövödések nem annyira az említett kevésbé sikeres közelkedési/közeliítési kísérletek leltározásával könyvelendők el, hanem egy olyan stratégia kezdetleges kezdeményezéseként, amely a kultúrafogalom újraszerkesztésekor az idegent akként fogadja el/be, hogy közben a másságot – H. R. Jauss szavaival élve – másságában hagyja érvényesülni. A nemzeti előítéletek lebontása igen nemes célkitűzés, aligha volna érdemes vitatni szükségességét. Csakhogy részint a napi politika ellene dolgozik (hiszen szavazatokat egyelőre az ellenséggé döntözésével is lehet szerezni), és ezért ez az a pont, ahol kétségessé vá-

lik az interkulturális kutatásból és elméleti alapozásból eredeztethető program sikere. Az elméleti megközelítés nemigen képes semlegesíteni vagy némileg visszaszorítani a politika napi gyakorlatát. Más kérdés, hogy a napi politika miként tartósítja, trivializálja, a saját céljainak megfelelően „korszerűsíti” a nemzetiként számontartott jelképeket, teszi „emészthetővé” a nemzeti fenyegettségérzést, játszik rá egy nép/nemzet kollektív neurózisára.

Az 1989-es reménykedésből felocsúdva, minden bizonnyal szétfoszlottak az illúziók, amelyek a valós és a gerjesztett ellentétek gyors megszüntetését várták; ugyanakkor olyan megfontolások (eleinte igencsak gyér) jelentkezésére is érdemes volna fölfigyelni, amelyek a hagyományos politika és a pejoratív értelemben vett átesztítázott és átpolitizált történetírással szemben, kivételes esetekben a napi politikában a dialógus létrehozásában igyekeztek magukat érdekeltnek mutatni. Az óvatos fogalmazás részint annak szól, hogy a nemzeti előítéletre vonatkozó kutatások, a kulturális antropológiának idevonatkoztatható metódusai egyelőre nem tudtak jelentős mértékben áttörni, s az egykor hétköznapi élletet (konfliktusszituációt) feltáró vizsgálódásoknak az együttes formáira, az imagológiai alakulástörténetre irányuló eredményei sem látszanak a kapcsolattörténeti hagyomány egyébként szükséges továbbírása mögött. A kultúrák dialógikus formáinak markánsabb körvinonalazódása kézik, és ezzel kapcsolatban (néppszichológiailag megmagyarázhatóan) értékes esztendők múlnak el anélkül, hogy a találkozó kultúrák révén létrehozható pluralitás szemlélete lényegesen népszerűsödne. Itt jegyzem meg, hogy a nyelvek, nemzettsudatok, kultúrák egymáshoz közelítésében problematikusnak mutatkozhat a kisebbséggel szemben támasztott maximális, a többséggel szemben valójában nem támasztott nyelvi igény a másik fél megértésére, kultúrájának, így nyelvének alaposabb megismérésére. De nem léteznek a szükséges intenzitással működő-ható fórumok sem, ahol vagy rendszeresen kicserélhetők lennének a nézetek, vagy népszerűsödhetnének a heterogeneitás diszkurzusai; úgy is leegyszerűsíthetném: olyan közös rendezvények, amelyek a globalizálódás versus regionalitás minden fél aktivitását, toleranciáját és nyitottságát próbára tevő problémakörét elméletileg megközelíthetnék. Még olyan kiadványok

is inkább az egymás mellett beszélő, nem pedig egy közösként vállalható, több nyelven megszólaló nemzedéki tudat vagy kultúraszemlélet jégyében szerkesztődtek, mint a román és részint a magyar nyelvű megszólalásnak helyet biztosító *Echinox*, nem is szólva a *Kriterion* Kiadóról, amely ugyan határozott lépéseket tett az interkulturális szemlélet meg-honosodása érdekében, azonban a körülmények kényszerítő hatalmának engedve, végül is a kultúrák közvetítés hagyományosabb formáit ápolgatta. Pedig itt a kultúraszemlélet újragondolásának, a kulturális antropológiai metódus népszerűsítésének, a komparatív módszerek közül a regionális elemzés (amelyben az irodalmi imagológia is szerephez juthat) önelvűséget megkérdőjelező megannyi előfeltevésének együttes alkalmazása hozzájárulhat a saját és idegen járőrszíti antinómiáként tárgyalt jelenségei, tényezői egymás által történő megisméréséhez és értékeléséhez. Valójában a Lyotard nyomán nagyelbeszélésekkel számon tartott formációk bomlásának tudatosítása vezethet ahhoz, hogy a nagyelbeszélések ne képződjenek újra nemzeti nagyelbeszélésekkel, hanem a pluralitás, a többkultúraltság értékkel történő elismerését segítse. A tudományos kutatást és kérdéseit, reflexióit nem tanácsos mellőzni, ugyanakkor a társadalom- és történelemszemlélet irodalomközpontúságának átvilágítására és revideálására szintén szükség volna. Innen lehetne értelmezni az egymás ellen szegőződő, jelképpé torzuló előfeltevések és előítéletek szerkezetét, a hitvitává fajuló (történeti, állampolitikai) rekonstrukciók kialakulásának körülményeit és korrekcióinak irányát. Hiba volna tagadni, hogy régióinkban a nemzeti kultúra meghatározása egyfelől a nemzeti lét fenyergetettségből merített, másfelől viszont könnyen ki lehetne mutatni nemzet- és néppsychológiai sajátosságokat, össztársadalmi vagy nemzeti szorongást és elfojtást, amely az együtt, a szomszédban élő népek, vallási közösségek ellen irányuló agresszióban kompenzálódott (nemcsak múlt időben). Éppen ezért gondolom, hogy a nemzeti kultúra eddig elhanyagolt regionális vonatkozásainak analízise a mások általi önmegismerésnek és önmegértésnek lehetne előmozdítója, mint ahogy a kultúrák találkozásának/találkoztatásának az eddiginél korszerűbb metodológiáján is valamennyi félnek, saját érdekekben, munkálkodnia kell(ene).

BALKANISZTIKAI KÉTSÉGEK

„A színházban egy szerb néprámat adtak valami kimondhatatlan nevű honi szerzőtől. A hős ujjnyi vastagra feketítette szemöldökét, toporékolt, dühöngött, a naïva turbékolt, és fönn a karzaton hangsúlyosan csattogott a taps, valahányszor a szerb népről volt szó.”

(Kosztolányi Dezső: Belgrádi napló)

A balkanisztikáról, a Balkánról szólva csak kétségeink vannak. Hiszen neveztek Európa lőporos-hordójának; Niederhauser Emil könyvcíme: *Forrongó félsziget*; használták szitokszóként, vitatták régió (?), szubrégió (?) voltát; ideszámították az egykor Jugoszlávia jogán Szlovéniát, a dalmát tengerpartot, Triesztt azért talán mégsem, noha számtottévő görög és pravoszláv lakossággal rendelkezett. Lényegi tulajdonságául a többnyelvűséget, a többkultúraltságot emlegették (teljes joggal), nem gondolva arra, hogy ez Közép-Európának – amelyhez évszázadokon keresztül szoros gazdasági, politikai, állami, hatalmi, vallási és egyáltalán nem utolsósorban: kulturális kapcsolatok füzték – hasonló vagy ép-pen azonos megkülönböztető sajátossága.) Paradigmatikus (vagy allegorikus) helyéül a „bas csarsija”-t neveztek meg (például Szarajevóról szólva), de a kisvárost is: itt már igencsak eltérő lehet mind városrendezési szempontból, mind a társadalmi hierarchiát tekintve a balkáni meg a közép-európai (kis)városok szerepének, funkciójának, alakulástörténetének jellemzése. Irodalmi példával élve: Borisav Stanković Vranjéja egészen más sajátosságokat mutat (a *Nečista krv* című regényében),

mint Krúdy Gyula Podolinja, Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényének a Monarchia bosznai okkupációját festő fejezetéből tudható, hogy ezt követőleg egészen más viszonyok teremtődnek Višegradban, mint voltak annakelőtte, Mikszáth Kálmán választási regénykomédiáit a leginkább tematikailag, nem pedig a szereplők társadalmi hovatartozását illetőleg lehetne egybevetni a román Ion Luca Caragiale *Az elveszettlevél* választási komédiájával.

Ami azonban még fontosabb lehetne a balkáni (irodalmi-kulturális) régió körvonalazása szempontjából, a mindenkor létező, bár véres összecsapásoktól beárnyékolt többkulturáltság minéműségének végigondolása. Mivel erről eltöprengve egyre inkább az a benyomásom (még nem egészen meggyőződtem), hogy a balkáni polikulturalitás genezise, evolúciója, jelenlegi válsága, amely a balkáni „posztmodern” szerveződéséhez (is) vezetett, sok tekintetben a latin-amerikai többkulturáltsággal mutat hasonló vonásokat, míg a közép-európai többkulturáltsághoz fűződő cserekapcsolatai, „kölcsönhatásai” ugyan nemcsak a kultúra felületén rögződnek, mégsem hatolnak le a kultúra mélystruktúrájáig. Ami a balkáni többkulturáltság összetevőit illeti: a szláv, a román, a görög, az albán meg a török népelemek egymással (meg)küzdő, a másik létét olykor vitató együttlése eredményezte a (véres) közös balkáni szöveget, másképpen fogalmazva, elkülönülésük ellenére a szefárd zsidó, a pravoszláv meg a mohamedán gondolkodás képviselőinek hozzájárulása ehhez a közös textushoz föltárta a művelődési önmegjelenítések komplementaritását. Újra a *Híd Drinán* példájára hivatkozva, a monda- és legendaképzés/képződés hasonlóképpen meg végbe a pravoszláv meg a mohamedán lakosságban, a legendák egymás mellett létezhetnek anélkül, hogy kizárnák a másikban rejtőzhető igazságlehetőséget, míg a maguk igazságlehetőségét állhatatosan őrzik. Ugyanakkor a Monarchia bürokráciájának megjelenése egy egészen más világszemlélet térhódításához vezethet, és a bosznai ifjak 19. század végi nyugati, közép-európai egyetemjárása Nyugat- és Közép-Európa ideológiáinak balkáni lefordítását, adaptációját ösztönzi, nevezetesen a nacionalista eszme felbukkanását, egymás ellen, még inkább a Monarchia ellen irányozva. Az olykor felszínes életformavál-

tás nem szünteti meg az életstrategiák filozófiai különbözését; az a mód, amiképpen a (divatos) „nyugati” ideák a Balkánon megfogalmazódnak, a többkulturáltságok vitájában artikulálódnak.

Ilyen módon a (szub)régióhatárok kijelölésének feltételei szintén módosulnak. Az európai „kelet”-től és „nyugat”-tól eltérően nemigen lehetőséges a balkáni régióban a nyugati meg a keleti vallások „demarkációs” vonalát megnyugtatón kijelölni, hiszen a mohamedánok beékelődnek erre a területre, egy kisebb régiót belül osztva két vallási kultúrára a nyelvileg olykor egységes vagy csak a tájszólást tekintve különböző nép(ességeket, mint azt például az albánoknál vagy Bosznia esetében tapasztalhatjuk (Strausz Adolf mohamedán és kereszteny cigányokat különböztet meg). Egy és ugyanazon táj, szubrégió szerzője volt Ivo Andrić, Isak Samokovlija meg Meša Selimović, csakhogy a nem utolsósorban vallási megosztottság más-más kulturális *areák* mutatja be azt a „történelmi sorsközösséggel” meghatározta területet, amely a följebb már említett közös szöveg formálódásában számottévő szerephez jut.

Elismerhető: ha bármely (kulturális) area jellemzőit keressük, célszerűnek mutatkozik a szűkebb és a tágabb kontextus számba vétele. A balkáni (kulturális) régió olyan vonásairól viszonylag kevesebb szó esik, amelyek a régiót meghatározó (kulturális) tényezők között föllefthető belső ellentmondást hangsúlyoznák, s éppen itt, ezen a ponton érzékelhető az eltérés a szűkebb és a tágabb kontextus jellege, áthasonított hagyománya, ennek következtében a kultúra nyelve között. Így a szefárd zsidók egykor bosznai, bulgárai jelenléte egyszerre tanúsítja egy bizonyos spanyol nyelvi hagyomány továbbéltetésének évszázados szánádékat, majd e nyelvi hagyomány „keveredését” a környező szláv és nem szláv ajkú lakosság szokásvilágával, művelődésével, mint azt Elias Cannetti önéletrajzának a gyermekkor világát megjelenítő passzusaiban olvashatjuk. A mohamedánok életérzése, világfelfogása Meša Selimović *A dervis és a halál* című regénye alapján plasztikusan tárul elénk, hatalomnak és személyiségnek, kiszolgáltatottságnak és belső függetlenségeknek, világi uralmi rendszernek és vallás meghatározta magatartásnak oly konfliktus-hálózata bontakozik ki előttünk, amely nem pusztán a szűkebb régió értelmiségi csapdáit jeleníti meg, hanem távolról ide-

idézhetné a latin-amerikai, úgynevezett diktatúraregényeket is. Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényének bináris oppozícióra épített jelképei maradandóság és változás, létezés és történelem, mese és realitás megújuló vitáját szövik bele a történetpéldázatokba addig a pillanatig, amíg az ausztriai hatóságok pacifikáló–civilizáló szándékai nem sugallják ez oppozíciók európai nézőpontú újraértelmezését, ezáltal mintegy kétségbe vonva a balkáninak minősített gondolkodás jogosultságát. Ugyanis az európai civilizáló magatartás többkulturáltságának jelképe a hadsereg, amelyben a Monarchia különfélé nemzetiségeinek fiai vesznek részt, mindegyik a maga anyanyelvén gondolkodik, ám közös szövege a német vezényleti nyelv. Meg a garnizonok és a civilizációs intézmények szintén azonos „kultúrája”.

Mindezzel szemben közös balkáni szöveg fogalmazódik mindaddig, amíg e szöveg közös voltát a közös külső ellenség létezése szavatolja. Közös balkáni gondolkodásról akkor beszélhetünk, amikor a történelmi sorsközösség jórészt ideiglenes szövetkezésekben, a Balkánra behatól és egy más életrendet meghonosítani szándékozó hatalommal szemben alternatívát jelent, a *mi* és az *ők* így a szükebb meg a tárgabb kontextus ellentétes (ön)meghatározásaként kap alakot. Bizáncot követőleg a török hódítás nyomta rá bályegét a balkáni népek kultúrájára (miközben a vallási önigazgatás viszonylag szabadon működhetett), majd Oroszország és a Habsburg Monarchia versenyfutása a Balkán birtoklásáért állította a balkáni népeket és kormányokat a válaszút elé; az első világháború után hamar világossá vált, hogy a fasiszta Olaszország tart igényt a Balkán egy részére, majd a nemzetiszocialista Németország jelent meg hódítóként, aligha szükséges leírnom, mi-féle kormányzási elveket követve. Nem pusztán az a tény említeni, hogy itt a modern állam igen későn jöhettek létre, hanem az is, hogy a középkori önálló állam emléke mitizálódott, a nemzeti ideológia részévé, egyben a másik állammal szemben hatalmi konfliktusok forrásává vált, jóllehet (vagy éppen azért?) e nemzeti ideológiák hasonló történelemszemléletet, e történelemszemléletnek hasonló irodalmi (és képző-művészeti, zenei) formába öntését eredményezték. A „balkanisztiká”nak tehát nem csupán az adja meg létjogosultságát, hogy földrajzilag

viszonylag homogén térré vonatkoztatható, hanem az ettől a földrajzi tértől egyáltalában nem független történelmek hasonlósága, valamint az ezekből a hasonló történelmekből fakadó, azokat értelmezni kívánó önmeghatározások rokonulása, illetőleg rokonsága.) S bár az egyes balkáni művelődések kapcsolatrendszerében olykor számottevő a különböszég, az önnön lényegét körvonalazni kívánó nemzeti önportrék szerkezetükben nagyjában-egészében megegyeznek, még akkor is, ha más-más ellenségfantomokkal viaskodnak is az egyes nemzeti művelődések. Nem teljesen elhanyagolható, hogy az „európai” utazók útleírása nyomán mikor és hogyan került a Balkán részben az európai politika, részben az európai művelődés látókörébe. A filhellén mozgalom, a 19. század elejének szerb önfelszabadító háborúi, a 20. század balkáni háborúi: mind-mind részeivé lettek annak a kettős európai törekvésnek, amely egyfelől egy rendezést „igénylő” terület pacifikálására, a szüntelen megbomló hatalmi egyensúly megeremtéssére irányult, másfelől a térségnek úgynevezett európaizálásával kísérletezett (ennek egyik lépéseként a görög, a bolgár, a román, majd az albán „trónra” az európai uralkodóházak egyikéből-másikából szántak uralkodót, mitsem törödve e nemrég függetlenné lett államok esetlegesen saját érdekeivel.) S bár az útleírásokból sok értékes információt kaphatott az, aki belelapozott, mind a történelmi, mind a kulturális „nézőpont” egy feltételezett európai vagy közép-európai normához igazodott, s viszonylag csekély empatiával rendelkeztek azok, akik értékelték, minősítették a balkáni állapotokat. Bizonyos művekből és gondolkodási formákból kitetszik, hogy az európai pacifikálók vagy külső hatalmak viszont a balkáni népek saját mérlegén mérettek meg, az én és a másik kölcsonös önmegértésére nem nyílhatott nagyon sok remény. A nagyon művelt, Miltont, Byront, Goethét olvasó–ismerő püspökkfejedelem, Petar Petrović Njegoš nagy művében, a *Hegyek koszorújában* úgy adja országa történelme, nyelve, megannyi népszokása szinte enciklopédikus teljességet, hogy az önarcképként megrajzolt Danilo püspök szemlélője lesz, hallgatójává válik az én és ők dialógussá lenni képtelen vitájának: nemcsak az eltörökösödöttek, illetőleg a crnagorákok leszámolásának lesz tanúja, hanem például annak is: hogyan számol be Draško vajda velencei

Balkanisztikai kétségek

útjáról, más világ, más nyelv, más szokások okozta, bár karikatúrába fullasztott világidegenségről. Ugyanis a fegyveres segélyért Velencébe utazó Draško vajda nemcsak az ételek különlegességén, a színházon, a hajóépítő műhelyen csodálkozik el, hanem őrajta is csodálkoznak, két idegenség döbbenti rá egymást a kölcsönös értetlenségre, a lát-szólag közös (politikai) érdek ellenére két világ között feszülő, áthidalhatatlannak tetsző távolságra:

*Meghajoltam, ahogy tanácsolták.
Rám mosolygott kegyesen a dőzse,
S mindenfélét kérdezett hazánkról,
Nyelvemen volt: ez szeret bennünket,
Mert sorjában szólott a csatáról,
Amelyekben Velencét segéltük.
De azután szinte gyermekes lett;
Azt kérdezte a szomszéd népekről,
Bosnyákokról meg az albánokról:
„Ha elfognak egy crnagoracot,
így mondotta – élve avagy halva
Fölfalják-é, vagy mit tesznek véle? ”
Az istenért, még hogy föl is falják!
Hogyan tudna ember embert enni!?
„De hallottam – így folytatta aztán –
Hogy egy nép ott megeszi a kígyót.”*

(Csuka Zoltán ford.)

Ami azonban szinte töretlenül élt az európai tudatokban: a balkáni népköltészet. Részint a herderi indítás alapozta meg a nézetet, miszerint az egyes népek gyermekkorában a népköltészet virágzik, különös tekintettel az epikára, az eposzra. Előbb a szerb népköltészet tört be (német közvetítéssel) a különböző nyugati irodalmakba, de a 19. század végére a Balkán más népeinek folklórja is ismertté vált. Ez részint azok véleményét erősítette, akik szerint gondoskodni kell a „gyermeki” balká-

Balkanisztikai kétségek

ni népekről, s így civilizáló küldetésként leplezödött az olykor ugyan- csak nyers nagyhatalmi gazdasági-politikai érdek. Részint azonban Európa, az európai művelődés újragondolására készítetett. mindenekelőtt az által, hogy lehetőség nyílt az európai gondolkodásból évszázadokon át kijktatódott művelődések integrálására. Jól mutatja ezt a történetírás fokozott érdeklődése például a szerb mozgalmak iránt (Leopold Rankétől Kállay Béniig), a népköltészet „nyugati” romantikus átértelmezése, amelynek legbeszédedesebb példája Mérimée nagyhatású hamisítványkötete (a fiktív szerb guszlár „dalainak” francia prózája még Mickiewicz és Puskint is megtévesztette), ám a vámpírtéma európai romantikus (irodalmi és zenei) karrierje egyúttal azt is jelzi, miféle imagológiai elkapcsolések mozgatták a kortárs európai irodalmat, amikor „balkáni” téma-hoz véltek nyúlni. A följebb érintett kettős irányú érdeklődés egyfelől rögzítette, és az irodalomtörténeti tudatnak legalábbis peremére utasította a „balkáni” művelődést (ideértve egészen a 20. századig az újgörög irodalom eufémisztikusan szólva „ellentmondásos” fogadtatását), másfelől teret nyitott a tudományos (hangsúlyosan természettudományos) felfedező utak számára, hiszen a Balkánnak a nyugati civilizáció értelmében „érintetlen” vidékein olyan biológiai, zoológiai stb. megfigyelésekkel lehetett végezni, olyan tájszerkezeti sajátosságokat lehetett fölfedezni, amelyek megismerése kiteljesítette a földrajzilag feltétlenül Európába soroltvidékekkel kapcsolatos, eleddig az utazók fölületes leírásaira szorítkozó ismereteket. Az előbb említett, szintén tudományosnak mondható figyelem, amely elsősorban a népköltészeti anyag gyűjtésében és értelmezésében merült ki, szintén bocses eredményeket hozott. A kutatók (és a fordítók) egy számottevő része azonban a már felderített eposz/epikakutatások közé illesztette a balkáni verses elbeszélő anyagról kialakított nézeteket; valódi (nép)eposszá összeállni nem tudott ciklusokat látott az egy hőshöz fűződő énekekben, vagy az egy tárgy köré csoportosuló epikában, és eszerint méltatta, mint ahogy a nemzetközi ballada- és románckutatás is a nyugati-keleti viszonyrendszerben, eltérésekben vélte föllefni az egyes régiók (nép)költészettel tipológiáját. Ennek aztán az lett a hozzádáka, hogy a 20. századra mind differenciáltabbá lett, az összehasonlítás szempontját minden célszerűb-

ben alkalmazó irodalom- és zenekutatás roppant mennyiségű anyagra támaszkodhatott, amely ugyan kiegészítésre szorult, de amely (például) Bartók Béla népzenetudói és zeneszerzői ouevre-jében nem csekély szerepet játszott. Ugyanakkor a népköltészetnek ez a fajta befogadása, a népköltészetben alapuló, nem egyszer késő-herderiánus művelődésértelmezés a balkáni népek irodalmára olykor rá akarta látni a hasonló (jellegű) indítatást, illetőleg a balkáni „irodalmakat” úgy tartotta számon, mint amelyek a „fejlettebb” európai irodalmak segítségével léphetnek csak a modernség antinómiáival küszködő literatúrák sorába. Kiváltképpen a pozitivista irodalomszemlélet némileg naív fejlődéshite és mechanikus, egyoldalú hatásfelfogása osztotta a balkáni irodalmakra a pusztán átvevő, a hatásokat befogadó szerepét, és ezt a nem kevésbé egyirányú fordításirodalom (tudniliuk viszonylag kevés fordítás jelent meg a „nyugati” nyelveken a balkáni népek irodalmából) erősítette. Igen jellemző, hogy az egyébként francia érdeklődésűnek mondott román szerzők közül azok jutottak be az európai irodalmi/irodalomtörténeti „kánon”-ba, legalábbis egy ideig, akik nyelvet váltottak, és Tristan Tzarától, Panait Istratitól egészen Ionescoig, a mitológus Mircea Eliadetől a bölcselő Cioranig, még a román irodalom oly egyéniségei, mint Eminescu vagy Blaga legfeljebb a romanisták körében mondhattak maguknak ismertséget. Ivo Andrić Nobel-díja szintén inkább protokollárisnak minősíthető „nyugati” kiadásokra volt elegendő, és nagyon kevessé arra, hogy spontán olvasói-irodalomtörténészi értelmezés révén legyen magától értetődő részese egy világirodalmi gondolkodásnak.

Más kérdés, hogy a „nyugati” érdektelenség (erről a magyar irodalom kutatójának is akadnának „lábjegyzetei” sőt: „föszövege”!) annak a diálogos-képtelenségnek lehet(ne) bizonyítéka, amely egyfelől az európai kultúrának néhány „nyugati” és legfeljebb, a 19. századtól kezdve az orosz művelődéssel való azonosításából fakad, és a többi, (földrajzilag) európai nyelvű kultúrát az európai régió peremére helyezi, minden esetben a „fejlődés”-nek alacsonyabb fokát látja benne. Ugyanezt megfordítva, a balkáni irodalmak, művészeteik „küldetéses” tudata, önkanonizá-

ciója másfelől nagyon kevéssé segítette elő a párbeszédet, hiszen nemzeti klasszikussá szinte kizárolag azok avatódhattak, akik a nagy nemzeti elbeszélések szolgálatában működtek. A balkáni művelődések önmeghatározása többnyire egy olyan, jórészt a 19. század végére gyanúsá vált „pszeudo-historizmus” jegyében fogalmazódott meg, amelynek ideológiában a leginkább az irodalom közvetlen társadalmi feladatai hangsúlyozódtak, a hasznossági elv körvonalazódott, nem egyszer az idegengyűlölet kapott formát (ilyen például a városellenesség). A történetírás még a 20. század folyamán is továbbélte a régebbi korok legendaképző metódusát, ugyanakkor a „történeti” tárgyú művészeteik szinte máig tartósítják ezt a fajta „történetietlenséget”, és egy olyan nemzetképet alkottak, amelynek révén úgy mitologizálódik a történelmem, az anyanyelv, a nemzetért végezett cselekedet, hogy ez teszi lehetővé az „európaizálódás”-t, más szóval az Európába való belépés jogosultságát tanúsítja. Két megjegyzést kívánok tenni ehhez a feltételezéshez. Az egyik valójában idézet a bolgár nemzeti olvasmányból, Ivan Vazov *Iga alatt* című regényéből, amely ennek a történelemszemléletnek jellegzetes (noha mérsékeltnek mondható) megnyilatkozása. Időben is, térben is kiterjeszti a narrátor (aki valójában a szerző szócsöve) mondandója érvényességét, s a szakralitás gesztusaival hitelesíti. Olyan, a nemzeti legendáriumból jól ismert személyiségekre hivatkozik, akik a nemzetté válás különböző stációin, különböző eszközökkel szolgáltak, az írásos és a tettben testet öltő ellenállás jelzi, hogy a bolgár nemzetyégen is létrehozásában a szellemnek és cselekvésnek egyként fontos feladat jutott: „magvetők hosszú sora felszántotta már Bulgária lelkének ugarát, már elvetette a nemzeti öntudat magvát. A nemzeti öntudat ébresztőinek nagyszerű sora – amelyet Paiszij szerzetes nyitott meg és Levszki diákónus zárt le – már bevetette és megtermékenyítette ezt a földet, az első az Athos-hegy magaslatáról, a másik pedig a bitófa gerendájáról osztotta az áldást...”

Másik megjegyzésem a balkáni kultúra szemléletéről árulkodik. Éppen a bolgár irodalomról szólva fogalmazódott meg a „felgyorsult fejlődés” tézise. Amit szoros olvasásban úgy értek, hogy létezik egy irodalmi alakulássor „ideáltípus”-a, amelyet megkésve követ egy másik

Balkanisztikai kétségek

irodalom, hasonló állomásokkal és/vagy kitérőkkel, csakhogy az egyes fázisok vagy egymásra torlódva jelennek meg, vagy olyan gyors egymásutániságban, hogy szinte összeérnekn. Aligha törvényszerű azonban, hogy egy „nyugati” modellt egy más régió, például a balkáni, leképezzen, megismételjen, az „eredetileg” több évszázadra elhúzódó stílustörténetet „felgyorsult” formában reprodukálja. S bár a régebbi típusú összehasonlítás, amely egy mechanikusan fölfogott, szociológikus jellegű „történetiség”-ben gondolkodott, décalage chronologique-ot, Phasenverschiebungot emlegetett még a magyar irodalom viszonyrendszeréről elmélkedve is, jogosnak tételezi a hatás-befogadás, „követés” fogalomként, irodalmi kapcsolatokat jellemző meghatározás-ként alkalmazását; az irodalomnak akár hermeneutikai, akár dekonstruktív szemlélete, kiváltképpen a nemzeti irodalomnál nagyobb egységekre vonatkoztatva, interakciókat tart szem előtt, a jelentésszerzés, jelentés-adás, jelentéshez jutás egészen más értelmezésében mutatja magát érdekeltnek. Ehhez járulhatna az újabb időkben magyar nyelven is hozzáférhető posztkoloniális kritika, amely a saját és idegen, az idegenné lett saját, illetőleg a sajáttá lett idegen egymásra ható, egymást módosító lehetőségeit keresi. A Balkánra irányuló gazdasági és politikai expanzió a 19. században létrehozhatott olyan mechanizmusokat, amelyek irodalmi kifejeződése a posztkoloniális kritika terminolójájával megközelíthető; s akár ennek megnyilatkozásául lenne ideidézhető Milorad Pavić nagy hatású *Kazár szótára*, amely posztmodern irodalomma emelt nemzetpolitikai gondolkodásként, a szerb gondolat tragizáló felfogásaként éppen úgy leírható, mint decentrált történet-ként, amelyet decentralizáló elbeszélők mondannak úgy el, hogy a narráció széttartása ellenére is közös szerb szöveg jön létre. S ha a balkáni irodalmak és általában kultúra *jellegzetes* megnyilatkozásait kíséreljük meg feltárni, nem csupán a *tartalom* szintjén találunk alapvető eltéréseket a „nyugati” szemlélethez képest, természetesen anélkül, hogy részint egy európai (nyelvű) kulturális zóna létezik, részint a „kétoldali” kapcsolatok kultúrát formáló lényegét tagadnók, hanem a *kifejezés* szintjén is, és ebben a szóbeliség és a kéziratosság továbbélése csak az egyik, bár vitathatatlanul fontos tényező, nem is szólva a megszakí-

Balkanisztikai kétségek

tottságtudatról, amely a historizmusnak a közép-európaitól is különböző alakzatait hozta létre. És evvel párhuzamosan a balkanisztika egy balkáni régió létét mintegy „intézményesítette” (konferenciák, tudományos intézetek, közös tanulmánykötetek stb. segítségével). Nem egészen mellékesen: a feszítő, az európai egyensúlyt fölborulással fenyegető, nagyhatalmi beavatkozások következtében létrejött ellenségeskedések ellenére a politikai együttműködés, illetőleg egy konföderáció lehetségesége is fölmerült már.

Akad azonban olyan terület, amelyben a változó és a koncepciók vitájára alkalmat adó megnevezések ellenére a balkanisztika–balkanológia diszciplína-jellege teljes polgári jogot nyert: ez a nyelvtudomány. A számos tanulmánykötet közül idézem az alábbit: A román, német, magyar, olasz, szerb, bolgár, amerikai, francia szakértők részvételével megtartott, 1981. márciusi berlini konferencia anyaga *Ziele und Wege der Balkanlinguistik* címmel 1983-ban jelent meg Wiesbadenben, mint a berlini Freie Universität Kelet-Európa Intézetének vállalkozása, amely a Balkanológiai Kiadványok nyolcadik kötete. A 19. század közepétől fokozatosan tágul a Balkán-nyelvészeti köre; valójában a szlovén J. Kopitar meg az ugyancsak szlovén F. Miklošič főlismerése nyomán a nyelvrokonság-alapú nyelvi gondolkodással szemben (vagy amellett) a szomszédos, genealógiailag eltérő közösségekhez tartozó nyelvek együttszemlélése, nem pusztán a kölcsönzések fontosságának hangsúlyozása, hanem olyan közös vonások fölmutatása, amelyek eredménye egy *Sprachbund*: az areális nyelvészeten túlmutató és egy egész zónát átfogó tudomány része (*Zonenwissenschaft*). Így a bolgár Ivan Duridanov balkanizmusnak nevez oly matériális és tipológiai megegyezések, amelyek legalább két balkáni nyelvben lehetségesek föl; megkülönböztetve totális és részleges balkanizmusokat, illetőleg kétoldaliakat (amelyek csak két balkáni nyelvben vannak meg). Nemcsak a nyelvészeti osztályozás, rendszeralkotás szempontjából említendők a lényegi („sprachbundbildende”) és a nem lényegi („nichtsprachbundbildende”) egyezések, amelyek sorában hangtani, szintaktikai, morfológiai, lexikai jelenségek, tényezők egyként előfordulnak. A konferencia egyik nagyon fontos tanulságát nem egy előadás igen határozottan megfogalmazta. Ezt a tanulságot elemeire bontva ekképpen írhatjuk le:

Balkanisztikai kétségek

- a szinkron és a diakron vizsgálódás nem zár(hat)ja ki teljesen egymást;
- a hagyományosan nyelvészeten értett diszciplinának túl kell lépnie a maga megszabta szük határokon, és a Balkán-nyelvészettel fölhasználható társadalomtudományi kategóriák körét érdemes volna fölülvizsgálni. Egyáltalában a Balkán-nyelvészettel hasznára volna, ha más, rökon diszciplinák felé nyitna.

Mindebből a Balkán-régió kutatásának „interdiszciplinaritásra” vonatkozó igénye tetszik ki. S ami különösen fontosnak jelölhető meg: a Balkán európai fölfedezésében a magyar történetírásnak, természettudományos kutatásnak, útleíróknak, műfordítóknak kitüntetett szerep jutott. Jókai Mórnak több „balkáni” tárgyú regénye van. Urházy György etnográfiailag is figyelemre méltó útleírása máig becsült forrás; Strausz Adolfnak a Monarchia szándékaitól ugyan aligha függetleníthető, de például a bolgár néphit tényában alapvető jelentőségű tevékenysége összefoglaló monografiára vár. A magyar Balkán-kutatás az 1940-es esztendőkre hozta létre intézményesedésének feltételeit. Azt hiszem, a kétoldali kapcsolatok nem elhanyagolható föltárasán túl, a magyar interdiszciplináris Balkán-elemzések, nem utolsósorban a Gál István szerkesztette *Magyarország és a Balkán*, a viszonylehetőségeket taglaló, többszerzős kötet továbbgondolásra vár. Nemcsak a meglepetésszerűen változó balkáni helyzet igényli magyar Balkánszakértők jelentkezését, hanem az a hagyomány is kötelez, amely a magyar Balkán-kutatást a balkanológiai stúdiomok nélkülözhetetlen részévé avatta...

Jegyzet

A magyar Balkán-kutatások annotált bibliográfiaszerű összegzése, tematikus bibliográfiával: Fried István: *A magyar balkanisztikai kutatások*. Helikon, 1975. 339–344.

A DUNATÁJ IRODALMAINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSE

(Helyzetkép és lehetőségek)

A dunai népek egymást késelő szolgák a kocsmában...

(Faludy György: Budapest ostromára, 1945.)

Amikor Gáldi László 1947-ben két terjedelmesebb értekezésben fölvázolta a *Dunatáj* irodalmi és nyelvi-nyelvészeti problémáit, nem sejthette, hogy jószándékú, Bartók Bélától és Németh Lászlótól ihletett kezdeményezését majd 1965-ben egy szlovák kutató nacionalista-ként, hungarocentrusként bélyegzi meg. Ugyanis Gáldi László kiválió vázlatában arra tett kísérletet, hogy az általa Dunatájnak (másoktól Kelet-Európának, megint másoktól Kelet-Közép-Európának, Közép-Európának) nevezett-minősített régió irodalmi és nyelvi alkattát és fejlődését párhuzamaiban és kisebb részben eltéréseiiben világítsa át; azt érzékeltesse, hogy az orosz és a német meg olasz irodalmi területek között egyedi vonásokkal rendelkező zóna létezik, amely nem minősíthető sem a nyelvrokonság-alapú „hagyományos” szlavistikai vagy finnugristikai szempontok maradéktalan érvényesítésével, de nem tárgyalható a nyelvrokonság-alapú irodalomszemlélet még kevésbé meggyőző és csupán eszmetörténeti szempontból meghatározott periódusokban kimutatható előfeltevései alapján. Mert még egyfelől például a balkáni nyelvcsoporthoz léte kevessé igazolja a nyelvrokonság

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

mindenekfölött létező, nyelvmeghatározó ideáját, addig az összehasonlító irodalomkutatásnak nem pusztán nyelvi, legalább olyan mértekben irodalmi–irodalomtörténeti, illetőleg politikai–állami, földrajzi és főleg kulturális tényezőket is figyelembe kell(ene) vennie, amikor a nemzeti és a világírodalom között elhelyezkedő regionális irodalmi–irodalomközi együttest feltételez. Az 1960-as esztendőkben hangsúlyossá vált a politikai szempont: 1965-ben a „szocialista országok intézetvezetőinek konferenciája”-n Budapesten hangzott el javaslat „a kelet-európai irodalomtörténeti szintézis előkészítésére”. S ebben a szintézisben bolgár tudósok éppen úgy közreműködtek volna, mint oroszok vagy keletnémetek. Ez utóbbi delegáció részéről merült föl az igény, hogy az afroázsiai országok közül vonják be azok irodalmait, amelyek (egy későbbi nézet szerint) a szocialista világírodalom (?) gyűjtőcímkelével ellátható együttes tagjai lehetnek. Erre a konferenciára készült Anton Popovič előadása, miszerint mind a szlavistikai, mind a dunatáji koncepció elvetendő, mindegyik más és más okból. „A »Dunatáj«-koncepció – állította Popovič – az irodalmak fejlődését a Duna-mentividék, azaz az egykori Magyarország gazdasági–politikai–társadalmi elrendezése alapján vizsgálta, s ilyen szempontból nézve mechanikusan ítélték meg az egyes irodalmak jelentőségét és helyzetét is. Az »uralkodó nemzet« központi irodalmával szemben ott voltak, mintegy a periférián, a szláv és nem szláv nemzetek irodalmai”. Sőtér István sietett csatlakozni a szlovák tudós álláspontjához, elavultnak nevezte a „Dunatáj-koncepciót”, majd hozzáfüz: „Nem kétséges, el kell venni a régi nacionalista elméleteket”.

Hogy Popovičnak a Dunatáj elnevezésen gondolkodva nem jutott eszébe Ady Endre verse, *A Duna vallomása*, vagy József Attilának *A Dunánál* című költeménye, aligha érdemel megrovást, jóllehet Popovič tudott magyarul, Petőfi Sándor verseinek szlovák fordítását egy könyvében értőn elemezte. Sőtér Istvánnak azonban eszébe kellett volna, hogy jusson. Az igaz, hogy a Dunatáj merev értelmezése kizára a nem „dunai” cseheket vagy lengyeleket a vizsgálandó irodalmak köréből, viszont felértékeli a „dunai” bolgárokat és románokat, akiknek nemcsak földrajzilag van több közük a délkelet-európai vagy balkáni

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

térséghez, hanem irodalom- és társadalomfejlődésük is számos ponton a közép-európaitól eltérő jellegű. Ami azonban megfontolandó, hogy a Dunatáj metafora-értékű és jellegű, valóban nem egzakt módon meg- határozott, irodalomközi együttesre alkalmazható fogalom. Sokkal inkább a költök által látott és láttatott sorsközösséggel, Európa középső (perem)-vidékére vetettség jelképévé vált, kiváltképpen említett költőink-nél. Itt jegyzem meg, hogy a bírálat ellenére Gáldi fenntartotta állás- pontját. Ugyanabban az évfolyamban, amelyben a *Helikon* című folyóiratban közölt jegyzőkönyv szerint az intézetvezetők végül csupán javaslatokat fogadtak el, Gáldi egy ismertetésben a „dunatáji népek összettartozásá”-ról ejtett szót. Visszatérve a megszakított gondolatmenet korábbi pontjához, a magyar költök metaforáját tovább értelmezték a költök, Emil Boleslav Lukáč a magyar költészettel évszázadait bemutató antológiájának a *Spoved' Dunaja* (A Duna vallomása) címet adta. Ezen keresztül érzékelte egyfelől ragaszkodását Ady Jakobinus-magatar-tásban kifejeződő „dunaiság”-hoz, másfelől a Dunának mint népeket–irodalmakat összekötő folyónak jelképiségeit. Ugyancsak Ady Endre Duna-látomását idézte föl Miroslav Krleža *Zastave* (Zászlók) című regényében, az egymáshoz a barátság útját meg nem lelő népek sorsát hőmpölyögötető folyót szintén szimbólumként megjelenítve. S talán az is az eddigieknel több figyelmet érdemelne, hogy a magyar századelő költőjének alakja és költészete lett rendszeres hivatalozási alapja ennek a „dunai” gondolatnak. Távolról idegondolhatók voltak a XIX. századi föderációs elképzélések, amelyek a Habsburg Császárság, illetőleg az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségi állammá alakítását célozták meg, a XX. század elejének magyar radikális gondolkodása egy méltányosabb nemzetiségi politikáról, valamint mindenkor a részben közeledési törekvéseknek nevezhető kísérletek, amelyek hol a kölcsönös fordításirodalom sürgetésében, hol ismertető tanulmányok terjesztésében artikulálódtak, részben olyan tudományszak megalapozására tettek javaslatot, amely az összehasonlító irodalomkutatáson belül a régió irodalmainak együttszemlélése révén jelölhetné ki a vizsgálódás lehetséges irányát. Itt kezdetben inkább a kétoldalú kapcsolatok hangsúlyozása és kimutatása vezette az érdeklődők tollát, valamint a folklórkutatás

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

élénkülésével kapcsolatban a tárgy- és motívumtörténet anyanyelvi irodalmakat-kultúrákat egybefogó, az általános a különös előre helyező eljárása; legyen szó akár a népdalok képanyagában földeríthető hasonlóságokról, akár a regék, mondák történeti szereplőiről, amelyek a történelmi sorsközösséggel gondolatát állították az előtérbe, akár az eredetiségek és elsőbbség problémakörének heves vitatásáról. Még ez utóbbi, valóban nacionalista indulatotktól füött, kevésbé tudományosan, inkább nemzeti presztizs-szempontok szerint érvényesekben is az látszik lényegesnek, hogy a szomszédos irodalmak/folklor kutatói egymáshoz képest igyekeznek meghatározni önmagukat, egymás rovására vagy egymás ellenében, egymással egybevetve hangsúlyozni értékeit. Így akarva-akaratlan az egybevethetőség jogosultságát tanúsítják, azt nevezetesen, hogy motívumok, képek, témaik, a kultúra, az irodalom, a művészeti „komponensei” nem egymástól függetlenül szerveződtek „nemzeti”-vé. S nemcsak a művelődés- és az irodalomtörténet, hanem az állam- és a politikatörténet is azt sugallja, hogy az együttélésnek, az évszázados sorsközösségnak a nép, nemzet egész életére, múltjára, jelenére és jövőjére kiható következményei vannak-lehetnek. Beszédes példát hozhatunk egy önmagában nem, összefüggéseiben azonban jelentékeny mondandójú írásból. A szorgalmas és harcos magyar hírlapíró, Höke Lajos (1813–1891) a népszerű *Fővárosi Lapok* hasábjain vetett számot (hat esztendővel a horvát-magyár kiegyezés után, 1874-ben) *A régi Horvátország és új egyeteme* című dolgozatában a horvát-magyár viszony lehetséges alakulásával, valamint a magyar kultúra és nemzetesszme helyzetével, kilátásaival a többnyelvű szükebb és tágabb kontextusban. A történeti igazolás a horvát-magyár közigyi viták ama tétele, amely szerint az Osztrák-Magyар Monarchia magyar (érdekű) felében a magyar szupremácia méltányolandó és jogos, mik a horvát törekvések, kiváltképpen az egykor illir mozgalom délszláv aspirációi, elvetendők. Az a horvát törekvés, miszerint önálló horvát egyetemre van szükség, része annak a „létharc”-nak, amely a népek-nemzetek között szerveződik az autochtonitásért, az elsőbbségről: „...a magyar, román és déli szláv nemzetiségek között bizonyára oly versenyt fejlődik, melyben az előny azé lesz, kinek több a tudomá-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

nya és ipara”. S bár a feladatmegjelölés pozitívnak tetszik: a magyar tudományos intézetek szaporítása hazafiú kötelesség, annak az általános tendenciának jelentkezéséről van szó, amely a korábbi, még Bachkorszakban is élő és népszerű, a kölcsönös fordításirodalomban, irodalmak „rokonulásá”-ban gyümölcsözö, együttműködési törekvések fejlettét, tagadását eredményezte. Olyannyira, hogy időnként immár az előzményekről nem tudva, felhangzik az igény arra, hogy régiónk szomszédos irodalmainak és irodalmárainak jobban meg kellene ismerniök egymást, többet kellene tudniok egymásról. Ez a periodikusan ismétlődő kívánság szintén jelzi, hogy az egy régióba tartozás tudata nem veszett ki, még ha inkább sejtésekéről, mint tudásról ad számot a megszólaló, illetőleg inkább jóakaratú „közeledési” szándékról, mint tudományosan megalapozott „kutatási terv”-ről. Itt jegyzem meg, hogy a negatív példák szintén abba az irányzatba hatnak, hogy a régió irodalmi/kultúrái egymásból táplálkoznak, egymásra reagálnak. A XX. század elején szlovák írástudók panaszoktak arra, mennyire át járta a szlovák gondolkodást a magyar kultúra (és nyelvi gondolkodás), Miroslav Krleža a horvát-magyár-olasz-osztrák átszövődések rajzával szolgált, mikor az általa konstruált, tipikusnak gondolt Glembay-családról novellafüzért és színműveket írt, a névadás szimbolikájától a mentalitás és az (ál)-műveltség jellegzetességein keresztül érzékelte-tve a Monarchia világának – szerinte – „monokultúrává” torzuló világát (amely éppen eredendő pluralitását adta föl).

Mindezeknek az ismételten fel-felvétődő kérdéseknek szinte jelképpé emelkedő tényezője a Duna: Ady Endre említett költeménye azért válthatott sokat emlegetett darabbá, mivel az egymásra utaltság, a tragikus konfliktusok régiójába rajzolja bele a jelképet, amely így emblémaként szolgálhat a „dunatáji” kulturális szövegben. Ezt fokozza (műfajilag) „történetfilozófiai ódává” József Attila nem kevesebbet idézett költeménye. Tverdota György értekezéséből idézek:

„A kölcsönözőt emlékek az órában annak rendje-módja szerint »nekítámaszkodnak« a domináns emlékeknek. Ez utóbbiakat a költő eleve úgy képezi ki, hogy kényelmes fogódzókat, támponto-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

kat kináljanak az előbbiek számára. (...) Mielőtt az emlékezet kitágulna a magyarság és a Duna-medence népeinek történetére, a költő szüleit és ezáltal önmagát is úgy definiálja, hogy ez megfelelő kiindulópontul szolgálhasson a történelmi dimenzió kibomlásához, és a jelenhez történő visszacsatoláshoz: »Anyám kun volt, az apám féligr székely, / féligr román, vagy tán egészen az.« Ez a származásbeli kevertség, illetve antagonizmus kapja meg hallatlanul tömör történeti magyarázatát: »A honfoglalók győznek velem holtan / s a meghódoltak kinja meggyötör. / Árpád és Zalán, Werbőczi és Dózsa – / török, tatár, tót, román kavarog / e szívben« sorokban.

Kissé hosszabban idéztem Tverdota György tanulmányából, hiszen a „dunatáji szemlélet” költői összegzésének magyarázatát kaphattam a fejtegetésekben. Ekképpen fogja föl a versszleteket az értekező is, mikor „a magyarság és általában a Kárpát-medence történetének poétikusan elrendezett tömör összefoglalásá”-ról emlékezik meg. József Attila több tekintetben is a tudományos kutatás számára sokatmondóan jelöli ki a tennivalókat. A népek–nemzetek–kultúrák együttelése vagy szimbiozisa, a népek keveredése, illetőleg az ebből következő többnyelvűség, többkultúráltság, a költőivé tett sokrétűség, a verssé emelt regionális örökség: mind–mind olyan kulturális szöveggé vált hagyomány, amelyet József Attila személyessé él, de amelyet a kutatás az összehasonlító irodalomtudomány módszeres eljárásaival deríthat föl. Más kérdés, hogy a Dunatáj és a Kárpát-medence azonosítása némi szükítést jelent (földrajzilag és így a kultúra földrajzának tekintetében is), továbbá annak megfontolása sem maradhat el: miképpen viszonyul a Dunatáj-fogalom a kikerülhetetlen Közép-Európa-régiófelfogásához. Egyelőre József Attila költeményénél maradva, olyan felvetéseket kockáztatok meg, miszerint verssoraiban a bartóki dallamkereszteződés–visszakereszteződés, kölcsönhatás, egymásba szövődés irodalmi/verses, valamint: a hódítók és meghódítottak általa láttatott viszonyában általánosabb érvényű helyzet tükrözödhet; óhatatlanul felidéződhet Németh Gyula kutatási programként fölfogható könyvcí-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

me: *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930). Ami az összehasonlító irodalomtudományra vonatkozhatat, az a nem csekély értékű tanulság, miszerint a regionális csoportképződést is egyszerre lehet (vagy szükséges) genezisében és jelen-létében vizsgálni, történeti alakulásában és kialakult formájában, hogy a közös vonásokról, a jellegzetességekről számot adhassunk. A személyes–egyedi az egyetemesnek nem feltétlenül ellentéte, különösen nem irodalmat–irodalmakat elemezve, ahol az egyediben rejlő általános és az általánosban rejtőző egyedi között létezhető feszültségek a régióban föllelhető jelenségként táthatók föl. Ugyanis a regionális csoport sosem az összefogott irodalmak matematikai összege, azaz nem egyszerűen egymás mellé sorolódnak irodalmak/kultúrák/nyelvek, hanem az egyes anyanyelvi kultúrák/irodalmak/nyelvek érintkezéseiből, tendenciáinak párhuzamosságából, külön útjaiból, kölcsönhatásaiból lesz sajátossággá, megkülönböztető tulajdonsággá az, amit regionális jellegzetességekkel szoktuk emlegetni. Nem arról van szó, hogy azonos fejlődési ív jellemzné a régió egyes irodalmait/kultúráit, pusztán arról, hogy együtt képviselnek valamit: a földrajzi vagy a nyelvrókonsági meghatározottságokon túl tudnak fölmutatni olykor a kulturális magatartásra, olykor a kultúra befogadására, olykor közvetlenül az irodalomra vonatkozó közös vonásokat, hasonlóságokat. Néha nem is annyira az egymáshoz való hasonlóság lesz meghatározó tényezővé, hanem a más régióktól való különbség. S bár éppen a dunatáji koncepciónak gyenge pontja, hogy merev érvényesítésével (mint már arról volt szó) a moldvai és havaselwei román vagy a bolgár kultúra egyes korszakai olyan kontextusba kerülnek, amelyben a balkáni zónát jellemző vonásai tetszenek ki, illetőleg amelybe járész nem illenek bele (például a felvilágosodás és a romantika periódusának igen vitatható a „dunatáji” értelmezése, hiszen például a magyar és a bolgár vajmi kevés olyan közös tulajdonsággal rendelkezik, amely lehetővé tenné az együvé sorolást). Ugyanakkor más szempontból éppen a dunatáji koncepció jelenthet valamiféle többletet is. Az a nézet a Közép-Európa–Kelet-Közép-Európa-kutatást feltehetőleg óvatosságra inti, hogy léteznek „átmeneti”-nek minősülő (például több régióba tarozó) jelenségek, az országhatárok ritkán kulturális határok, vagy ép-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

pen nyelvi határok, a régiókban akár jellemzőnek minősülő emigráns- vagy diaszpóra-irodalom nyelvileg-kulturálisan más zónába sorolandó, mint földrajzilag (és talán nemcsak földrajzilag!). Egészen és sokat idézetten közhelyszerűleg: a modern bolgár kultúra kezdetei nem elsősorban bolgár nyelvterületen szerveződtek, hanem a Török Birodalom egyéb részein, olykor a Balkán más területén, vagy éppen a budai Egyetemi Nyomda segítségével Magyarországon. A szerb irodalomtörténetnek Jovan Skerlićtől származó álláspontja az, hogy a mai Szerbiában nem voltak meg a feltételek ahhoz, hogy kulturális intézmények, nyelvi mozgalmak, irodalmi törekvések legyenek a „nemzetébresztés” formái, ellenben Pest-Budán, Bécsben lehetőség nyílt mindenre. Általában: Pest-Buda és Bécs egyetemei, nyomdái, valamint az itt élő-lakó diaszpóra révén szerb, horvát, újgörög, szlovák, román, ukrán nyelvű kiadványok, szervezetek, jelentős alkotó egyéniségek gazdagították a város kulturális életét, járultak hozzá a többkultúráltságnak a várost karakterizáló jellegéhez; tételemet akár megfordíthatom: Pest-Buda (Budapest) és Bécs nélkül elképzelhetetlen egy bizonyos korszakban a szlovák, a szerb, az újgörög, a szlovén irodalom/irodalmi élet. Nyilvánvaló, hogy például az újgörög vagy akár a szlovén és a szerb irodalom/kultúra egészét nem lehet (szabad) pest-budai vagy bécsi szemszögből fölvázolni, az azonban aligha kétséges, hogy e két város nélkül sem lehet. Itt kell a kutatásnak számolnia azzal, hogy ennek a két dunai városnak „egyedisége” éppen sokszerűsége, poliglottsága, a kultúrák találkozása és az ebből a találkozásból létrejövő sokszínűség; ugyanakkor az ehhez a sokszínűséghoz hozzájáruló alkotók (és intézmények, szervezetek, csoportosulások) nem kizártak részei az egésznek, hanem az egész reprezentánsai is. A magyar történettudomány Kelet-Európáról beszél, mint gazdaságilag-történetileg leírható egészről, amely a nyugat-európai térségtől való különbözősei által ragadható meg, és jöllehet belső tagozódások rétegzik a régiót, mégis századon keresztül mutat olyan hasonlóságokat, amelyek összefoghatóságát is igazolják.

Az irodalomtudománynak (és a művelődéstörténetnek) nem egészen azonosak a csoportosítási szempontjai. Annál is kevésbé, minthogy a

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

régiókat megnevező, fogalomként használatos meghatározások ugyancsak gazdag választékával rendelkezünk. És ezt nemcsak az 1940-ben lezajlott történészvita jelzi, hanem általában a régió hovatartozását és jellegét firtató kutatók irodalomról tüprengve a történelem tanulságait emlegetik, történeti meghatározásokhoz pedig irodalmi/nyelvi/nyelvtörténeti esettanulmányokat idéznek. Mint ahogy a szlavisztika önálló tudományá vánásakor sem tisztán nyelvészeti disciplinaként került át a köztudatba, jöllehet, az „alapítók” (a cseh Dobrovský és a szlovén Kopitar) a nyelvészeti megfejtetlen kérdéseit tartották szem előtt. Már az a tény, önmagában, tudományágak művelőinek határsértésein segíti, hogy Közép-Európa „Köztes-Európa”-ként, „Kárpát-Európa”-ként politikai színezetű vonásokat kapott, és így a Dunatáj sem maradhatott meg a maga keretei között. Hiszen, ha az irodalom vagy a folklórkutatás a „dunatáji harmónia” elősegítésére hivatott, akkor az irodalmat és a folklórkutatást messze a maga kompetenciáján túlérő és -mutató feladattal ruházzák fel (méghozzá nem feltétlenül az irodalom és a folklór kutatói). Annyi bizonyos, hogy szinte mindenki megnevezés mögött a valahová tartozás vagy a valamitől való megszabadulás gondolata rejtozott, és sem a viszonylag tisztán történeti, sem pedig az ugyancsak viszonylag tisztán irodalmi/kulturális megfontolások nemigen körvonalazódhattak. Illetve csak annyiban, amennyiben a tudomány (és az irodalom) a maga határterületeit, érvényességi körét kívánta megjelölni, ennek következtében indokolni és tudományos/irodalmi érvekkel igazolni a megnevezés jogosultságát, használhatóságát, szembeszegülni a napi politika kisajátító törekvéseivel. Ebben a küzdelemben a történészek Kelet-Európa felfogása közeledett a Kelet-Közép-Európa létét tételezőkéhez: Niederhauser Emil azt a régiót, amelyet én Kelet-Közép-Európának nevezek (mindig az irodalomra gondolva), 1988-ban szellemesen Nyugat-Kelet-Európának nevezte volna el a legszívesebben (bár az ő számára, mint történésznek, az irodalom és a kultúra más koordináta-rendszerben helyezkedik el, mint például az enyében). Azt minden esetre megállapíthatom, hogy több-ször hivatkozunk Adyra és József Attilára (meg természetesen Németh Lászlóra), de éppen a Kelet-Európa-, Kelet-Közép-Európa, Közép-Euró-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

pa-koncepciók alakítgatása közben nemigen (vagy ritkán) esett szó a Dunatájról mint használható vagy kevéssé használható fogalomról. S ha körülözünk a szomszédos országok irodalomtörténet-írásban és komparatistikájában, ott sem ütközünk bele a Dunatájjal egyenértékű megnevezésbe. Igaz, 1956-ban ilyen címmel (*Dunauraum*) Bécsben folyóirat indult, mint a Dunatáj kérdéseinek kutatására alakult intézet orgánuma. Az Intézet ugyan már 1954-ben létezett, ki is adott egy információs lapot, de a tudományos folyóirat első száma csak a magyar forradalom esztendjeiben jelent meg. minden lapszám közölte az Intézet célját, amelyet a Dunatáj társadalmi, etnikai, történeti, jogi, kulturális, politikai és gazdasági problémáinak kutatásában jelölt meg, de a célok között szerepelt az európai népek békés együttélésének előmozdítása általában, a dunatáji népeket pedig különösen (akárha egy múlt századi magyar, szerb vagy cseh megnyilatkozást olvasnék). Ám, hogy valójában milyen terület neve *Dunatáj*, arról nem nyilatkoznak a szerkesztők, s a neves gráci szlavista professzor, Josef Matl már egy 1956-os cikkében jelzi, miféle nehézségekbe ütközik a Dunatáj körülhatárolása. Hogy Ausztriát és az osztrák kultúrát idesorolhatónak érzik, azt igazolja egy rövidebb terjedelmű írás a cseh természettudós, J. E. Purkyne (1789–1869) *Austria polyglotta* (A többnyelvű Ausztria, 1867.) című könyvről. Purkyne szerint Ausztria feladata lenne, hogy „fölleje a helyes módszert, miképpen rendezheti szerencsés organikus egységgé a különféle nemzetiségeket.”

Akármerre tekintek: abban a pillanatban, ahogy az irodalom/kultúra kutatása átcap történeti-politikai kérdések taglalásába, fel-felbukkan az utópisztikus tényező; hogy Jókai Mór az 1850-es esztendőkben a magyar irodalom *küldetéséről* elmélkedett, ezt indokolja a romantikában megformálódott magyar, lengyel, szlovák messianizmus továbbélése a Bach-korszakban, a politikai cselekvés hijával az irodalom és az írott szó felértékelődése. S általában: az irodalom és az írástudók közeledési törekvései többnyire a politika ellenében születtek, inkább sokatmondó gesztusok révén kaptak alakot, viszont érzékletes formához csak ott jutottak, ahonnan származtak: az irodalomban. Jól mutatja ezt, hogy a Dunatáj csak Ady Endre megfogalmazása, e jelkép versbe fog-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

lalása nyomán lett-lehetett a regionális csoportképzés fogalmává. Kosuth Lajos dunai konföderációs terve nem kapta meg kortársaitól sem az elismerést, sem a megfelelő visszhangot, majd Krleža fogja méltányolni, természetesen a maga eszmerendszerébe illesztve. Jászi Oszkárnak a régió átalakítását illető tervei sem jutottak nagyon messze, nemcsak azért, mert későn jöttek, hanem talán azért is, mert ilyen terveket többnyire a vesztes pozíciójából szoktak kidolgozni; többnyire a hátrányos helyzet leküzdését célozza meg a tervezgető. Mindazonáltal a Duna metaforaként vagy szimbólumként áthatotta az irodalmi gondolkodást, márcsak azért is, mert Budapest, Bécs, Pozsony vagy Belgrád Dunaparti főváros, a politikai nyelvhasználatban némelykor az országot, az államot helyettesíti, s a politikai/kulturális/irodalmi központ szerepében vállalja dunaiságát. A Dunát így egyként a magának vallhatja minden egyik nép, amelynek országát érinti, amelyen áthömpölyög: történelme valamennyi partján lakó nép története. Erhard Busek és Emil Brix közös könyvében (*Projekt Mitteleuropa*, 1986.) azt állítja (nem Ady idézve, feltehetőleg Adyról alig tudva valamit), hogy a Duna térségünk végzetének folyója (*Schicksalsfluss*). A Dunatájat gyakorta Közép-Európa szinonimájaként használjuk, ám bár földrajzilag nem egészen fedik egymást. Ugyanakkor Ausztria számára megkerülhetetlennek látszik a szembenézés a Közép-Európa- és így a dunatáji problémákkal. Visszajutottunk ismét oda, ahonnan távozni igyekeztünk: a politikához, ezúttal Ausztria Kelet-politikájához, illetőleg a Dunatáj meghatározatlanságához. Amennyiben egy, a kultúrára érzékeny politikus és egy, a politikára érzékeny történész egyfelől metaforát használ a régió megnevezésére, másfelől ezt a metaforát politikai-művelődéspolitikai fejtegetései szolgálatába igyekszik állítani, akkor kényetlenek vagyunk belenyugodni abba, hogy a Dunatáj leirhatatlansága mintegy jellemző vonása ennek a régióknak. Másként válaszolt a kihívásra az olasz germanista, az osztrák irodalom Habsburg-mítoszának krónikása, Claudio Magris Duna-könyvében. Együttélezről, kulturális átszövődésről éppen úgy van itt szó, mint nemzetekről, konfliktusokról és nem utolsó sorban az utazó személyes élményéről, amiképpen ezt az élményt akarva-akaratlanul is krónikává, ezen keresztül történetfilozófiává dimenzió-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

nálja át. Ez egyben ereje és gyengesége ennek az „érzékeny utazás”-nak. Ereje, amennyiben a külső szemléltető szempontjából igyekszik érvényesíteni, olykor az itt lakók számára természetes jelenségeken is csodálkozva, vagy a könnyen hozzáférhető adatoktól is eltekintve, s ezáltal a közismert, közhelyszerű mozzanatoknak is új jelentést kölcsönözve, másrészről azonban gyengesége is, mivel filológiailag támadható módon, olykor túlzott nagyvonalúsággal, túlságosan könnyedén ítélezve nem feltétlenül lényegi jelenségeket ragad meg. Magris – a kultúra jelen idejében idegenként szemléltve a dunai gondolatot – hozzájárult a Duna időszerű problémaként való megjelenítéséhez. S ez (hogyha akadt volna rá vállalkozó) elősegíthette volna a dunai népek irodalomtörténetének megírását. A kedvező alkalmat azonban nem használták ki a kutatók, az innsbrucki egyetem kezdeményezése ugyan sikkerrel kecsegtetett, mégsem akadt kiadó az elkészült tanulmánykötet megjelentetésére. S bár nem szabályos-hagyományos irodalomtörténetet állt össze, hanem kronológiai sorba rendezett értekezések sora, már az is tanulságos, hogy az egymástól függetlenül készült tanulmányok miképpen reagáltak a közös kérdésföltevésre, és miképpen képviseltek közös gondolkodást. Igen jellemző, hogy a Duna-parti városok egy része kiesett a tudatokból, például Pozsonyról, a „kézfogások városá”-ról (ez Pukánszky Béla találó megjelölése) csupán a szlovákiai magyar irodalom- és történettudomány kiváló egyéniségeinek, Sas Andornak akadt régebben (vagy harminc éve) mondandója, rámutatván arra a mellőzhetetlen inspiratív szerepre, amelyet a magyar diéták városa a szlovák irodalmi és kulturális életben játszott, illetőleg kiemelve azt a nem csupán epizód értékű könjátékot, amelynek révén a cseh történész, František Palacký politikai-nemzeti kulturális nézeteihez hozzájárult. S ha az iskolatörténetet is bevonjuk az elemzési körbe, a „gens rasciana”-ról sem feledkezhetünk meg, azokról a szerb diákokról, akiknek művelődését, öntudatosodását a város szellemisége elősegítette. Jókai Mór regényeiben csapódik le a magyar-német-szlovák kulturális jelensét (*Szomorú napok, Mire megvénülünk*), az irodalmi diáktársaságok kutatója pedig regisztrálhatja, hogy a magyar és a német, majd töbök függetlenül a „cseh-szláv” katedra körül szerveződő szlovák társa-

A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése

ság miféle művelődési törekvéseknek volt tolmacsa, ösztönzöje, és egy időben (még az 1820-as esztendőkben is!) miféle kultúrák között közvetített. Ugyancsak ehhez hasonló mozzanatokat rögzíthet a sajtótörténész: természetesen három nyelvű a hírlapírás, szlovák, német és magyar nyelvű tollforgatók igyekeznek igazolni a maguk igazát, a szlovákok és a magyarok között a német nyelvű hírlapírás közvetít, feltűnően sok a „slavica” a német nyelvű lapokban, mindenmellett a XVIII. század közepétől létező *Pressburger Zeitung* a magyar kultúra és politika eseményeiről is beszámol. Az 1840-es évek második felében a szlovákoknak már csak azért sem volt szükség efféle közvetítésre, mivel a pozsonyi tanár-költő-szótárszerkesztő Juraj Palkovič, valamint a szlovák nemzeti mozgalom vezetője, a költő-politikus Ludovít Štúr képviselőként tagja volt az országgyűlésnek, Kossuth Lajos és Štúr nevezetes kézfogása is ettől történt. Csak utalásszerűen írom le, hogy a piaristizmusnak is Pozsony volt az egyik magyar(országi) fellegvára, itt működött a XVIII. század első felében Bél Mátyás, aki a magyar és a szlovák evangéliusok használta bibliai cseh nyelvet egyként a magáénak vallotta, s aki nem akart választani, melyik nyelvű kultúrában munkálkodik, hiszen a magyar, a szlovák és a német művelődés egyformán szolgálja az egyetemes kultúrát, annak nélkülözhetetlen részei. Bél volt az, aki latin nyelvű újságjával (*Nova Posoniensis*) a dunatáji hírlaptörténetbe is beírta nevét, mint ahogy Windisch Károly Gottlieb német nyelvű morális lapjaival részben hasonló bécsi törekvésekhez kapcsolódott, részben műfajokat, témaikat, szemléletet honosított meg. Olyannyira, hogy (mint Szilágyi Márton kutatásaiból kitetszik) Kármán József *Uránijának* is ötleteket adott. S még tovább: A Dunamenti városokban letelepedett szerbség nemcsak vallási-kulturális hagyományait hozta el, nemcsak azon igyekezett, hogy a kereskedelmet föllendítse, hanem a kulturális cserekereskedelemben is élénken vett részt, a szerb „megújulást” azzal segítette, hogy a magáéhoz hasonlította a városokban megismert magyar és német műveltséget. A magyar irodalom Jókai révén hasznosította a szerbek jelenlétét (*Rab Ráby, Az aranyember*), a szerb regényírás viszont a magyar műfaji előzményeire is figyelt (az országgyűlési követté lett Jakov Ignatovič révén),

A Dunatáj irodalmának összehasonlító elemzése

Szentendre, Komárom, illetőleg Ráckeve (többek között) építészeti emlékeikkel is tanúskodnak a szerb betelepedésről.

Külön kellene szólni a már említett közvetítő tényezőről: a Duna menti városok német ajkú polgárságáról és kulturális intézményeikről. Hibát követnénk el, ha az egyébként valóban példaként tekintett Bécs kisméretű és jelentéktelenebb másaikest tartanák számon. Pozsony sem egyszerűen Bécs „külülvárosa”. Igaz, Bécs kulturális tekintetben sokszor adott mintát, de ezek a minták erősen módosultak, éppen a kultúrák/nyelvek eltérő jellegű találkozásai deformálták, és tettek egyéni vé a bécsi „eredeti”-t, amely szintén kultúrák egymásba szövődésének eredményeképpen jött létre. Külön problémát jelent, hogy például a „dunai” államnak tekinthető Bajorország kultúrája miképpen illeszthető bele az dunatáji „régió”-ba, vagy akár egyéb területeké, amelyek kulturálisan mindenekelőtt kapcsolattörténetileg hozhatók a dunatáji művelődési változatok közelébe. S bár igazat adok Vajda György Mihály könyvcímének: *Keletrre nyílik Bécs kapuja*, az alcím már a korábban említett vitatámára utal: „Közép-Európa kulturális képeskönyve”, tehát: bécsi vonatkozásuktól meghatározott közép-európaiság, amely valójában a dunatáji szemléletnek egy változata. S ha Közép-Európa ebben az erősen leszűkitett jelentésben Bécsből sugárzó mentalitás, anyagi és szellemi kultúra, állami szervezettség, jódarabig a nemzetekfelettiség tudata, és megfordítva: a perifériából a centrumba igyekvő, a centrumnak jellegét adó művelődés, válságtudat és nyelvválság, akkor a Dunatáj ezzel szemben inkább történelmi meghatározottság, küzdelem a nagyhatalmak kisajátító törekvései ellen, szimbólumokba fogódzó egymásra-utaltságérzés, amely szintén a kultúrában, a felismert „szellemi tejtestvérisésg”-ben realizálódik. Közép-Európa manapság nosztalgiából is táplálkozik, abból az utópisztikus elgondolásból, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között ismét létrehozható egy olyan „sáv”, amely minden barbárizmustól (a technokratikus-bürokratikus és a diktatorikus-teokratikus világtól) függetlenül a „harmadik” úton járhatja a maga külön újtát, s ezt előkészítendő írói-művészeti egyetértésekéről, a szellem embereitől kiinduló közeledési törekvésekről álmoodozik. A Dunatáj népeinek sorsa, végzete, összekötője és vitáinak forrása a Du-

A Dunatáj irodalmának összehasonlító elemzése

na, a környezetvédelmi és nemzeti megalomániás szempontok megjelenése, a világkereskedelembe való bekapcsolódás és a minden vitatott erőművek nemzeteket egymás ellen fordító emelésének szándéka, amely nem látszik tudomást venni a sorsközösségről üzenő Duna (és a Duna menti népek) valódi érdekeiről. Mind a közép-európai, mind a dunatáji szemlélet ebből a nagyon kevésbé irodalmi háttérből bontakozik ki, e háttérrel igyekszik szembeszegülni már csak azáltal is, hogy a kutatók az irodalmi csoportképzés összetevőitől elválasztják a politikatörténet manipulációs mechanizmusát, és szigorúan kulturális kritériumok szerint kísérlik meg az osztályozást. Csakhogy akár Közép-Európáról, akár Dunatájról beszélünk, megkerülhetetlen, hogy ne vessünk számon a térségen jelenlévő politikai erőkkel, „az irodalmon kívüli” kontextussal. Hiszen Ady Endre és József Attila versei ezt az irodalmon kívüli kontextust poétizálják át. E. B. Lukáčnak a magyar költőkről szóló előadásai, tanulmányai is ezt a „dunai” hangot erősítik, az újabb magyar irodalomról véve a példát, Kabdebó Tamás regényei, miközben Duna-nosztalgiáját adják tudtunkra, szintén a folyó révén és minden alakuló Történelem folyását kutatják, a szlovák irodalmi múltba visszanyúlva, a Petőfi Sándorral rokonságba hozott költő, Janko Kráľ »*Duma bratislavská*« (Pozsonyi gondolat) című versében a Duna allegoriája annak, amit majd Petőfi Sándor a *Föltámadott a tenger* című versében fogalmaz meg. Arany János ráckevei ihletésű *Népdalában* a szerb téma viszont feltehetőleg egykorú magyar újsághírekben származtattható, míg a *Szibinyáni Jank* arról tanúskodik, hogy ismerte a szerb Hunyadi-énekeket. Bárholná nyúlunk, kapcsolatok, érintkezések, a kulturális szövegek beilleszkedése egy másik nyelvű kultúrába, egyszóval a hasonlóságok mellett a gondolati-szellemi közösség, az egy régióba sorolhatóság előfeltételeként a hagyomány hasonló értékelése, egymáshoz illeszkedő módszeres eljárások. Ilyetéknél a különféle területeken eredményesnek mutatkozó közép-európai, illetőleg dunatáji nézőpont nem veszítette el időszerűségét, nem rendítették meg a történelmi változások annak az örökségnek élő és továbbgondolásra serkentő voltát, amelynek felejtését sokan és hosszú időn keresztül szorgalmazták. Hogy az intézményes formák nemigen kedveznek e

A KÖZÉP-EURÓPAI SZÖVEGUNIVERZUM

A Dunatáj irodalmának összehasonlító elemzése

kutatásnak, csak a diszciplína hányatott sorsára engednek következtetni, nem érvénytelenítik azt, hogy feltárása, kutatása segítségével magunkról, irodalmunkról, irodalmunk helyéről többet tudhatunk, s ezáltal legalább kérdőjelet tehetünk a mottóként idézett Faludy-mondat után. S folytathatjuk Esterházy Péterrel: A Duna az egész, a Duna a forma...

2200 Ft

9789639465053

A kötet vezérfonala a „közép-európai szövegúniverzum” szerveződésének, önreflexióinak, önmagát koronként át- és újrastrukturáló igyekezetének nyomon kísérése – még hozzá tematikai egységekben, az általános és a különös egyszejátszatása révén. Minek következtében a látszólag perifériális, kapcsolat történeti jelenség is (...) betagozik egy nagyobb egységre.